АРХЕОЛОГИЯ

Окр. музей.
1079/93 вишнево
падане

КНИГА
1
1971

Народ: музей Б-с
Инв. № 5077/82

На корицата

Амфора от двуобредния славянски некропол в м. Босовите камъни, с. Галиче, Врачански окръг, X в.

Снимка Р. Станева

Sur la couverture

Amphore de la nécropole slave à deux rites funéraires du lieu dit Bosovite kamăni, village Galiče, dép. de Vraca, Xe s.

Photo: R. Staneva

АРХЕОЛОГИЯ
Год. XIII
1
1971
ОРГАН НА АРХЕОЛОГИЧЕСКИЯ ИНСТИТУТ И МУЗЕЙ
ПРИ БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

Славяни и прабългари (тюрко-българи) в светлината на археологическите данни

Ж. Н. ВЪЖАРОВА

Първият голям и най-важен проблем, който стои пред българските археолози медиевисти, е да се разкрие материалната култура на славяните от периода VI—VIII в. Не по-малко важен е проблемът за славянските племена, заселили се на юг от Дунава. Следващият проблем е за ролята на славяните при образуване на българската народност и връзката им с прабългарите. Извънредно важен е проблемът за материалната култура на прабългарите и тяхното участие при изграждане на Първата българска държава. Не на последно място е въпросът за съдбата на прабългарите.

След 9. IX. 1944 г. и особено през последните 10—15 години за изясняване на посочените по-горе проблеми в българските земи се разкопаха и проучиха много средновековни археологически паметници.

Археологическите извори, които ще използуваме, са некрополите, селищата, градищата и градовете.

Некрополите от периода VI—XI в. в българските земи разделяме на две групи: езически и християнски. Езическите от своя страна са също дадени в три групи: трупоизгаряне, трупополагане и двуобредни. Според вида на погребалното съоръжение и особено въз основа на някои различия в погребалния инвентар християнските некрополи обособяваме в няколко групи.

Кои от некрополите имаме основание да припишем на славяните от VI—VIII в.?

Некрополи с трупоизгаряне

Между некрополите с трупоизгаряне само няколко на брой са принадлежали на славяните от този ранен период. Това са некрополите в м. Стареца при с. Гарван, в м. Джеджови лозя при с. Попина, Силистренски окръг, и няколкото погребения в с. Сини вир, Шуменски окръг. Най-пълна представа за ранно-славянски некропол дава този в м. Стареца до с. Гарван,[1] разкопан почти изцяло от 1965 до 1969 г. Той е разположен в хълмистата част на местността на 500 м от разкопаното и проучено раннославянско селище. В него са открити около 60 погребения в погребални урни-гърнета (обр. 1). Те са изработени на ръка или на примитивно колело, без орнамент, или са украсени с вълнисти линии. Урните се откриват на 0,20—0,30 м от сегашната повърхност и са поставени по една, две или три на едно място. В погребалните урни сред горелите човешки кости са намерени бронзови обеци, бронзови и железни прстенчета, копчета, железни ножчета, пилички, длето, прешлени за вретено, ашичета за игра и др. В некрополите в м. Джеджови лозя[2] и при с. Сини вир сред горелите човешки кости в няколкото погребални урни-гърнета, изработени на ръка, са открити и железни ножчета.

Много по-голям е броят на некрополите с основен обред трупоизгаряне, принадлежащи на славянско население от периода на Първото българско царство (VIII—X в.). В архео-

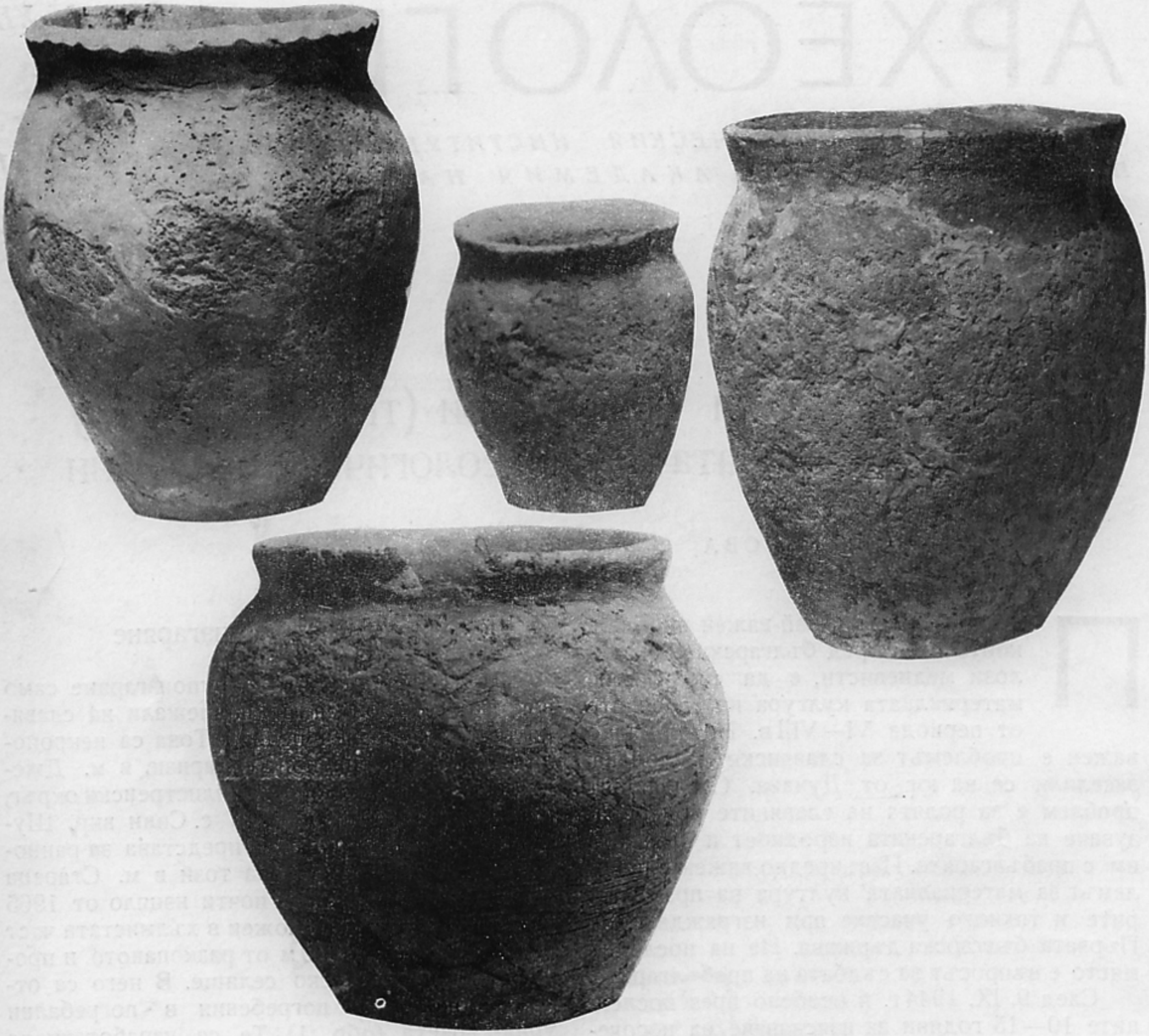
1

● *Обр. 1. Погребални урни-гърнета от края на VI—VIII в. от некропола в м. Стареца край с. Гарван, Силистренски окръг. Fig. 1. Urnes funéraires de la fin du VI—VIIIe s. de la nécropole du lieu dit Stareca près du vill. Garvan, dép. de Silistra*

логическата литература се съобщава само за едно погребение в урна-славянско гърне от Южна България.[3] Всички некрополи от тази група се намират в Северна България: два некропола в с. Долни Луковит, Плевенско, в с. Бабово, Русенско,[4] два некропола в с. Върбовка, Великотърновско,[5] в с. Сини вир, Шуменско,[6] с. Гарван, Силистренско, с. Разделна,[7] с. Блъсково[8] и два некропола в с. Дългопол,[9] Варненско. Отделни погребения са открити в Преслав[10], от с. Орешака, с. Кипра и с. Аксаково, Варненско,[11] и др. Едни от тези некрополи са разположени на хълмиста местност (с. Гарван, с. Долни Луковит, с. Дългопол), други са в низина (единият некропол в с. Върбовка, в с. Разделна, в с. Бабово). Изгарянето на мъртвите е ставало извън некрополите. Горелите кости са погребвани по няколко начина: 1. В погребални урни, заравяни по една, две или шест на едно място (обр. 2). Има случаи, когато са една върху друга. Понякога върху урните е сложена част от гърне, цяло гърне или камък. 2. В специално изкопана яма (с. Дългопол, с. Гарван, с. Разделна и др.). 3. В гробче, направено от камъни, в което е сложена погре-

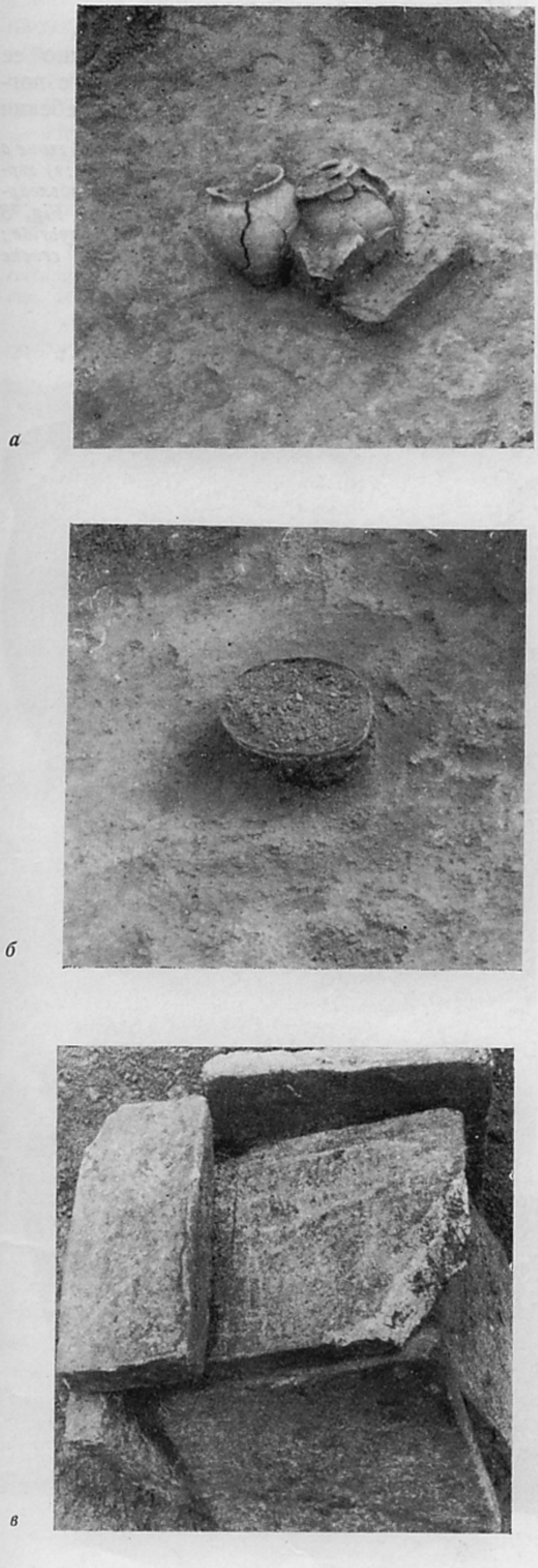

бална урна (Разделна, Гарван, Блъсково). 4. В гробче, направено от римски тухли (Гарван, Разделна) (обр. 2), в което са сложени една, две, три урни или върху пода са изсипани прегорелите човешки кости. 5. Погребение във ведро, от което е запазен само обръчът (обр. 2). Сред горелите човешки кости се откриват: железни ножчета, стрели, части от сърп, коса, оръжие, длето, пила, желязно огниво, прешлени за вретено, бронзови обеци (проста халка и с гроздовидна висулка), маниста, части от гривни, бронзови копчета и пр. Гърнетата, употребени като погребални урни, са изработени на грънчарско колело и се разделят на няколко типа.

Първи тип — гърне със славянски традиции с форма на конус, обърнат надолу. По тялото му са нанесени хоризонтални или вълнообразни линии. Понякога върху дъното има релефен знак (обр. 3).

Втори тип — гърне с призместа форма. По тялото му са нанесени хоризонтални и над тях вълнообразни линии или група от полегати снопчета. Понякога върху дъното е нанесен релефен знак — гърне с прабългарски традиции (обр. 3).

Трети тип — гърне, което е невъзможно да се отличи от славянското, но в което са изразени и прабългарски елементи, т. е. хибридни форми (обр. 3).

Четвърти тип — гърне с по-тромава, бъчвовидна форма, с излъскана повърхност. Най-често в долната част на тялото са поставени няколко хоризонтални бразди, а в горната — мрежест орнамент или лъскави ивици. Това е гърне с прабългарски традиции. На дъното на някои гърнета е нанесен релефен знак (обр. 3). Гърнета с две дръжки с тъмносив цвят и лъскави ивици — с прабългарски традиции.

Пети тип — яйцевидни кани с трилистно ойнохоевидно устие с прабългарски традиции.

Шести тип — амфоровидни стомни и амфори.

Гърнетата, накитите и др. се датират от VIII—XI в. и те определят времето на тези некрополи, т. е. от края на VIII до средата на X в. За доказателство за горната граница

● *Обр. 2 а) погребения в урни, с Бабово, Русенски окръг; б) погребение във ведро, с. Сини вир, Шуменски окръг; в) погребение в гробче, изградено от римски тухли, м. Стареца, с. Гарван, Силистренски окръг. Fig. 2 a) sépultures dans des urnes, vill. Babovo, dép. de Ruse; б) sépulture dans un seau, vill. Sini Vir, dép. de Šumen; в) sépulture dans une petite tombe construite en briques romaines du lieu dit Stareca, vill. Garvan, dép. de Silistra* служи и монетата от X в. на Иоан Цимисхий, намерена в една от погребалните урни в некропола при с. Блъсково.

Некрополи с трупополагане

Средновековните некрополи с основен обред трупополагане са представени от две големи групи: погребения по езически начин и по християнски.

По християнски начин

Сред християнските некрополи също се набелязват няколко групи: некрополи с погребения в ями, други некрополи с погребения

● *Обр. 3 а) гърне със славянски традиции; б) гърне с прабългарски традиции; в) гърне хибриден тип; г) гърне с прабългарски традиции; д) гърне с прабългарски традиции; е) кана с трилистно устие. Fig. 3 a) vase slave; б) vase protobulgare; в) vase hybride; г) vase protobulgare; д) vase protobulgare; е) cruche à embouchure trifide*

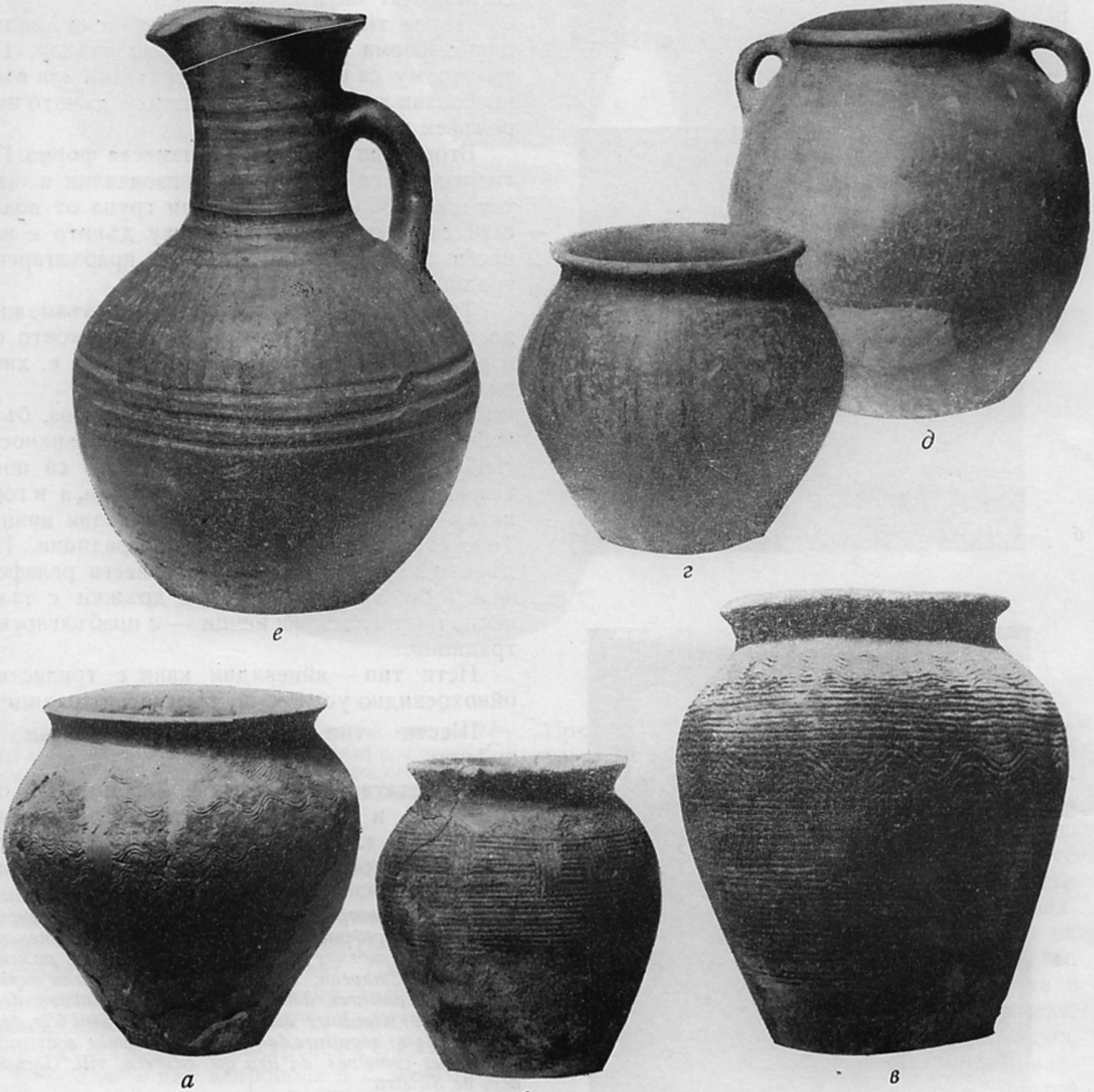

в каменни гробници, изградени и покрити с плочи, и трети — гробове в здравата почва, оградени с ломени камъни, като камъните са поставени при краката или при главата на погребания.

Некрополите с гробове в правоъгълни ями са известни и проучени в цяла България. Между тях са: некрополите в м. Босовите камъни до с. Галиче, с. Михайлово, с. Градешница и Софрониево, Врачанско,[12] тези в м. Греда[13] и Ралчин дол, гр. Вълчедръм, м. Железен мост до с. Якимово, Михайловградско,[14] м. Кюнка до Свищов, с. Дивдядово, Шуменско,[15] с. Любеново, гр. Марица, с. Динево, Хасковско,[16] с. Кирилово,[17] с. Сахране, Старозагорско,[18] Каварна, Бизоне-Карвуна,[19] Толбухинско, и др. Скелетите в тези некрополи са ориентирани изток-запад със скръстени ръце върху корема — християнски.

● *Обр. 4. Погребение по християнски в правоъгълна яма, м. Босовите камъни, с. Галиче, Михайловградски окръг. Fig. 4. Sépulture de rite chrétien dans une fosse rectangulaire du lieu dit Bosovite Kamăni, vill. Galiče, dép. de Mihajlovgrad*

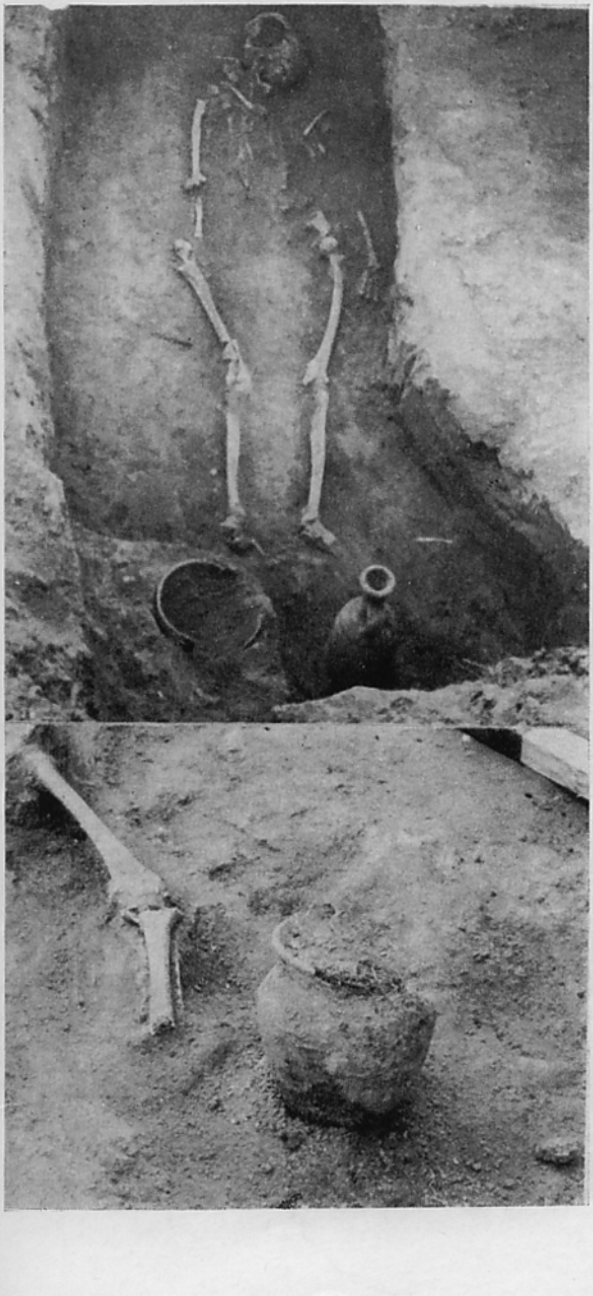

В некропола в м. Босовите камъни край с. Галиче[20] са разкрити над 75 погребения. В някои от тях има като погребален инвентар по една амфоровидна стомна и славянско гърне или разчупени славянски гърнета, вероятно останали от тризна. В едно детско погребение е положено славянски тип гърне от IX в. (обр. 4). Амфоровидни стомни са намерени в некрополите в с. Софрониево, с. Михайлово, в м. Циганските гробища при с. Долни Луковит и в м. Кюнка до Свищов.

Славянска фрагментирана керамика е намерена в м. Греда при гр. Вълчедръм и в гр. Хисар.[21] В някои гробове са открити голям брой украшения (обр. 5): обеци (проста халка с есовидни краища, халка с гроздовидна или конусовидна висулка), сребърни луници (с. Галиче), бронзови пръстени (обикновена халка или с плочка с орнамент или надписи), стъклени, железни или бронзови гривни (плоски, обли или вити). Сред накитите понякога се откриват коланни апликации, копчета, кръстчета, верижки и др. Най-голям е броят на стъклените гривни: по 8 са на скелет в некрополите в Хисар и Преслав, по 7 на скелет в некропола в Кирилметодиево. Бронзовите гривни са плоски, незатворени, кръгли с краища на стилизирани животни, вити и са поставени по 3—4 на ръка на скелет. Откриват се извънредно много мъниста, направени от стъкло и кост. Те са с различна форма — цилиндрични, кръгли, прищипнати, и с различни цветове.

Втората група християнски погребения в каменни гробници (обр. 6) са известни досега предимно в Южна България — в района на Родопите и Пирин, но се срещат и в североизточната част на страната. От тази група изцяло са проучени няколко некропола: некрополите в с. Абланица, Благоевградско,[22] с. Мишевско, Кърджалийско,[23] и некропола при Каварна, Толбухинско.[24] Проучени са отделни гробове в некрополите в Златоград, Яне Сандански, с. Слащен, Благоевградско,[25] гр. Смолян,[26] с. Любеново, Хасковско.[27]

В некропола в м. Міруля край с. Абланица са изследвани 75 каменни гробници. В някои от гробовете като погребален инвентар е сложено до краката на погребания гърне със славянски традиции (IX—X в.). Такива гърнета са употребени и при тризна. Разнообразни и богати са украшенията, които се намират при женските скелети (обр. 7): бронзови и сребърни филигранни луници, гроздовидни бронзови обеци, огърлици от ореховидни посребрени зърна, от бронзови полусфери (между тях са нанизани сферовидни зърна и бадемообразни висулки), бронзови гривни с краища на стилизирани животни. Бронзови пръстени — халка, по-често разширяваща се в плочка, са откривани по един, два или три на ръка. Намерени са и няколко амулета, римски монети и др. Към една от бронзовите огърлици в средата е нанизан бронзов пандантив. Голям е броят на манистата от стъкло, стъкловидна паста и кост. Манистата са многоставни или единични — кръгли, с различни цветове. При мъжки скелет са намерени бойна брадва, нож и стрели. В с. Абланица е известен и друг некропол, открит близо до стопанския двор и подобен на този от м. Міруля при с. Абланица. В него са открити ореховидни и сферовидни бронзови зърна от огърлици, маниста от кост и стъкло, бронзови обеци със спираловидни висулки, луници и амулет — стилизирана змийска глава от стъкловидна паста. В същия некропол до коляното на скелет бе открито in situ гърне със славянски традиции — IX—X в.[28] В едно от погребенията на този некропол е намерена монета на византийския император Михаил и неговата майка Теодора (842—876).

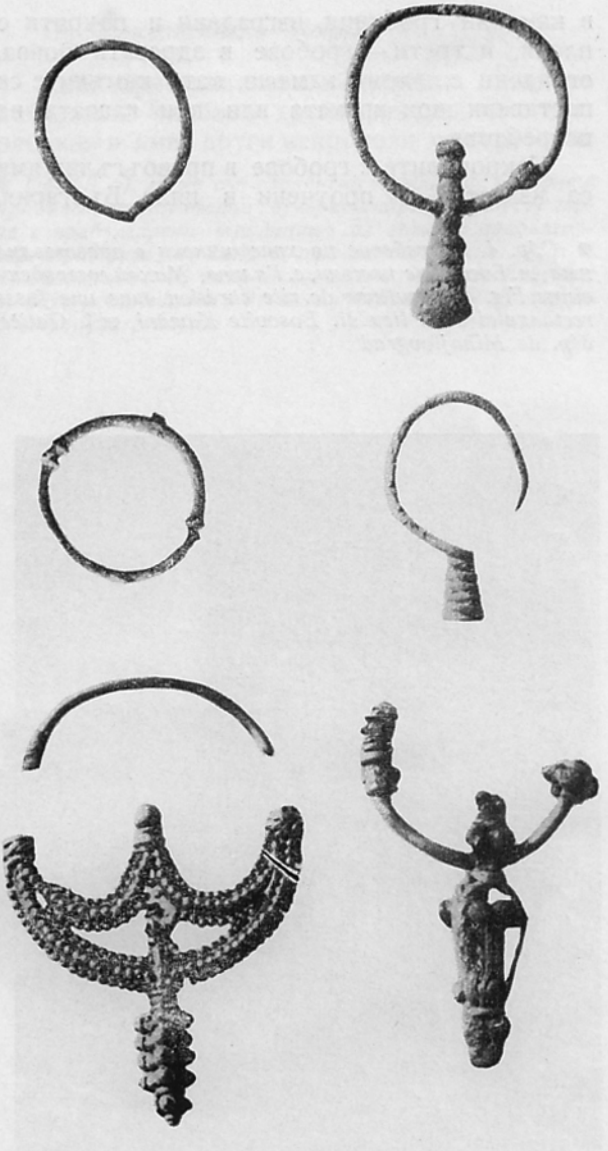
5

● *Обр. 5. Украшения от некропола в м. Босовите камъни, с. Галиче, Михайловградски окръг. Fig. 5. Parures provenant de la nécropole du lieu dit Bosovite Kamăni, vill. Galiče, dép. de Mihajlovgrad*

При цялостното проучване на некропола, намиращ се в центъра на с. Мишевско, се изследваха 33 гроба — гробници, изградени с плочи, подобни на тези от с. Абланица. И за този некропол са характерни богатите накити (обр. 8): огърлици от бронзови ореховидни и кръгли зрънца, и два бронзови пандантива, представляващи кутийки с кукички за прикачване. Манистата са с различни цветове — многоставни и едноставни (обр. 9). Те покриват целия гръден кош на някои от скелетите. Характерни са и сребърни и бронзови луници по една или по три от всяка страна на черепа. В детско погребение са намерени кухи звънчета с кукички за прикачване, две вити обеци и вита гривничка. В няколко от гробовете бяха открити фрагменти от гърнета със славянски традиции, разчупени при тризна. Като погребален инвентар бяха намерени едно гърне от IX—X в., съдче-каничка с дръжка и стомничка. Подобни гробове са изследвани и в насипа на някои от могилите край с. Мезек при гара Свиленград. В тях са намерени ореховидни бронзови зърна от огърлица, сребърна луница, украсена с филигран, и славянско гърне от X в. В с. Овчарово, Хасковско, бе разкрито погребение в каменна гробница. При него са намерени седем стъклени и четири бронзови гривни на двете ръце на скелета, бронзова обеца, стъклени маниста и монета иа Василий II от края на X или началото на XI в. В некропола при Каварна при някои от скелетите са открити бронзови обеци гроздовиден тип, луновидни — посребрени, пръстенче и стъклени мániста.

Славянски некрополи (трета група), в които погребаните са положени в ями, оградени от ломени камъни, късове от мазилка на жилища от разрушен енеолитен пласт или камъни, поставени при краката или главата, са известни в Североизточна и Южна България. Между тях е изцяло разкопаният некропол в м. Клиседжик при с. Виница[29] със 114 погребения. Накитите в него са огърлици от стъклени и костени мániста, стъклени и бронзови гривни, пръстени с разширяваща се халка с изображение на птица и други орнаменти, обеци. Намерени са и копчета, върхове от стрели, прешлен за вретено, нож, костено шило и др. В 18 гроба са положени късове от керемиди, на които има вдълбани знаци. В насипа на гробовете е намерена натрошена керамика — гърнета от IX—XI в. — със славянски и прабългарски традиции. Отделни гробове са проучени на нос Чаракман-Каварна (ант. Бизоне).[30] В тях са открити сребърни и позлатени есовидни обеци, сребърна вита гривна и др. Проучени са отделни гробове в с. Любеново, Хасковски окръг, с. Мирково, Софийски огръг,[31] и др. В некропола до с. Мирково на едната ръка на женски скелет са намерени 14 стъклени гривни, на другата 6 бронзови, на краищата със стилизирано животно, около шията — стъклени мániста и две сребърни гроздовидни обеци с гранули (обр. 10).

Гърнетата със славянски традиции, гроздовидните и есовидните обеци, витите и стъклените гривни, пръстените и др. са убедително доказателство, че и тези некрополи трябва да се припишат на славянското население, живяло през IX—XI в. Монетите от IX—X в. определят тези некрополи от същото време.

Сред средновековните некрополи от X—XI в. в Североизточна България са открити погребения в правоъгълни каменни гробници и в правоъгълни ями, които не са славянски. Такива са някои от гробовете в м. Калето до с. Попина,[32] м. Стареца при с. Гарван, Плиска и Мадара.[33] В някои от тях са намерени прабългарски съдове — цели и фрагментирани — и до скелета на човек скелет на кон.

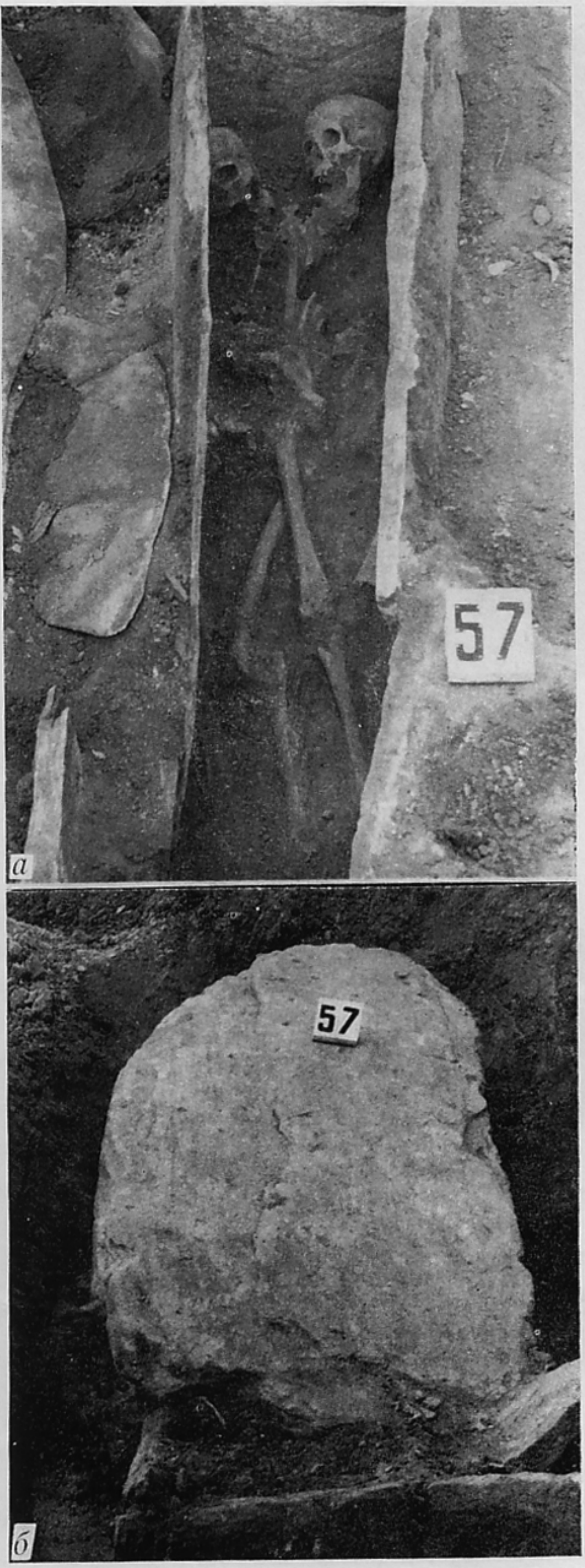

● *Обр. 6. Погребение в каменна гробница от некропола в м. Мируля край с. Абланица, Благоевградски окръг. Fig. 6. Sépulture dans une tombe en pierre de la nécropole du lieu dit Mirulja près du vill. Ablanica, dép. de Blagoevgrad*

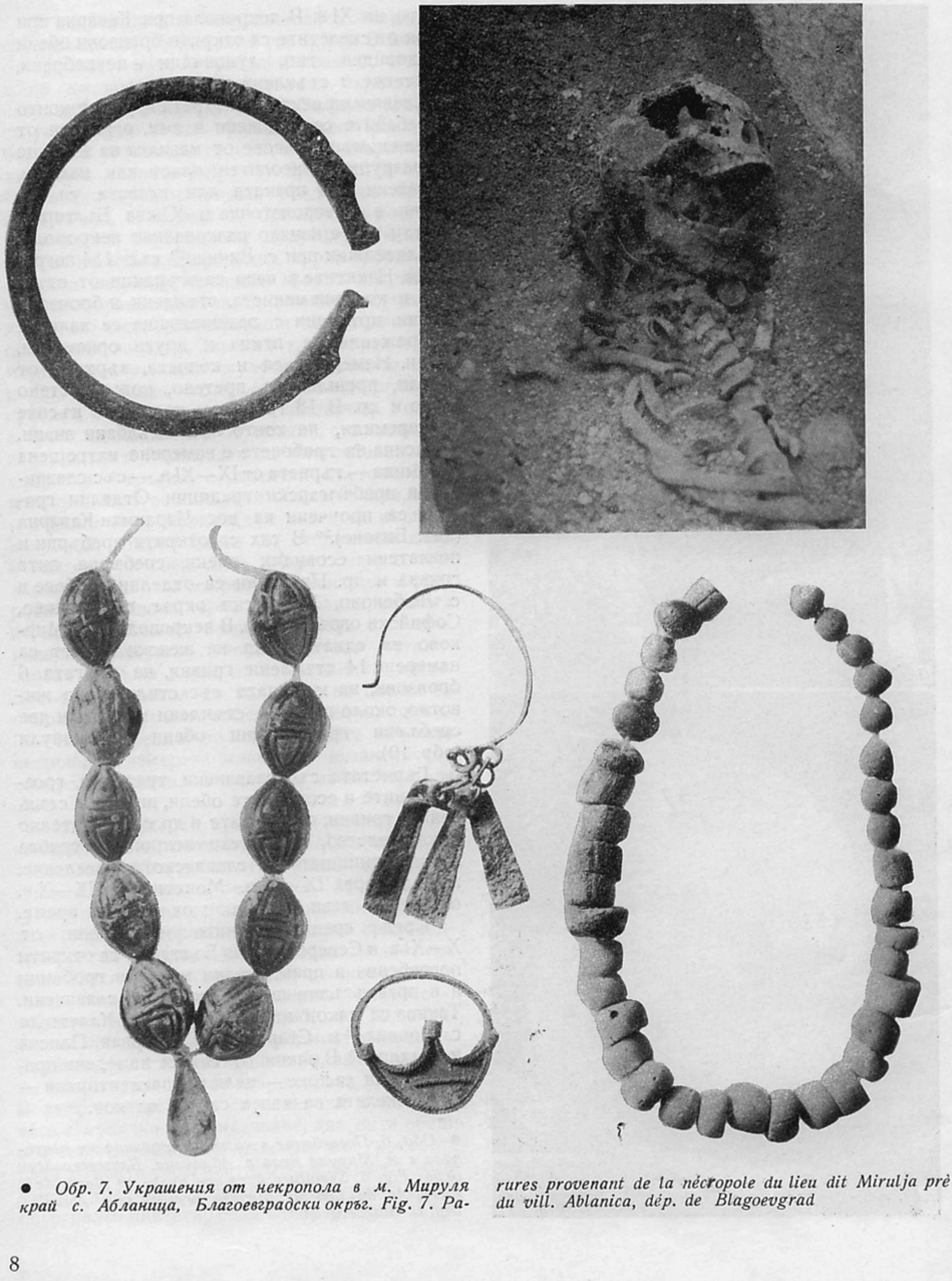

7

● *Обр. 7. Украшения от некропола в м. Мируля край с. Абланица, Благоевградски окръг. Fig. 7. Parures provenant de la nécropole du lieu dit Mirulja prè du vill. Ablanica, dép. de Blagoevgrad*

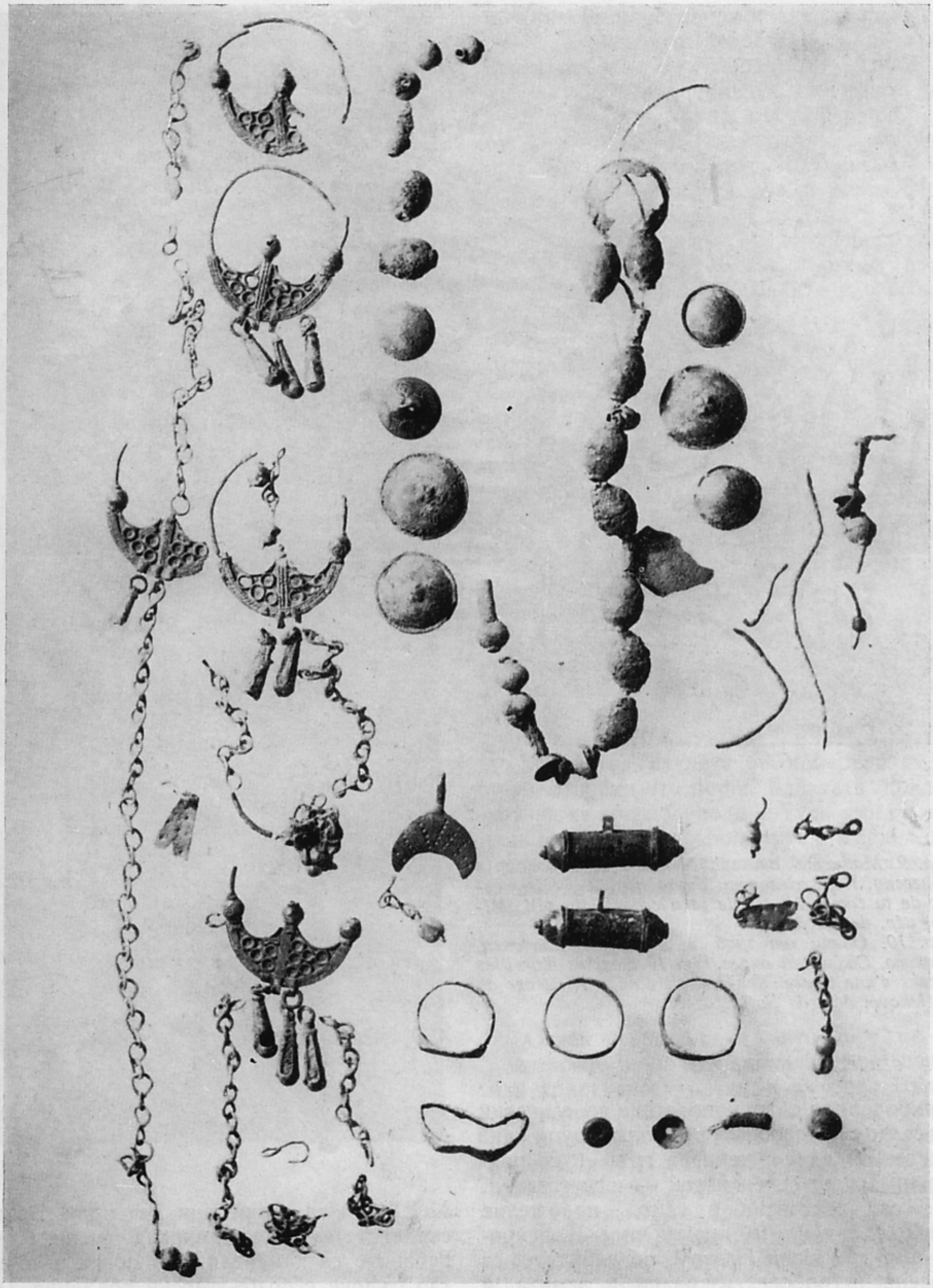

8

● *Обр. 8. Украшения от гроб № 27 от некропола в с. Мишевско, Кърджалийски окръг. Fig. 8. Parures provenant de la tombe No 27 de la nécropole du vill. Miševsko, dép. de Ķărdžali*

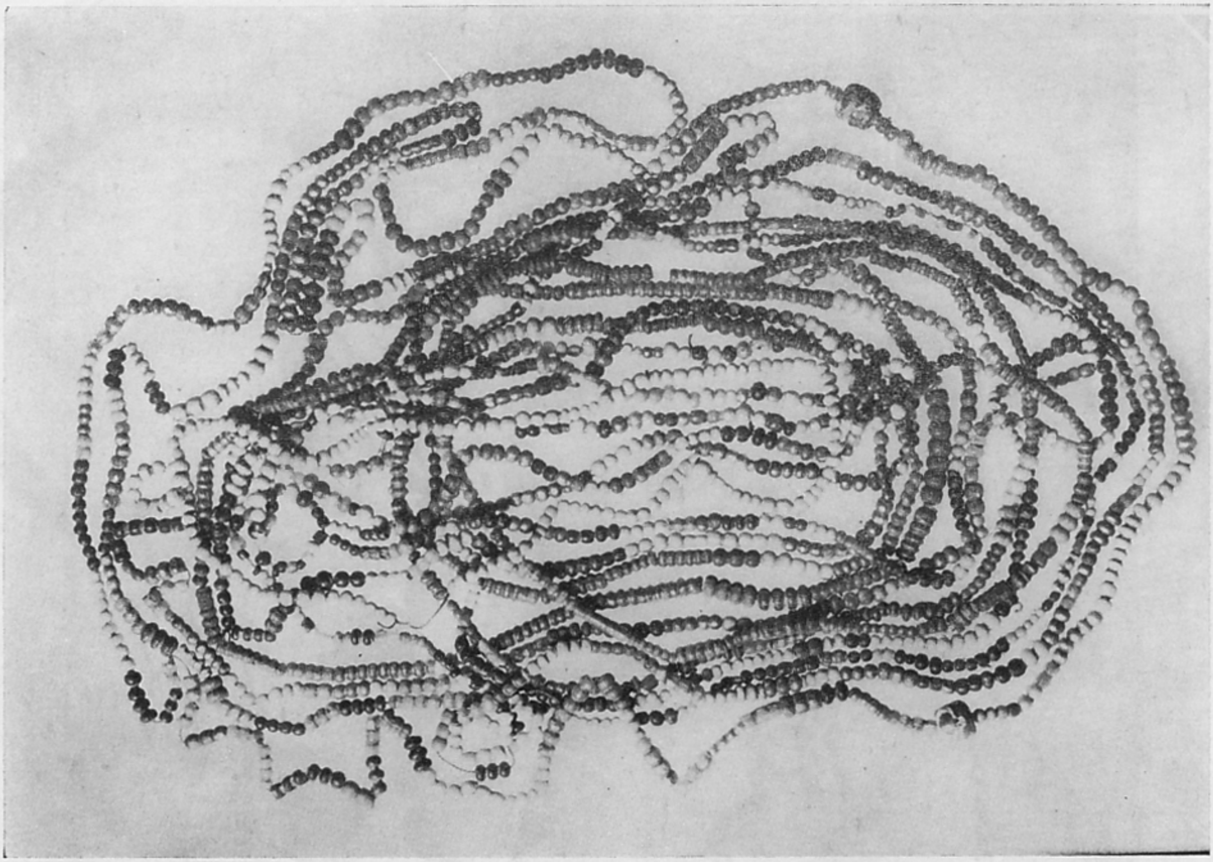

9

- *Обр. 9. Маниста от гроб № 27 от некропола в с. Мишевско, Кърджалийски окръг. Fig. 9. Perles provenant de la tombe No 27 de la nécropole du vill. Miševsko, dép. de Kărdžali*
- *Обр. 10. Обеци от гроб в м. Радин кладенец, с. Мирково, Софийски окръг. Fig. 10. Boucles d'oreilles provenant d'une tombe du lieu dit Radin Kladenec du vill. Mirkovo, dép. de Sofia*

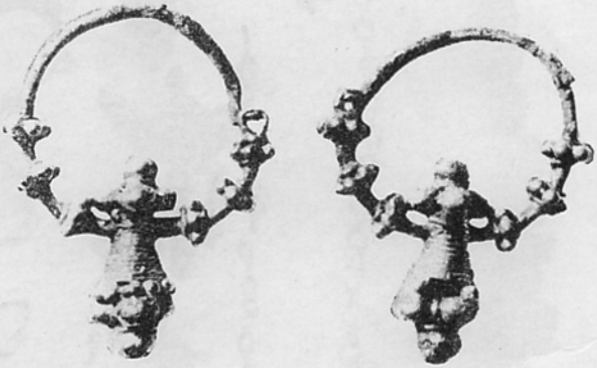

10

По езически начин

Некрополите с трупополагане по езически начин също се обособяват в няколко групи: едни от скелетите са сложени на гръб и са ориентирани север-североизток — юг-югозапад, други са поставени в свито положение в правоъгълни или в кръгли ями. В некропола при гр. Нови Пазар[34] погребаните са положени в гробове, изкопани в земята, и ориентирани север-североизток — юг-югозапад. Едни от тях са поставени в хоризонтално, а други в свито положение. В един гроб до скелетите на двама мъже (погребение № XXXIII) са погребани два коня. Някои от скелетите са с деформирани черепи. При погребаните са намерени като погребален инвентар съдове с прабългарски традиции. Погребалният инвентар се състои от сабя, нож, костена апликация, калъф за лък, амулети от орлови нокти и кости на заек, есовидни обеци и др. Начинът на погребване и погребалният

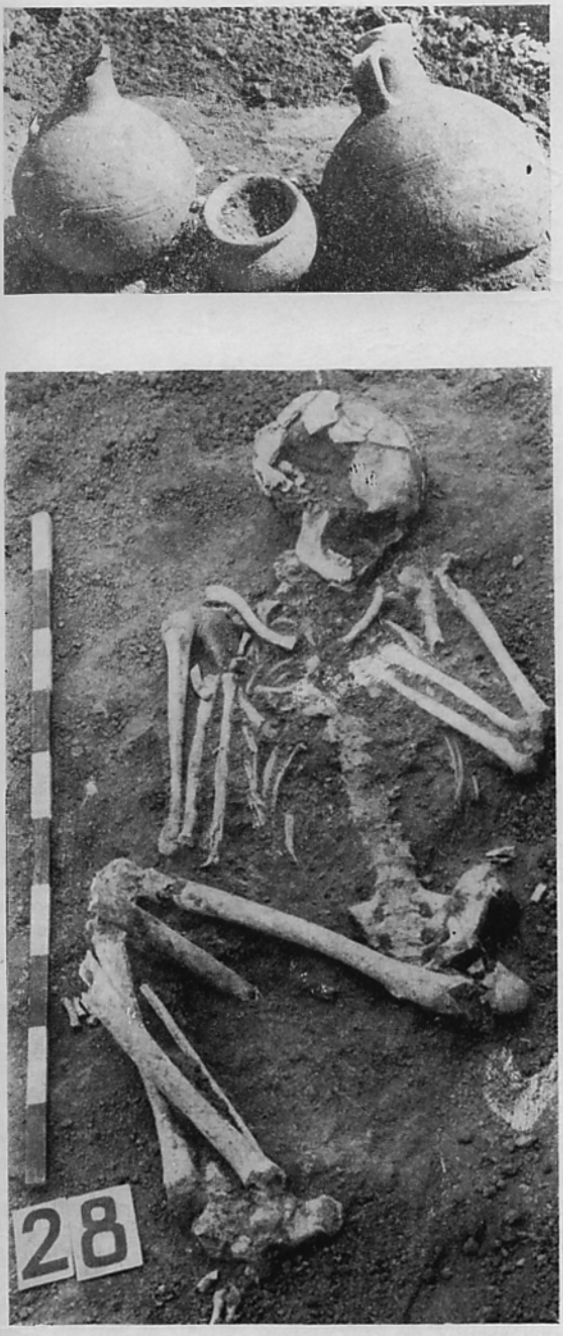

● *Обр. 11. Погребения от двуобредни некрополи: а) погребения в урни; б) погребение в свито положение.*
Fig. 11. Sépultures de nécropoles à deux rites: a) sépultures dans des urnes; б) inhumation dans une pose accroupie

инвентар свидетелстват, че този некропол е на население с прабългарски произход. Негова най-ранна дата е края на VIII в. В м. Екичешма юстю при с. Църквица, Шуменско,[35] е разкрито погребение, ориентирано североизток — югозапад. В гроба е намерена бронзова токичка, желязно ножче, а до главата — гърне със сферична форма от VIII—IX в. Този некропол е оставен от прабългарите. В с. Дибич, Шуменско,[36] също са проучени няколко гроба, в които обредът е езически. Скелетите са на гръб и са ориентирани североизток — югозапад. Погребалният инвентар е меч и гърне с прабългарски традиции. Погребаните и в този некропол са прабългари.

В могила XXXIII, или т. нар. Голяма могила до Плиска[37], е открито погребение чрез трупоизгаряне и до него скелет на кон. Погребение на човек и до него кон е погребение № 5 в могила III, Мадара.[38] Някои от материалите, открити при тези погребения, като накити и керамика не изключват възможността погребаните да са прабългари.

Към втората група отнасяме погребения чрез трупополагане по езически начин, в кръгли ями. Досега са известни няколко такива погребения само в м. Стареца[39] при с. Гарван (от VIII—XI в.). В тях скелетът е поставен в свито положение. Понякога в ямата се открива и друго погребение (вторично), чиито кости са сложени на купчина до главата на новопогребания в свито положение. В едно погребение до черепа на скелета бе намерено съдче с прабългарски традиции. Близката прилика в начина на погребение (в кръгли ями от м. Стареца) с тези от некрополите в Саркел, Дмитриевския и Зливкенския в СССР[40] дава основание да определим нашите погребения като прабългарски.

Двуобредни некрополи

Освен некрополи, в които обредът е трупоизгаряне или трупополагане по езически или християнски начин, в Северна България са открити некрополи, в които са съчетани двата обреда — трупополагане и трупоизгаряне. Един от тях — славянски — се намира в м. Ореховски дол при с. Букьовци[41] (дн. Мизия), Врачанско, и друг в с. Галиче, м. Босовите камъни[42] (Северозападна България). При погребенията с трупоизгаряне обгорените човешки кости са положени в погребални урни-гърнета със славянски традиции. Погребенията с трупополагане са по християнски начин в правоъгълни ями в земята. При скелетите до главата е положено гърне със сла-

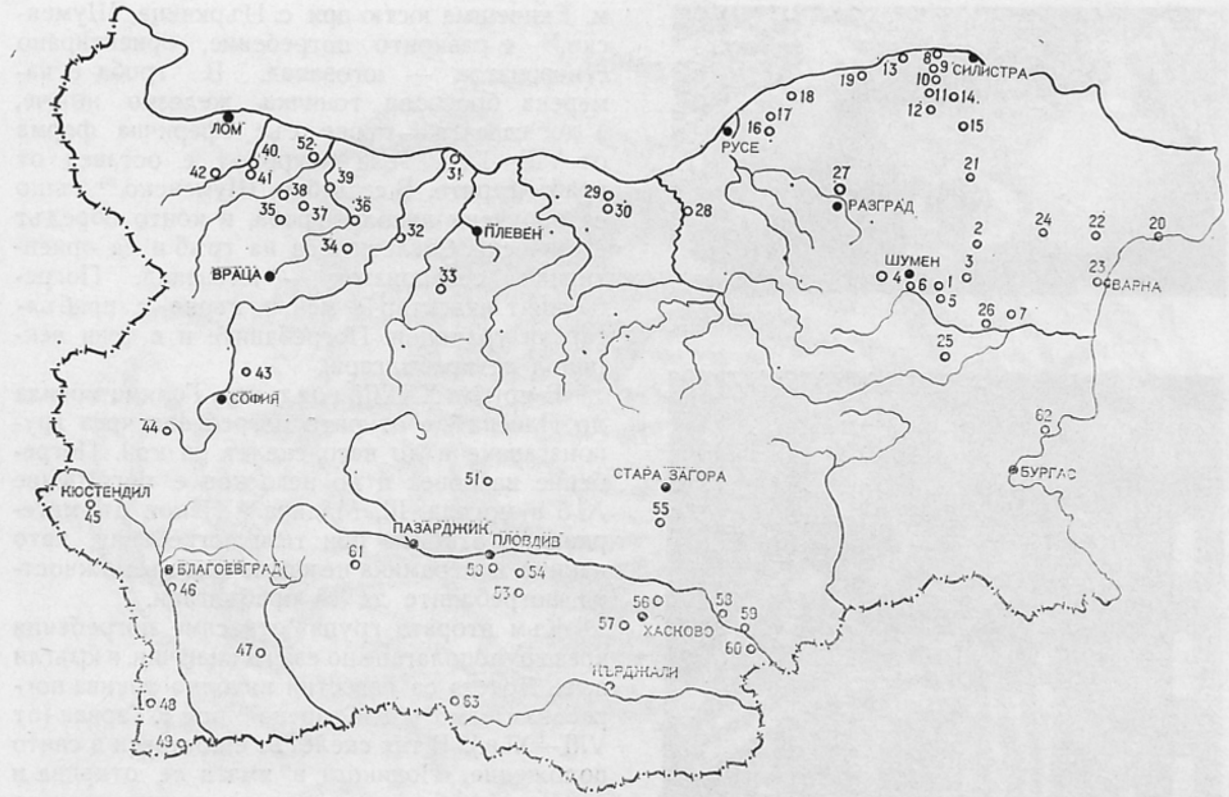

12

● *Обр. 12. Карта на средновековните селища, градища, аули и градове в българските земи (VIII—XI в.): 1) Преслав, 2) Плиска, 3) Мадара, 4) Шумен, 5) м. Клиседжик, с. Виница, 6) аулът при с. Цар Крум. 7) с. Друмево (Шуменски окръг), 8) м. Калето, с. Попина, 9) м. Джгджови лозя, с. Попина, 10) м. Дренчето, с. Попина, 11) о-в Момчила, с. Гарван, 12) м. Стареца, с. Гарван, 13) м. Градището, с. Малък Преславец, 14) м. Опашката, с. Сребърна, 15) м. Градището, с. Цар Асен, 16) с. Пожарево, 17) м. Юртата, с. Старо село, 18) м. Калето, с. Ноза Черна (Силистренски окръг), 19) м. Градището, с. Ряхово, (Русенски окръг), 20) с. Тополи, 21) м. Градището, с. Кладенци, 22) с. Одърци (Толбухински окръг), 23) гр. Девня, 24) с. Брестак, 25) с. Блъсково, 26) с. Дългопол (Варненски окръг). 27) м. Хисарлъка, гр. Разград, 28) м. Градището, с. Стърмен, 29) с. Кривина (ант. Ятрус), 30) м. Градището, с. Новград (Русенски окръг), 31) с. Гиген (ант. Ескус), 32) с. Долни Луковит, 33) м. Стублата, с. Бежаново (Плевенски окръг), 34) м. Гостиля, гр. Кнежа, 35) м. Ляпчева, с. Борован, 36) м. Босовите камъни, с. Галиче, 37) м. Калето и м. Селището, с. Градешница 38) м. Перунград, с. Вирове, 39) с. Крушовица (Врачански окръг), 40) м. Греда, с. Вълчедръм, 41) м. Печена могила, с. Вълчедръм, 42) м. Градището, с. Якимово II (Михайловградски окръг), 43) София, 44) м. Кракра Пернишки, Перник, 45) м. Хисарлъка, Кюстендил, 46) м. Градището, с. Долно Церово, 47) с. Белица, 48) с. Златари, 49) Петрич (Благоевградски окръг), 50) м. Небеттепе, Пловдив, 51) Хисар (Пловдивски окръг), 52) м. Калето, с Хърлец, Врачански окръг, 53) м. Калето, с. Баткун, 54) с. Чешнигирово (Пловдивски окръг), 55) с. Мирово, Старозагорски окръг, 56) м. Хисаря, Хасково, 57) . Минералните бани, 58) с. Пчеларово, 59) гр. Марица, 60) с. Любеново (Хасковски окръг), 61) Костандово, Пазарджишки окръг, 62) Несебър, (Бургаски окръг), 63) Смолян.*

Fig. 12. Carte des sites, des forteresses, des auls et des villes du Moyen Age dans les terres bulgares du VIII—XIe s. 1) Preslav, 2) Pliska, 3) Madara, 4) Šumen, 5) le lieu dit Klisedžik, vill. Vinica, 6) l'aul près du vill. Car Krum, 7) village Drumevo (dép. de Šumen), 8) le lieu dit Kaleto près du vill Popina, 9) le lieu dit Džedžovi lozja, vill. Popina, 10) le lieu-dit Drenčeto, vill. Popina, 11) l'île Momčila, vill. Garvan, 12) le lieu dit Stareca, vill. Garvan, 13) le lieu dit Gradišteto, vill. Malăk Preslavec, 14) le lieu dit Opaškata, vill. Srebărna, 15) le lieu dit Gradišteto, vill. Car Asen, 16) vill. Požarevo, 17) le lieu dit Jurtata, vill. Staro Selo, 18) le lieu dit Kaleto, vill. Nova Černa (dép. de Silistra), 19) le lieu dit Gradišteto, vill. Rjahovo, dép. de Ruse, 20) vill. Topoli, 21) le lieu dit Gradišteto, vill. Kladenci, 22) vill. Odărci, dép. de Tolbuhin, 23) Devnja, 24) vill. Brestak, 25 vill. Blăskovo, 26) vill. Dălgopol, dép. de Varna, 27) le lieu dit Hisarlăka près de Razgrad, 28) le lieu dit Gradišteto, vill. Stărmen, 29) vill. Krivina (l'antique Jatrus), 30) le lieu-dit Gradišteto, vill. Novgrad, dép. de Ruse, 31) vill. Gigen (l'antique Oescus), 32) vill. Dolni Lukovit, 33) le lieu dit Stublata, vill. Bežanovo, dép, de Pleven, 34) le lieu dit Gostilja près de la ville de Kneža, 35) le lieu dit Liapčeva, vill. Borovan, 36) le lieu dit Bosovite Kamăni, vill. Galiče, 37) le lieu dit Kaleto et le lieu dit Selišteto près du vill. Gradešnica, 38) le lieu dit Perungrad, vill. Virove, 39) vill. Krušovica, dép. de Vraca, 40) le lieu dit Greda, vill. Vălčedrăm, 41) le lieu dit Pečena Mogila, vill. Vălčedrăm, 42) le lieu dit Gradišteto, vill. Jakimovo II, dép. de Mihajlovgrad, 43) Sofia,

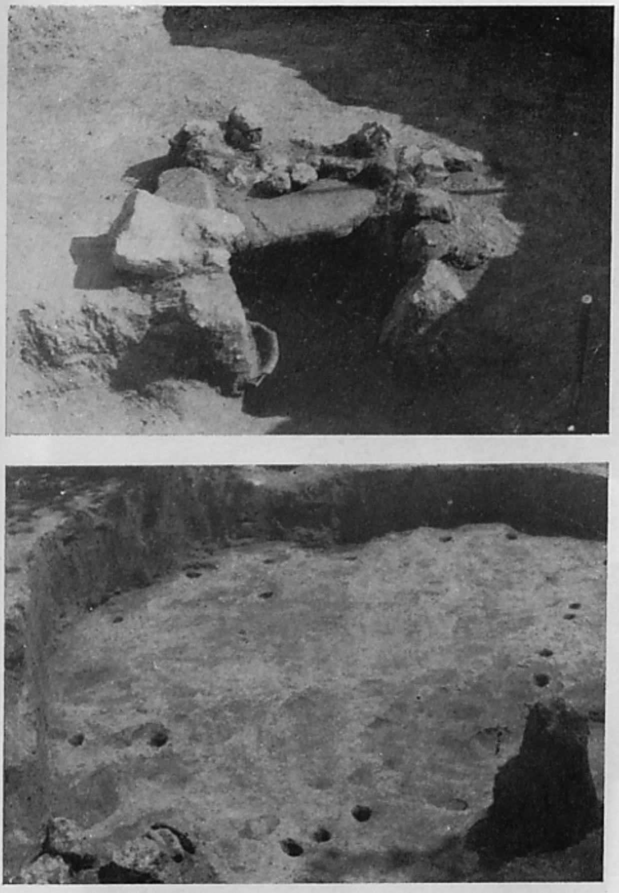

13

44) le lieu dit Krakra Perniški, Pernik, 45) le lieu dit Hisarlăka, Kjustendil, 46) le lieu dit Gradišteto, vill. Dolno Cerovo, 47) vill. Belica, 48) vill. Zlatari, 49) Petrič, dép. de Blagoevgrad, 50) le lieu dit Nebettepe, Plovdiv, 51) Hisar, dép. de Plovdiv, 52) le lieu dit Kaleto, vill. Hărlec, dép. de Vraca, 53) le lieu dit Kaleto, vill. Batkun, 54) vill. Češnigirovo, dép. de Plovdiv, 55) vill. Mirovo, dép. de Stara Zagora, 56) le lieu dit Hisarja, Hascovo, 57) vill. Mineralnite bani, 58) vill. Pčelarovo, 59) Marica, 60) vill. Ljubenovo, dép. de Hascovo, 61) vill. Kostandovo, dép. de Pazardžik, 62) Nesebăr, dép. de Burgas, 63) Smoljan.

● *Обр. 13 а) полуземлянка с печка, изградена от камъни, от селището в м. Стареца до с. Гарван; б) юртообразно жилище от селището в м. Стареца до с. Гарван. Fig. 13 a) demi-hutte avec un poêle en pierre du site du lieu dit Stareca près du vill. Garvan; б) habitation affectant la forme d'une yourte du même site*

вянски традиции. Украшенията са: стъклени маниста, бронзови обеци от проста халка или гроздовидни.

Двуобредни некрополи са разкопани и в Североизточна България (обр. 1). Един от тях е до Варна. Два некропола са открити в гр. Девня.[43] В Некропола край Варна са проучени 55 погребения. От тях 15 са с трупополагане, а с трупоизгаряне — 40. Труповете са поставени по гръб и са ориентирани североизток — югозапад. Има погребения и в свито положение. До някои от скелетите като погребален инвентар е сложено славянско гърне от VIII—X в., при други — прабългарско съдче — тъмносива каничка (VIII—IX в.). Човешките обгорени кости са поставени в погребални урни (5 случая). Употребени са гърнета със славянски традиции от VIII—X в. или гърнета-канички с прабългарски традиции. При останалите погребения чрез трупоизгаряне костите са сложени в кръгли ями. В гробовете са намерени животински негорели кости, явно останки от поставена в гроба храна. В един от некрополите в гр. Девня са проучени общо 92 погребения, от които с трупополагане са 48, с трупоизгаряне — 36, и 5 кенотафа. В този некропол обгорените човешки кости са слагани в тухлени или каменни гробнички и ями. Липсват погребения в урни. В гробовете има фрагменти и цели съдове, изгорели животински кости. Керамиката представлява малки гърненца без дръжки със славянски и прабългарски традиции, амфоровидни стомни и канички. Погребаните чрез трупополагане са на гръб (ориентирани север, североизток-югозапад) или в свито положение. Някои от гробовете са покрити с необработени речни камъни, при други е сложен камък само при главата или краката. Има скелети с отрязани стъпала. Погребалният инвентар се състои от гърнета със славянски традиции (X в.), кани, амфори (VIII—X в.), токи, обеци, ножчета и др.

В друг некропол в околностите на гр. Девня са открити 127 погребения. При трупоизгарянето в 11 случая човешките кости са сложени в погребални урни, кани, амфоровидни стомни, гърнета със славянски и прабългарски традиции. 36 от погребенията са безурнови и костите понякога са поставени направо в земята в овални ямички или гробчета, направени от тухли или камъни. Открито е и погребение с изгорени човешки кости в яма с диам. 1,30 м и дълб. 0,50 м. В този гроб са намерени голямо количество негорели животински кости и три съда. Глинените съдове са цели и фрагментирани. Преобладаващи са амфоровидните стомни и каните-ойнохое с прабългарски традиции. Погребаните чрез трупополагане, които са на брой 79, са сложени на гръб, ориентирани север, север, юг — юг, север, север или в свито положение. Гробниците са ограничени от камъни, поставени най-често откъм главата и краката. Инвентарът е беден: обеци. ножчета, маниста,

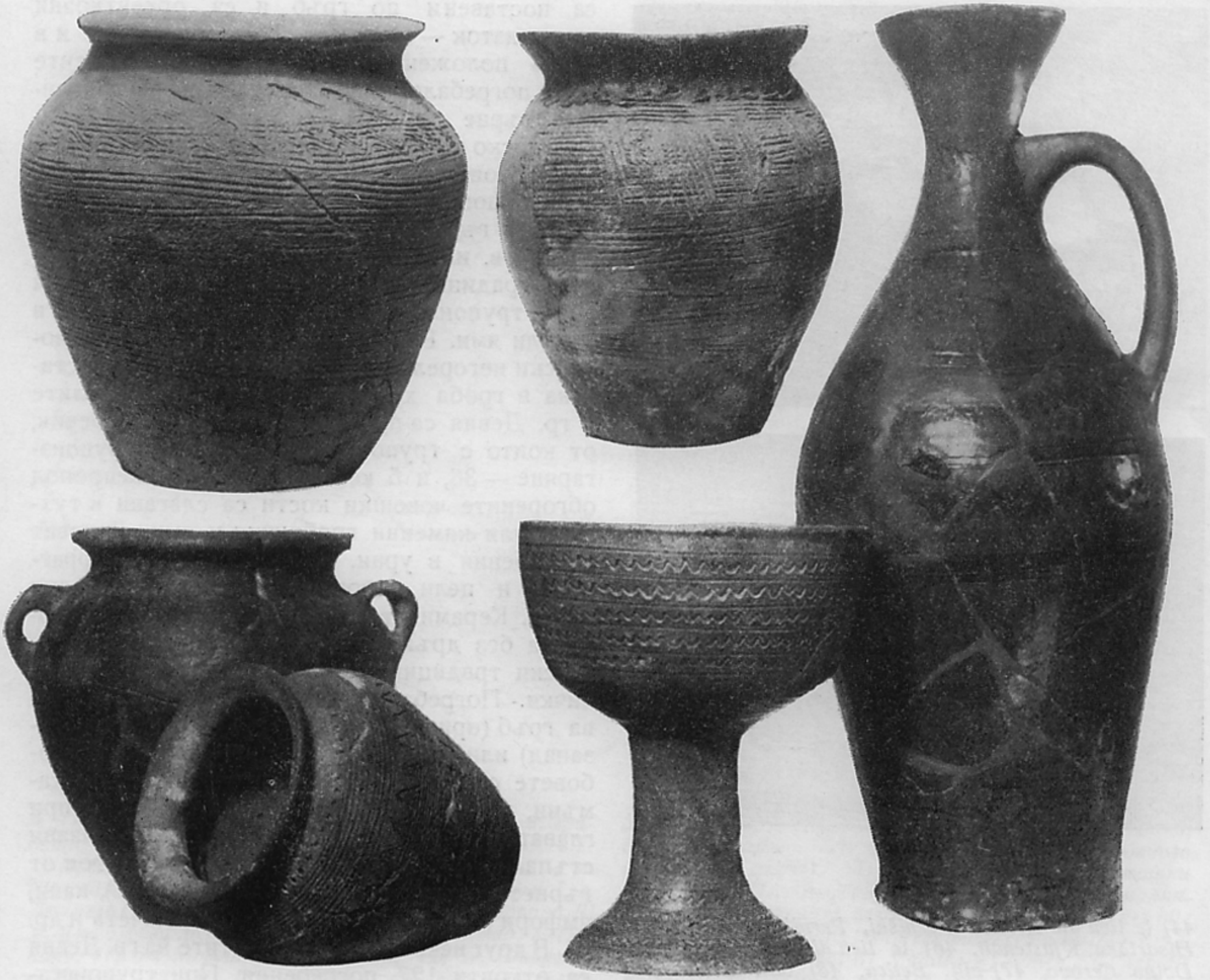

14

• *Обр. 14. Керамични съдове от средновековни селища, VIII—XI в. Fig. 14. Vases de céramique de sites médiévals, VIII – XIe s.*

токи. Керамиката е подобна на тази от погребенията с трупоизгаряне. В този некропол е открито колективно погребение в яма с диам. 5,60 м. При едни от скелетите главите са допрени, при други главите липсват, при трети се откриват само части от скелета. Някои от погребаните са с деформирани черепи и с отрязани пети. Скелетите са на мъже, жени и деца и се разкриват на различна дълбочина.

Погребенията по езически начин чрез трупополагане, при които са употребени като погребален инвентар прабългарски и славянски съдове и негорели животински кости (като жертвоприношение), се определят като прабългарски. Погребенията по езически начин с обред трупоизгаряне, в които погребалните урни са прабългарски кани, амфоровидни стомни, гърнета със славянски традиции, и погребенията в ями, в гробнички от тухли и камъни може би са принадлежали и на славянско население, т. е. двуобредните некрополи от Североизточна България да свидетелствуват за взаимно проникване на двете култури — прабългарска и славянска. Не е изключено обаче тези двуобредни некрополи да са оставени от прабългари,[44] тъй като трупоизгарянето е известно и у тях, за което свидетелствуват някои археологически данни от СССР.[45]

Несъмнено е, че некрополите дават съществен, изразителен и богат материал, който може да бъде използуван за изясняване на проблемите, поставени в тази статия. Но макар некрополите да са ценен извор, те освет-

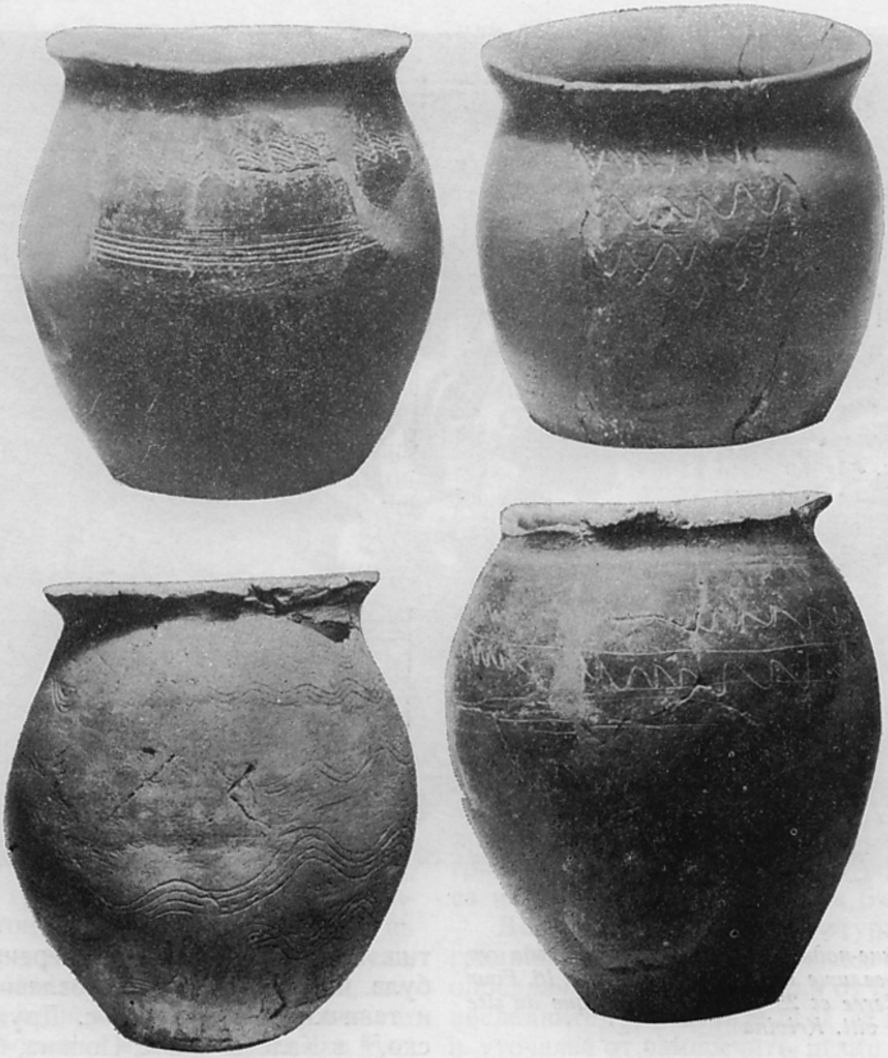

15

• *Обр. 15. Гърнета от Южна България. Fig. 15. Vases de la Bulgarie du Sud*

л積ват само някои страни от живота на обществото. По-пълна картина за него, т. е. за материалната култура на славяни и прабългари, могат да дадат селищата, градищата и градовете. В българските земи е проучено раннославянското селище от края на VI—VIII в. в м. Джеджови лозя[46] при с. Попина. Разкопава се раннославянското селище в долния средновековен пласт в м. Стареца при с. Гарван.[47] Проучени са няколко полуземлянки в м. Клиседжик при с. Виница[48] и във Вътрешния град на аула на Омуртаг край с. Цар Крум, Шуменско,[49] в м. Градището край с. Нова Черна[50] и в м. Печена могила край гр. Вълчедръм.[51] Раннославянското селище в м. Стареца е разположено в хълмиста местност. Обхваща пространство около 4200 м². В него са проучени над 30 жилища. Те са землянки или полуземлянки, разположени една от друга на разстояние. В единия им ъгъл е изградена печка от камъни или пещи (вкопани в здравия бряг). Подовете са замазани с глина и понякога личат дупките от коловете. В жилищата се откриват най-много фрагменти и цели гърнета, изработени на ръка, подобни на пражкия тип. Те са с форма на обърнат пресечен конус, право или леко профилирано венче. Стените са без орнамент или с ноктовидни натисквания по венчето. Откриват се също гърнета, изработени на леко грънчарско колело, с орнамент от вълнисти линии, също и гърнета, изработени на ръка, всичките тип Лука Райковецки и Хлинчи I. Намират се и глинени тавички, изработени на ръка. Останалият инвентар в жилищата се състои от железни ножчета, костени шила,

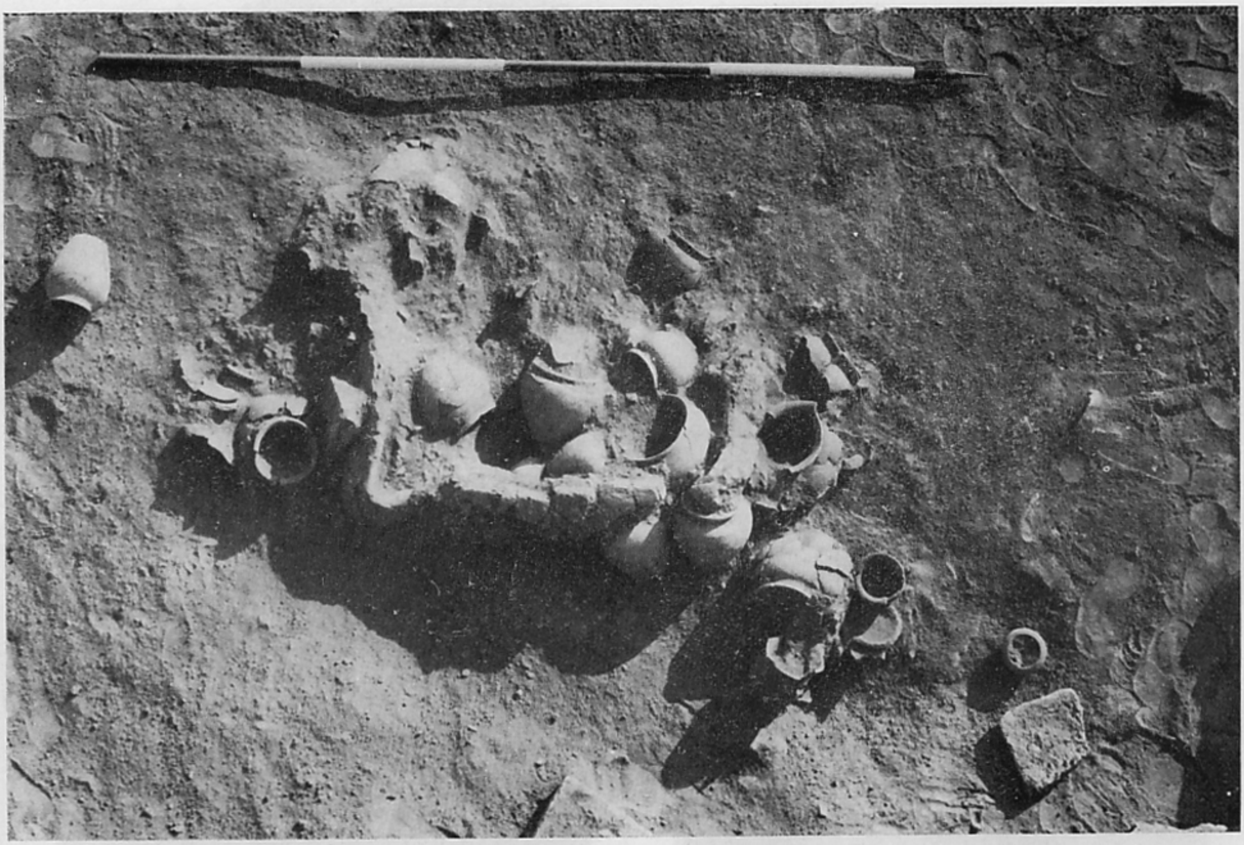

16

● *Обр. 16. Огнище-подница с 23 керамични съда от средновековното селище при с. Кривина. Fig. 16. Four de campagne en terre et 23 vases en céramique du site médiéval près du vill. Krivina*

прешлени за вретена, брусчета, хромели, тежести за риболовни мрежи и пр. Подобна е картината в селището в м. Джеджови лозя, в което са проучени около 23 полуземлянки, стопански ями и пр. В тях са намерени гърнета, тавички и чаши, изработени на ръка, и гърнета, изработени на примитивно колело, прешлени за вретено, ножчета, хромели, брусове, костени шила, части от лемежи, косери, сърпове и пр. Раннославянски гърнета, изработени на ръка, са открити в една полуземлянка в м. Печена могила. В раннославянските жилища и в м. Клиседжик край с. Виница се намират фрагменти от раннославянски гърнета. Фрагменти от раннославянски гърнета със слабо профилирани венчета са проучени във Външния град на аула на Омуртаг край с. Цар Крум. В градището при с. Нова Черна в културния пласт и в полуземлянка под вала са намерени фрагменти и гърне с изправено венче — раннославянски тип. В това селище е намерена лъчева фибула. Фрагменти от раннославянски гърнета и тавички са открити в с. Друмево, Шуменско,[52] в Калето при с. Попина, Силистренско, в м. Стублата при с. Бежаново, Плевенско, м. Черниците до гр. Враца. В Южна България фрагменти от раннославянски гърнета са открити в градището „Хисарлъка“ над Кюстендил[53], некропола в с. Мируля, цяло гърне в градището при гр. Марица и с. Любеново[54], Хасковско.

Селищата, градищата (към градищата се отнасят и аулите) и столиците Плиска и Преслав от края на VIII—XI в. са известни и са проучени в Североизточна България[55], също и в Северозападна[56], и в Южна България[57] (обр. 12). Главната разлика между селището и градището е, че последните са укрепени поселения, заградени от вал и ров или каменни стени. Селищата обикновено заемат такива размери, каквито са имали и тези през по-ранния период — края на VI—VIII в. В селищата и градищата от това време са открити няколко типа жилища. Единият тип представлява правоъгълна землянка или полуземлянка с печка в ъгъла, изградена от камъни (обр. 13 а), с пещ, с огнище, за което понякога е изкопана специална яма в пода на жилището (с. Дългопол, Плиска). Има и огнище-подница (с. Цар Асен, с. Дългопол и др.). Стените на някои от полуземлянките са облицовани с камъни (с. Цар Асен, Силистренско, с. Брестак, Варненско, с. Стърмен, Русенско). Другият тип жилище са надземни постройки, които най-често имат „верижен план“. В тях се откриват огнища или печки. Третият тип жилище е юрта (обр. 13 б). То е с кръгла форма, вкопано на 0,20 м от тогавашната повърхност. В някои от юртообразните жилища е направено огнище, недалече от центъра. Около юртите се намират по една или две пещи. Юртообразни жилища са открити само в Североизточна България — четири в горния културен средновековен пласт в с. Гарван, в с. Виница[58], Нова Черна[59], с. Брестак, Варненско, с. Кладенци, Толбухинско, и модел на такова жилище в гр. Девня.[60] До жилищата и в тях са открити ями за запазване на храни, които имат крушовидна или друга форма. В някои от тях е намерено овъглено жито и просо. Има и надземни помещения за стопански и други нужди. Открити са и пещи за изпичане на керемиди. (В селището до с. Виница са проучени 25 пещи, от които 5 са грънчарски.) Жилищният инвентар се състои от земеделски оръдия на труда, прешлени за вретено, шила, ножчета, стъклени и бронзови украшения, гривни, маниста, обеци, луници, апликации и др., а също тежести за риболовни мрежи, златарски чукчета, пили и др. За разлика от инвентара през ранославянския период инвентарът от края на VIII—XI в. е по-разнообразен и носи следи от занаятчийско производство.

Намиращите се в тези археологически обекти съдове са изработени само на грънчарско колело и са няколко типа (обр. 14): 1) гърнета със славянски традиции, 2) гърнета с прабългарски традиции, които са с яйцевидна форма с врязан орнамент, 3) гърнета с прабългарски традиции без или с дръжки, но с тъмносив цвят и лъскава повърхност, 4) гърнета, които е невъзможно да се отличат от тези със славянски традиции и в които прабългарските елементи са слабо изразени, т. е. с хибридна форма, 5) котли с вътрешни дръжки, 6) стомни със зелена глеч, 7) амфоровидни стомни, 8) амфори с набраздена повърхност и с обло дъно, 9) кани-ойнохое с тъмносив цвят, лъскава повърхност и по нея мрежест орнамент от хоризонтални или вертикални линии, 10) широки дълбоки паници с орнамент от вътрешната страна, 11) похлупаци, 12) бъклици, 13) съдчета с две дръжки, които излизат от устието, и др.

В столиците Плиска и Преслав са разкопани главно архитектурни паметници. В тях са открити и полуземлянки — във Външния град на Плиска — и надземни помещения с „верижен план“ в Преслав. В тези два града материалната култура е напълно аналогична на тази от останалите археологически обекти в българските земи от края на VIII—XI в. и по-точно на тази в Североизточна България.

Селищата и градищата в Северозападна България[61] (западно от р. Искър) и в Южна България съдържат само гърнета със славянски традиции (обр. 15). За селищата и градищата от Североизточна България (на запад до р. Искър) са характерни: гърнетата със славянски традиции и съдове с прабългарски традиции, гърнета-хибриди с елементи от славянски и прабългарски традиции, кани-ойнохое и амфорки — прабългарски тип, котли с вътрешни дръжки. Останалите керамични съдове са свойствени за цялото средновековно население от VIII—XI в. на българските земи. Само съдчетата с тъмносив цвят и с дръжки, излизащи от устието, се срещат в градища в Южна България.[62] Бъклиците също са известни от този район на България.

Досега материалната култура в селищата, градищата и градовете Плиска и Преслав се определя в широките рамки от IX—XI в. През последните години тази дата се потвърждава и уточнява от намерените in situ (вътре в печките, пещите и по пода на жилищата) съдове. Такива съдове са открити и в средновековното селище (във втория, горния пласт) в м. Стареца до с. Гарван, в градището до с. Стърмен, Русенско, в с. Якимово II, Михайловградско[63], и най-голям брой съдове са открити в градището край с. Кривина (ант. Ятрус). Двадесет и три съда — главно гърнета — са намерени около подница-огнище (обр. 16). Те вероятно са паднали от полица, стояла над огнището. В някои от гърнетата в тези археологически обекти бяха намерени обеци, които се датират от IX в. (м. Стареца), в други гърнета има монети от IX—XI в. (Кривина, ант. Ятрус).

Не по-малко значение за определяне времето на селищата, градищата и градовете имат бронзовите обеци-проста халка, есовидни и гроздовидни, сребърните и бронзовите луници, бронзовите пръстени — халки и с плочка, върху която е нанесен орнамент

Народен музей Бургас

или надпис, бронзовите гривни със затворени и отворени краища и кръгли в сечение, стъклените гривни, манистата от стъкло и кост и коланните апликации. Всички те са носени от края VIII—XI в.

За по-точно определяне датата на разглежданите археологически обекти свидетелствуват монетите и печатите. Монета е намерена в един гроб на некропола в стопанския двор на с. Абланица. Тя е на император Михаил и неговата майка Теодора (842 г.). В м. Хисарлъка до гр. Разград в средновековния пласт на 3 м южно от северната крепостна стена на античния Абритус[64] е била намерена златна византийска монета от Василий I и сина му Константин (867—877). Девет златни византийски монети от X в. (осем от Константин VII и Роман II (945—959) и една от Никифор II и Василий II (963)) са намерени в едно гърне в градището Кривина (ант. Ятрус). В един гроб в с. Овчарово, Хасковско, е намерена монета от Василий II (X в.). В опожарения жилищен пласт заедно с глинените съдове от градището в м. Хисаря, гр. Хасково, са намерени 50 монети, които са от Василий II (976—1025). В една полуземлянка на градището в с. Якимово II са открити монети от Лъв VI (886—912). Една монета от Иоан Цимисхий (X в.) е намерена в средновековна землянка в м. Калето при с. Попина. Най-голям брой печати са известни от Плиска, Преслав и градището в м. Кракра Пернишки при гр. Перник. Тези от Преслав са от X в., а 14-те печата, намерени при разкопки в Перник, са от XI в. И така керамиката, накитите, монетите, печатите и др. определят тези средновековни археологически обекти от края на VIII до XI в.

Стратиграфското разположение на раннославянските селища в пласт, който се намира под средновековен от края на VIII—XI в., определя горната граница на тези селища и културата в тях в VIII в. За началната им дата свидетелствуват лъчевата фибула, намерена в с. Нова Черна, и гърнетата, изработени на ръка, без орнамент, с изправено венче от с. Виница, с. Гарван, с. Нова Черна и некропола с трупоизгаряне в м. Стареца, с. Гарван. По форма те са подобни на раннославянските гърнета[65] — тип Прага или Карчак. Друг тип гърнета (срещани също в раннославянските селища), които в археологическата литература се датират от VI или началото на VII в., са изработени на примитивно колело и са украсени с вълнообразни единични или на групи линии. Те са аналогични на тези от СССР (тип Лука Райковецки), Румъния (тип Хлинчи I) и другите страни, в които са живели славяните, и се датират от VIII в.

Могат ли да се решат някои от поставените проблеми въз основа на посочените археологически материали?

Раннославянските некрополи и селища от края на VI—VIII в. досега са проучени само в Северна, но има следи за такива и в Южна България. Тези археологически обекти са оставени от славяните и разкриват културата на едно земеделско-скотовъдно население, живяло в нашите земи през VI—VIII в. Славянските некрополи от VIII—X в. с трупоизгаряне от периода на Първото българско царство се ограничават само в Северна България с изключение на един в Южна (Елховско). Некрополите с обред трупополагане, извършен по християнски (IX—XI в.), са известни от цяла България и принадлежат главно на славянското население. Некрополите с трупополагане по езически начин, принадлежащи на прабългарите, се локализират в Североизточна България с изключение на един от Югозападна България. Двуобредните некрополи с трупоизгаряне и трупополагане са открити досега само в Северна България, тези, оставени от славянско население, са в северозападната ѝ част, а двуобредните некрополи, принадлежащи или на едно смесено население — прабългари и славяни, — или пък само на прабългари, са в Североизточна България (Варненски окръг).

В Североизточна България жилището е полуземлянка, характерна за земеделското славянско население, но тя е била ползувана и от прабългарите. От този район на България са известни и юртообразните жилища, принадлежащи на прабългарите.

В същия този район в селища, градища и некрополи се намират гърнета със славянски традиции и наред с тях се срещат гърнета с прабългарски традиции и гърнета-хибриди, кани-ойнохое и др.

В Североизточна България много от украшенията (обеци, гривни, маниста и др.) са такива, каквито са носени от славянско население през VIII—XI в. не само в останалите български земи, но и извън тях. Но наред с тези украшения са открити и коланни апликации, които се приписват на прабългарите.

В Северозападна България селищата и градищата от периода на Първото българско царство имат жилище полуземлянка с пещи, огнища, огнище-подница и по-рядко печка, изградена от камъни. Керамиката в тях е представена главно от гърнета със славянски традиции, но се срещат и амфоровидните стомни, т. нар. прабългарски тип. Украшенията (обеци, гривни, пръстени, маниста) са типичните за славяните през VIII—XI в.

В градищата на Южна България жилището е главно надземно с „верижен план“, но има и полуземлянки с печки от камъни или огнища. Керамиката в тези археологически обекти е главно гърнета със славянски традиции и съдове, в които се улавят местни традиции. Сред обеците, гривните, манистата се срещат аналогични на тези, носени от славяните през X—XI в., но има и други — луници, бронзови и сребърни зърна от маниста, които са направени по ранновизантийски образци. С изключение на една находка, намерена в с. Девелт, Бургаско, която се състои от железни стремена, катарама, костена апликация, украсена с орнамента „птиче око“ (намираща се в Археологическия музей, София), и може да се свърже с прабългарите, досега никакви други следи от прабългарите въз основа на археологически данни в Южна България не могат да се уловят, независимо че някои исторически и епиграфски източници говорят за това.

И така в общия масив на картата на България, представена от некрополи, селища, градища и градове, керамика и украшения от края на VI—XI в., се очертават няколко петна. Едно от тях се намира в Северна България, където още през VI в. се заселват славянски племена. Тяхната компактност и значимост в този район е голяма и през периода на Първото българско царство (IX—XI в.). Много от археологическите данни разкриват, че славяните остават да живеят в Североизточна България при настаняването на прабългарите в тази част на българските земи. Друго голямо петно от археологически паметници на славянско население, живяло през IX—XI в., се очертава в Южна и отчасти в Северозападна България. Само в Североизточна България над първото петно се открива друго петно, в което преобладаващият брой археологически обекти — некрополи и поселения — са характерни за население, запазило славянски облик на материалната култура. В него ярко прозират границите на друго, характеризиращо се с юртообразни жилища, с езически некрополи с трупополагане и с двуобредни некрополи, тип гр. Девня, Варна и др. И така за разлика от останалите петна в последното се долавят следи от култура на население с прабългарски произход. В североизточната част на България се проследява взаимно проникване на славянската и прабългарската материална култура (отразено в керамиката, жилищата и др.). „Прабългарският“ тип амфори, откривани в Северозападна България (с. Галиче, с. Софрониево, с. Михайлово, с. Долни Луковит), говорят само за слабо взаимно проникване на културата на славяни и прабългари през периода на Първата българска държава.

Славянското море в своята стихия на разливане е обхванало и земите на юг от Балкана. Поселенията, керамиката, украшенията, некрополите от Южна България разкриват славянския облик на материалната култура през периода на Първото българско царство. Тази култура има много общи елементи не само с културата от Северозападна, но и от Североизточна България. Голямата прилика в керамиката и особено в украшенията, откривани в Югозападна и Южна България, с тези от другите славянски земи в Чехословакия, Полша, Югославия и др. ни дава основание да предположим, че в тези части на българските земи славяните са се движили главно от запад. Мощен е потокът от изток, който е залял Северна и отчасти Южна България. Ще бъде в разрез с научната истина, ако не се подчертае, че в Североизточна България прабългарите са оставили археологически паметници, които свидетелстват за тяхната култура. В нея се проследяват не само номадски черти, но и белези на отседнало земеделско население. Делът на прабългарите при изграждане на културата на Първото българско царство е значим. Прабългарите са запазили дълго време някои от своите етнически черти в периода на Първото българско царство. За това свидетелстват юртообразните жилища, погребалният обряд по езически начин и керамичните съдове с прабългарски и хибридни форми, някои украшения, откривани в културния пласт от VIII—XI в.

Чрез археологическите средновековни паметници и особено чрез некрополите може да се идентифицират и локализират някои от славянските и прабългарските племена.

От историческите извори[66] е известно, че в района между Одесос и Стара планина са живели северите и седемте славянски племена. Може би ще е правилно да свържем некрополите от Варненски окръг, Разделна, Блъсково и от Силистренски окръг с племето севери. Не е изключено някои от останалите некрополи с трупоизгаряне в Северна България да се припишат на седемте славянски племена или рода.

Историческите източници говорят за славянските племена драговичи, смоляни и др. В един епиграфски паметник[67] се споменава за племето „смоляни“, живяло в Родопите. Етнографските сведения също подкрепят мнението, че смоляни са обитавали района на Родопите. Според тях и досега населението в този район се нарича „катранджии“, т. е. смоляни.

В района на Родопите и Пирин средновековните погребения от IX—XI в. са извършвани в гробници, направени от плочести камъни. В тях се откриват славянски гърнета. Често те се намират употребени и при тризна. При скелетите има разнообразни украшения: гроздовидни обеци, сребърни луници, огърлици от бронзови, сребърни кухи сферични зърна, много редове нанизи от маниста, плоски, обли и вити бронзови гривни, пръстени и др. В същия този период IX—XI в. в Южна България се откриват още две групи некрополи: едни, при които погребенията са извършени в правоъгълни ями (Старозагорски и Пловдивски окръг). В пръстта на гробовете се намират начупени гърнета със славянски традиции, а украшенията в тях са само обеци — гроздовиден тип — и стъклени маниста. Друга група некрополи са с гробове-ями, оградени от ломени камъни или най-често сложени при главата или краката на погребания. При скелетите се намират украшения — стъклени и бронзови гривни, стъклени маниста и гроздовидни обеци (Софийски, Хасковски окръг и др.).

Вземе ли се под внимание, че некрополите от Старозагорски и Пловдивски окръг (втората група некрополи от Южна България) са подобни на тези от Северозападна България, а именно некрополите тип „Греда“, „Ралчин дол“ (гр. Вълчедръм), „Железен мост“ (с. Якимово), с. Градешница и др., може да се предположи, че те са принадлежали на една племенна група. Тогава не е изключено, че некрополите от областта на Родопите и Пирин, които се различават от тях, са оставени от друго славянско племе—смоляните. За последното свидетелствуват както историческите, така също епиграфските и етнографските данни.

Некрополите, керамиката и другите елементи на културата от VIII—XI в. дават възможност да се уловят племенни различия и сред прабългарите. В некропола край гр. Нови Пазар погребенията са извършени в ями. До някои от скелетите на човек са открити такива на кон. Освен погребалния инвентар, състоящ се от сабя, лък, колан и пр., в този некропол са намерени керамични съдове — сферични гърнета без или с две дръжки, с тъмносив цвят. Преобладаващи са каните с трилистно устие често със знак на дъното. Към тази група могат да бъдат причислени некрополите от с. Дибич, с. Църквица и др. Независимо, че в некропола в м. Калето до с. Попина, който вероятно е прабългарски, има също погребение с кон, а и този в м. Стареца до с. Гарван е с погребален инвентар прабългарско гърне, гробовете с каменни гробници (м. Калето, с. Попина) и в кръгли ями (с. Гарван) говорят за известно различие, което вероятно се дължи на племенна отлика. Двуобредните некрополи от IX—X в. в гр. Девня и Варна се обособяват в отделна група. Не е изключено да са оставени от друг голям племенен съюз на прабългарите. В тези некрополи погребенията са извършени чрез трупополагане и трупоизгаряне. При погребенията с трупополагане скелетите са ориентирани север, север—юг, юг—север и са в свито положение. При двата обреда на погребване керамиката е представена от съдове с прабългарски и славянски традиции. Често се намират животински негорели кости, гърнета със славянски традиции и погребения в ями.

От досегашното проучване на археологическите паметници от VI—XI в. в нашите земи се вижда, че културата на средновековното българско население през този период е самобитна по своя характер.

Археологическите материали помагат да се покаже, че славяните и прабългарите са създали Първото българско царство и са двата негови основни компонента.

---

[1] Резултатите от разкопките не са публикувани. Наблюдения от автора на статията.

[2] Ж. Н. Въжарова, Славянски и славянобългарски селища в българските земи от края на VI—XI в., София, 1965, стр. 108 и сл., обр. 81.

[3] Х. и К. Шкорпил, Могили, Пловдив, 1896, стр. 65—67.

[4] Резултатите от разкопките непубликувани.

[5] В. Миков, Старите славяни на юг от Дунав, ИПр, 1947, кн. 2, стр. 255; Ж. Въжарова, цит. съч., стр. 145 и сл.

[6] В. Антонова, Средновековни погребения от Коларовградско, Археология, 1959, кн. 1—2, стр. 88—89; Ж. Въжарова, цит. съч., стр. 153—154.

[7] Д. И. Димитров, Ранносредновековен некропол при гара Разделна, Археология, 1959, кн. 3—4, стр. 55—60.

[8] Д. И. Димитров, Ранносредновековен некропол при с. Блъсково, Варненски окръг, ИНМВ, III (XVIII), 1967, стр. 127—147.

[9] Ж. Въжарова и Д. Златарски, Средновековно селище и некрополи в гр. Дългопол, Варненски окръг, Археология, 1969, кн. 3, стр. 55—58.

[10] С. Станчев, Некрополът до Нови Пазар, София, 1858, стр. 75—76, обр. 17. Според устното съобщение на Т. Тотев, научен сътрудник в Археологическа база — Преслав, през 1963—1964 г. в новите гробища на Преслав при сондажни проучвания е открита погребална урна славянско гърне.

[11] Д. И. Димитров, Находки от ранното средновековие във Варненския музей, ИВАД, XII, 1961, стр. 61—64.

[12] Б. Николов, Ранобългарски находки край Островския окоп, Археология, 1962, кн. 2, стр. 34 и сл ; същият, Галиче, древността, 1962, Враца, стр. 22—23 ; същият, Враца, водач, София, 1968, № 104, 105, 106, 107.

[13] Ж. Въжарова, Средновековни обекти по долините на реките Цибрица и Огоста, ИАИ, XXVIII, 1965, стр. 236—245 ; А. Милчев, Ранносредновековни български накити и кръстове енколпиони от Северозападна България, Археология, 1963, кн. 3, стр. 22—37. Той е проучил отчасти некропола в м. Греда, гр. Вълчедръм, и дава сведения само за украшенията.

[14] А. Милчев, цит. съч., стр. 22—37.

[15] Материалите непубликувани — Окръжния исторически музей, Шумен.

[16] Д. Аладжов, Археологически данни за ранното средновековие в източнородопската област, Родопски сборник, II, 1969, стр. 246 и сл.; същият, Материальная культура Юговосточной Болгарии IX—XI веков, Международный симпозиум славянской археологии, 21—28. IV. 1970 г., София, 1970.

[17] Г. И. Кацаров, Разкопки в св. Кирилово, ИАД, III, 1912/1913.

[18] Л. Гетов, Могилни погребения при с. Долно Сахране, Старозагорско, ИАИ, XXVIII, 1965, стр. 220—229.

[19] М. Мирчев, Г. Тончева и Д. Димитров, Бизоне-Карвуна, ИВАД, XIII, 1962, стр. 62.

[20] Резултатите от разкопките непубликувани. Наблюденията са на автора на статията.

[21] А. Запрянов, Средновековни паметници на културата от Хисар, Археология, 1967, кн. 1, стр. 48.

[22] Ж. Въжарова и В. Чачева, Средновековен некропол при с. Абланица, Благоевградски окръг, Археология, 1968, кн. 2, стр. 27—36. Резултатите от пълното разкопаване на некропола непубликувани.

[23] Резултатите от цялостното проучване непубликувани. Наблюденията са на автора на статията. Вж. и Д. Аладжов, цит. съч.

[24] М. Мирчев, Новооткрит средновековен некропол при Каварна, ИВАД, XII, 1941, стр. 67—76.

[25] С. Георгиева, Археологически проучвания в Родопите през 1960 г., Археология, 1961, кн. 4, стр. 12 ; същата, Средновековните некрополи в Родопите, Родопски сборник, 1965, София, стр. 131 и сл.

[26] Е. Манова, Археологически проучвания в района на Златоград, Археология, 1964, кн. 4. стр. 20—26 ; същата, Средновековен некропол край Златоград, Родопски сборник, 1969, стр. 213—225.

[27] Едни от скелетите в този некропол са в правоъгълни ями, други в каменни гробници (според устното съобщение на Д. Аладжов).

[28] Проучването на този некропол бе направено от автора на статията. Материалите не са публикувани.

[29] Т. Тотев, Старобългарски некропол в чашата на язовир „Виница", ИНМШ, IV, 1967, стр. 35—53.

[30] М. Мирчев, Г. Тончева и Д. Димитров, цит съч., стр. 63.

[31] Резултатите от разкопките непубликувани.

[32] Ж. Въжарова, Славянобългарското селище край с. Попина, Силистренско, София, 1956, стр. 51 и сл.

[33] Едни от скелетите са положени в ями, други в каменни гробници. Вж. В. Миков, Последни могилни находки. В сб. : Мадара, I, 1934, стр. 147, стр. 138 и сл.

[34] С. Станчев, Некрополът до Нови пазар.

[35] В. Антонова, Средновековни погребения от Коларовградско, Археология, 1959, кн. 1—2, стр. 90—91.

[36] Пак там, стр. 89—90.

[37] С. Георгиева, Разкопки на могила XXXIII и XXXII в Плиска, ИАИ, XX, 1957, стр. 15—16.

[38] В. Миков, Последни могилни находки, стр. 429 и сл.

[39] Материалите са непубликувани. Наблюденията са направени от автора на статията.

[40] С. А. Плетнева, От кочевий к городам, Москва, 1967, стр. 91 и сл.

[41] Ж. Въжарова, Славянски и славянобългарски селища. . ., стр. 143—144.

[42] През време на разкопките през 1970 г. на некропола в м. Босовите камъни, с. Галиче, се установи, че той е двуобреден : с трупоизгаряне и трупополагане.

[43] Д. И. Димитров, Раннеболгарские некрополи в Варненском районе, Международный симпозиум славянской археологии, 21—28. IV. 1970 г., София, 1970.

[44] Предположението, че тези некрополи могат да принадлежат на прабългарско население, се основава на голямата им прилика с прабългарския некропол до Нови Пазар, където освен погребения с трупополагане са открити и погребения № 31 а и 42 с трупоизгаряне. Инвентарът при тези погребения е напълно подобен на инвентара при погребенията с трупоизгаряне. Животинските кости от жертвоприношението не са горели. Вж. С. Станчев, Некрополът до Нови Пазар, стр 29 и сл.

[45] А. П. Смирнов, Некоторые спорные вопросы истории волжских болгар, Историко-археологический сборник, Москва, 1962, стр. 162—165.

[46] Ж. Въжарова, Славянски и славянобългарски селища, стр. 9 и сл.

[47] Ж. Въжарова, Раннославянско и славянобългарско селище в м. Стареца край с. Гарван, Силистренско, Археология, 1966, кн. 2, стр. 21—31.

[48] В. Антонова, Средновековното селище в чашата на язовир „Виница", Шуменско, ИНМШ, IV, 1967, стр. 6 и сл.

[49] Материалите не са обнародвани. Разкопки на В. Антонова, Окръжен исторически музей, Шумен.

[50] А. Милчев и С. Ангелова, Разкопки и проучвания в м. Калето при с. Нова Черна, Силистренски окръг, през 1968 г., Археология, 1970, кн. 1, стр 26 и сл.

[51] А. Милчев, Проучвания на раннославянската култура в България и на Плиска през последните двадесет години, Археология, 1964, кн. 3, стр. 24, обр 1.

[52] Материалите са събрани от Д. Златарски и се намират в читалищния музей, гр. Дългопол.

[53] Материалите се намират в ОИМ, Кюстендил.

[54] Д. Аладжов, Материальная культура Юговосточной Болгарии, стр. 11.

[55] Ж. Въжарова, Славянски и славянобългарски селища. . ., стр. 9 и сл. ; същата, Славянобългарското селище край с. Попина, стр. 11—62 ; същата, Раннославянско и славянобългарско селище, стр. 21—31 ; С. Михайлов, Разкопки на градището при с. Стърмен, Археология, 1963, кн 3, стр. 5—13 ; M. Dymaczewska, A. Dymaczewski, Z. Hilczerowna,

Wyniki badan wykopaliskowych na gradisku w Stirmen, okreg Ruse (Bulgaria) w latach 1961—1964, Slawia Antiqua, t. XIII-Nabitka, 1966, стр. 271—323; С. Георгиева, Средновековното селище над развалините на античния град Абритус, ИАИ, XXII, 1961, стр. 9—36; В. Антонова, Средновековно селище в чашата..., стр. 4 и сл.; А. Милчев, С. Ангелова, Разкопки и проучвания в м. Калето при с. Нова Черна, Силистренски окръг, през 1967 г., Археология, 1969, кн. 3, стр. 31—48; същите, Разкопки и проучвания в м. Калето при с. Нова Черна, Силистренски окръг, през 1968 г., Археология, 1970, кн. 1, стр. 26; Ж. Въжарова и Д. Златарски, цит. съч., стр. 48 и сл.; Д. И. Димитров, Раннобългарско селище при с. Брестак, Варненско, ИНМВ, V (XX), 1969, стр. 113; В. Антонова и С. Дамянов, Материали от сондажни проучвания в Плиска, Археология, 1969, кн. 2, стр. 25—42 и цит. лит.; В. Антонова, Аулът на Омуртаг при с. Цар Крум, Археология, 1963, кн. 2, стр. 49—56 и цит. лит.; T. Ivanov, Aufban und Charakter der Befestigungssystems, Klio, 47, 1967, стр. 55, обр. 38, 39, 40, 41, 42; V. Dimova. Mittelalterliche Keramik, Klio, 47, 1967, стр. 257—279.

[56] М. Чичикова, Отчетна конференция за постиженията на българската археология през 1959 г., Археология, 1960, кн. 2, стр. 77; А. Милчев, Проучвания на раннославянската култура..., стр. 24 и сл., обр. 2, 3, 4.

[57] Д. Стоянова-Серафимова, Разкопки на крепостта при с. Долно Церово, Благоевградско, Археология, 1963, кн. 4, стр. 19—27; Д. Аладжов, Хисаря—Хасково, Хасково, 1961; Й. Чангова, Проучвания в крепостта „Кракра Пернишки“, Перник, Археология, 1963, кн. 3, стр. 67 и сл.

[58] В. Антонова, Средновековно селище в чашата..., стр. 7, обр. 4.

[59] А. Милчев и С. Ангелова, Разкопки и проучвания... през 1968 г., стр. 26 и сл.

[60] Ж. Въжарова, Памятники Болгарии конца VI—XI в. и их этническая принадлежность, СА, 1968, кн. 3, стр. 158, обр. 8.

[61] Б. Николов, Градешница, Враца, 1962, стр. 28—38; същият, Раннобългарски находки..., стр. 33 и 37.

[62] Резултатите не са публикувани.

[63] А. Милчев, Първи румъно-български семинар по въпроса за славяните в Долнодунавския басеин и за балкано-дунавската култура в раннофеодалния период, Археология, 1963, кн. 1, стр. 69.

[64] Сведението ми бе дадено от Т. Иванов, на когото изказвам благодарност.

[65] Ж. Въжарова, Славяните на юг от Дунава, Археология, 1964, кн. 2, стр. 25 и сл. и цит. лит.

[66] В. Бешевлиев, За славянските племена в Североизточна България от VI до XI век. В сб.: Преслав, I, 1968, стр. 17—25.

[67] V. Beševliev, Die protobulgarischen inschriften, Berlin, 1963, № 13, № 14; P. Lemer, Philippes et la Macédoine orientale, Paris, 1945, стр. 135 и сл.

Slaves et Protobulgares à la lumière des données archéologiques

ŽIVKA N. VĂŽAROVA

(Résumé)

L'auteur s'est attaché à quelques-uns des grands problèmes qui se posent aux archéologues médiévistes bulgares. A cet effet il a utilisé les données recueillies dans les nécropoles, les sites, les forteresses et les villes des terres bulgares. Il classe les nécropoles en plusieurs groupes et sous-groupes. Les nécropoles à incinération relèvent du premier groupe qui, à son tour comprend deux sous-groupes, notamment: 1) les nécropoles du VI—VIIIe s. (celles du lieu dit Stareca, village Garvan, du lieu dit Dždežovi lozja, village Popina, dép. de Silistra, et du village Sini Vir, dép. de Šumen (fig. 1) et 2) les nécropoles de la fin du VIIIe jusqu'au milieu du Xe s. (à l'exception seulement de la nécropole d'Elhovo située en Bulgarie du Sud toutes les autres ont été découvertes en Bulgarie du Nord). Ce groupe de nécropoles, tant par les rites funéraires que par les urnes, les parures etc., doivent être attribuées à la population slave (fig. 2, 3 a). Seules deux d'entre elles (du second sous-groupe) du village Juper, dép. de Razgrad et de Mogila XXXIII—Pliska — n'ont selon toute probabilité pas appartenu aux Slaves. A juger de la céramique, des parures, des monnaies recueillies dans ces nécropoles elles remontent chronologiquement à la période comprise entre le VI—Xe s.

Le second groupe de nécropoles doit également être rattaché à la population slave. Le rite funéraire y est l'inhumation selon les usages chrétiens. On y distingue plusieurs sous-groupes:

1. Sépultures en fosses rectangulaires (fig. 4). Ce type de nécropoles a été étudié en Bulgarie du Nord et du Sud. La nécropole du lieu dit Bosovite kamăni près du village Galiče en est le représentant le plus marquant. Elle se distingue par les nombreuses parures (pendants d'oreilles en forme de grappes, perles, etc.) (fig. 6), les vases slaves et les cruches en forme d'amphore qui en constituent l'inventaire funéraire. Les nécropoles relevant du second sous-groupe comprennent des sépultures rectangulaires de pierre (fig. 6). Seules les deux nécropoles du village Ablanica, dép. de Blagoevgrad, et celle du village Miševsko, dép. de Kărdžali (ainsi que des tombes isolées de la Bulgarie du Sud) ont fait l'objet d'un examen exhaustif. On a trouvé auprès des squelettes de nombreuses parures très riches et variées: colliers avec des boules en argent et en bronze (fig. 7), des perles en verre (fig. 9), des pendants d'oreilles en forme de grappes, des boucles d'oreilles à lunules (fig. 8) etc. Certaines tombes contenaient de la poterie — des vases slaves (IX—Xe s.) ou bien de petites cruches. A juger des monnaies recueillies dans ces nécropoles on doit les dater du IX—XIe s. Enfin le troisième sous-groupe des nécropoles chrétiennes comprend des tombes bordées de pierres à la tête ou aux pieds des morts. Une nécropole de ce genre du lieu dit Klisedžik du village Vinica, près de Preslav, a fait l'objet d'un examen attentif. Il faut rapporter à ce groupe certaines tombes du village Mirkovo, dép. de Sofia, où

l'on a trouvé des bracelets en verre (14 sur un bras) et 6 en bronze sur l'autre et un collier de petites perles et des boucles d'oreilles en argent (fig. 10). Ces nécropoles datent du IX—XIe s.

Les nécropoles à inhumation de rite païen appartiennent aux Protobulgares. Elles n'existent qu'en Bulgarie du Nord-Est. Ce sont les nécropoles situées à Novi Pazar, aux villages Cărkvica et Dibič, dép. de Šumen et à Garvan, au lieu dit Kaleto du village Popina, dép. de Silistra, à Madara.

Les nécropoles à deux rites funéraires (incinération et inhumation) forment un groupe à part qui à son tour comprend deux sous-groupes. La nécropole slave du village Bukjovci, dép. de Vraca, se rattache au premier groupe. Les trois nécropoles du département de Varna (l'une près de Varna et les deux autres à Devnja) appartiennent au second sous-groupe. Celles-ci se distinguent par des sépultures à incinération, les ossements ayant été déposés dans des fosses et plus rarement dans des vases en argile (fig. 11 a) de traditions slaves ou protobulgares comme des ossements noncarbonisés d'animaux. Les sépultures à inhumation sont orientées N.-S. ou S.-N. à l'état accroupi (fig. 11 б). L'inventaire funéraire comprend des vases portant l'empreinte des traditions protobulgares et slaves.

Les sites, les forteresses et les villes retiennent également l'attention de l'auteur. Il les classe d'après les traits généraux de la céramique et des autres composantes de la civilisation matérielle en deux grands groupes: a) de la Bulgarie du Nord, et б) de la Bulgarie du Nord-Ouest (à l'Ouest de l'Iskar) et du Sud. Le premier groupe comprend des demi-huttes (fig. 13 a), des habitations affectant la forme de yourtes (fig. 13 б, в) et des habitations au-dessus du sol (fig. 16). Les traits caractéristiques de la céramique du premier groupe (fig. 14, 16) sont: certains vases portent l'empreinte des traditions slaves, d'autres — celle des traditions protobulgares, enfin dans le troisième groupe (vases-hybrides) on retrouve les deux traditions tout à la fois. Le second groupe de sites comprend des demi-huttes, ainsi que des habitations au-dessus du sol.

Le type principal de récipient est le vase slave (fig. 15). On en trouve cependant aussi d'autres dont le prototype est byzantin. A juger des monnaies, des sceaux, des parures, de la céramique et de la stratigraphie ces monuments sont datés de la fin du VIII—XIe s.

A la lumière de ces données archéologiques l'auteur fait remarquer que l'on peut suivre les traces de la culture des Protobulgares rien qu'en Bulgarie du Nord-Est parmi les manifestations d'une culture slave très dense, alors que dans les autres régions du pays son caractère est nettement slave. Ce matériel a permis d'autre part d'identifier certaines tribus slaves et protobulgares.

Проучвания върху хипокауста от римската и ранновизантийската епоха в България

ТЕОФИЛ ИВАНОВ

Отопляването на сградите в огромната Римска и Византийска империя е ставало по три начина: чрез подвижни мангали, палени с дървени въглища, чрез огнища-камини, зареждани с дърва, и чрез специална отоплителна инсталация, наречена хипокауст. Обаче хипокаустът е най-широко разпространената отоплителна инсталация за едновременното отопляване на няколко помещения в обществените и частните бани, в обществените постройки (гимназиони и др.), в градските и извънградските вили на заможната аристокрация, както и в лагерите на легионите и помощните войски. Поради своята целесъобразност, хигиеничност и икономия на горивен материал той се среща в Италия и във всички провинции в Европа, Северна Африка и Мала Азия, т. е. в географски области с различен климат през отделните годишни времена.[2]

Проблемът за изнамирането на хипокауста все още среща редица трудности и не е окончателно разрешен в литературата. От една страна, терминът „хипокауст" говори в полза на неговия гръцки произход, а, от друга страна, писмените сведения на римските автори сочат римляните като първите конструктори на хипокауста. Напоследък се приема, че хипокаустът е бил изнамерен от гърците, но римляните са го използували твърде масово.[3] Според съобщенията на Цицерон, Плиний, Валерий Максим и др. изнамирането на хипокауста се приписва на някой си Сергий Ората (около 80 г. пр. н. е.), богат гражданин на Рим, който пръв построил хипокауст под един басейн, пълен с риби, за да омекоти студената вода. Това отоплително съоръжение у авторите се нарича balneola suspendere (Cic., Hortens., frag. 69) и pensiles balineae (Plin., Nat. hist., lib. IX, 54 (79).[4]

Римският архитект и строителен инженер Витрувий, живял и работил през управлението на Цезар и отчасти на Август (I в. пр. н. е.) и станал по-късно известен с произведението си „Десет книги за архитектурата“, посветено на Август, подробно и точно описва устройството на хипокауста на съвременните му бани, обаче нищо не споменава за Сергий Ората (кн. V, гл. 10).[5]

Хипокаустът в Мизия и Тракия е бил също така доста разпространен в обществените и частните бани, в някои обществени постройки и в жилищата на богатите хора. При баните отопляваните чрез хипокауст помещения са били свързани с различните процедури на къпане: изпотяване в судаториума или в лаконикума, къпане постепенно в топлата баня (тепидариум), в горещата баня (калдариум), потопяване в басейна с топлата и след това в басейна с хладката вода, намазване с благовонни масла, гимнастически упражнения на палестрата (при големите бани) и почивка във фригидариума (студената баня, която няма хипокауст). При големите бани прекарването на времето на заможната муниципиална аристокрация е преминавало в различни разговори и други развлечения. Къпането е завършвало в съблекалнята (аподитериума), която е нямала хипокауст. Последните две помещения са се отоплявали от топлия въздух на съседните бански помещения или чрез мангали.

При жилищните сгради хипокаустът се среща в банските и жилищните помещения.

Основното предназначение на хипокауста е да затопля отдолу висящия под на отопляваното помещение и стените му. Оттук идва названието hypocausis, т. е. „отопляване отдолу“, за означаване на гръцки език на пещта на отоплителната инсталация, наричана на латински език praefurnium или propigneum, както и терминът hypocaustum като название изобщо на отоплителното съоръжение.

Обаче макар и твърде рядко, в някои сгради и други съоръжения от римската епоха в България (Мизия и Тракия) хипокаустното устройство се използува като много целесъобразна система за изолация от влага, за непрекъснатата вентилация на въздуха. Засега примерите са все още малобройни, но твърде показателни.

При изкопни работи за разширяването на сградата на Софийския университет на бул. Руски през февруари 1942 г. била открита тухлена гробница с вътрешна дължина 4,30 м и вътрешна ширина 2,90 м, ориентирана с дългата си страна в посока изток—запад и с вход от изток, чиято вътрешност била изпълнена от редици от отвесни тухлени колонки (размери на тухлите: 0,30×0,32×0,05 м, 0,30×0,39×0,055 м и др.), които напълно приличали на колонките при хипокаустите.[6] Няма никакво съмнение, че в случая колонките са изпълнявали функцията на изолационно средство срещу влагата на почвата.

Новите изследвания върху хипокаустното устройство на античната сграда, превърната в църквата „Св. Георги“ в центъра на Сердика (дн. София), показват, че хипокаустът е бил използуван също за вентилация и изолация на влажния терен.[7]

Напоследък в българската литература беше изказано мнението, че суспензурата и кухите коридори в основите на обществената сграда на пл. „В. И. Ленин“ (бившата Княжевска трамвайна спирка) в София са имали също вентилационно предназначение.[8]

Известно е в римската архитектура, че във влажни области складовете за зърнени храни (horrea) имали под подовете си цяла система от прави успоредни кухи коридори, по които циркулирал постоянно въздух, който изсушавал почвата и поддържал храните в добро състояние. Ще посоча като примери двата хореума в римския кастел Корстопитум, дн. Корбридж в Англия.[9]

Местоположение и план на хипокаустните помещения

Хипокаустните помещения са били разполагани в най-ниската част на сградата, непосредствено върху заравнения терен и в редки случаи под него, когато теренът е имал денивелация. Основният принцип на римското сградостроителство в Мизия и Тракия и в останалите провинции е бил по възможност сградите да се построяват върху сухи терени, но в някои области са се появявали подпочвени води. У нас почти всички пещи и хипокаустни помещения лежат върху нивото на тогавашния терен с малки изключения, като например термите във Варна, чиито подове са 1 м по-ниски от околния античен терен поради денивелация.[10]

Местоположението на отопляваните чрез хипокауст помещения се е определяло от тяхното функционално предназначение в цялостния план на сградата. Известно е, че благоприятното изложение на банските и жилищните сгради към слънчевите топлинни лъчи е играело важна роля в античността, както и днес, независимо, че тук интересуващите ни помещения са били затопляни изкуствено чрез хипокауст. [1]

Проучванията върху изложението на хипокаустните помещения в България дадоха твърде интересни резултати. Беше установено, че същинските бански и жилищни помещения с хипокауст са били ориентирани предимно към изток, юг и югозапад, изложения, съобразени с континенталния климат на Мизия и Тракия, който се е характеризирал със студена зима и горещо лято. Избягвали са се северното и североизточното изложение при помещенията, отоплявани чрез хипокауст, като тези изложения били използвани предимно за входове и служебни помещения. Витрувий, кн. V, гл. 10, препоръчва за баните югозападното изложение (ad occidentem hibernum), понеже къпането през римската епоха е ставало след обяд до залез слънце, и съобщава да се избягва северното и североизточното изложение (Витрувий, кн. V, гл. 10 — aversus ab septentrione et aquilone). Примерите от нашите земи не само потвърждават практическите указания на римския теоретик и практик Витрувий, но значително ги разширяват, съобразявайки се с локалните географски особености.

Същинските бански помещения (лаконикум, калдариум и тепидариум) на банята в югоизточния край на Ескус (дн. с. Гиген, Плевенски окръг), разкопана през 1947 и 1948 г., заемат източната страна, басейнът за топлата вода — южната и басейнът за хладката вода — западната страна. Неотопляваните помещения — аподитериум (съблекалня) и фригидариум (студена баня) — са разположени съответно на изток и запад. Входът и двете служебни помещения са обърнати на север.[12] Банските помещения на термите в Одесос (дн. Варна) са ориентирани на юг, двата аподитериума на изток и запад и входовете на север.[13] Хипокаустните помещения на минералната баня в гр. Хисар са съсредоточени в западната, а двата басейна в източната част на сградата.[14] Двете бани в Мадара, Шуменски окръг, имат източно изложение.[15] Хипокаустните помещения и басейнът на една сграда с перистил в Нове при Свищов (западен сектор, IV участък) заемат южната страна на постройката.[16] Римската вила при Ивайловград има няколко помещения с хипокауст, ориентирани на изток (помещение 4), югозапад (помещения 16—19), запад (помещение 15) и един коридор (помещение 19) на север.[17]

Разположението на хипокаустните помещения зависи от схемата, по която топлият въздух циркулира от пещта към тях. Найчесто те са наредени на една страна (югоизточната баня в Ескус, термите в Одесос, вилата при Мадара и банята на изток от нея и др.), в пръстен (античната сграда, превърната в църква „Св. Георги“ в София, и др.) или в няколко посоки (вилата при Ивайловград и др.).[18] Тези схеми са известни при бански и жилищни сгради с хипокауст и в други римски провинции, и в Италия.[19]

Броят, планът и размерите на отопляваните чрез хипокауст помещения са в органическа зависимост от редица причини: от общия план и застроена площ на сградата, от нуждите от отопляваниi помещения, от материалното състояние на обществената организация или частното лице, на чиито средства се извършва строежът, от общото икономическо развитие на града и провинцията през определен период и др.

Дори и най-малките бани имат необходимите бански помещения: лаконикум, тепидариум, калдариум и фригидариум. Големите бани (терми) имат освен споменатите помещения още палестра и други помещения. Термите в Одесос са засега най-монументалната и най-голямата банска сграда от нашите земи, която представя две симетрично разположени бани, свързани помежду си.[20]

Обикновено банските помещения имат правоъгълен или по-рядко квадратен план, като тепидариумът и калдариумът завършват с полукръгла апсида, в която се е поставял съд за измиване (labrum). Покривите на апсидите представят част от сфера. Витрувий, кн. V, гл. 10, препоръчва кръглите форми за лаконикумите и другите помещения.

Един строителен надпис от средата на II в. на н. е., открит всред развалините на римската минерална баня при днешните Старозагорски бани, съдържа списък на помещенията на античната баня: два аподитериума, един фригидариум, къпалня (два басейна) и др.[21] Надпис за построяването на баня от римската епоха който съдържа характерните ѝ помещения, се открива за първи път у нас. Несъмнено банята се е отнасяла към градската територия на Августа Траяна, дн. Стара Загора, както свидетелствува самият надпис.

Устройство на хипокаустната система

Основните съставни части на хипокаустната система в Мизия и Тракия не се отличават от тези в другите провинции· Това са пещта, отделните хипокаустни помещения, кухините в стените и свързаните с тях отдушници-комини.

Броят на пещите в една сграда зависи от конкретните нужди и от големината на отопляваната площ и кубатура. Най-често малките сгради имат една пещ, а по-големите — две и повече.[22] Често поради разрушаване на една пещ може да се построи друга пещ на мястото на старата или на друго място в плана на постройката. Помещенията, предназначени за пещи, имат правоъгълен или друг план и са с малки размери. Те са разположени на единия край на сградата така, че топлият въздух, който излиза от пещта, преминава в права или в друга посока под отопляваните помещения. Найблизо до пещта се намират помещенията, които се нуждаят от по-висока температура на въздуха. При баните това са лаконикумът или судаториумът и калдариумът.

Върху пещта са се намирали трите медни казани за горещата, топлата и студената баня, както съветва Витрувий, кн. V, гл. 10. Досега у нас не са открити медни казани нито на място, нито в близост до префурниумите.

За горивен материал на хипокаустите през римската и ранновизантийската епоха са служели дървата или дървените въглища, както показват останките от дебел пласт черна дървена пепел и сажди, откриван по време на разкопките на сгради с хипокауст.[23] Химическият анализ може да установи какви видове дърва са били употребени за горивен материал. Несъмнено дървеният материал е бил доставян от близките до градовете, военните лагери и селищата гори у нас по онова време.

Древна Тракия е била известна със своите топли минерални извори и бани още преди римското владичество, обаче римските завоеватели построили нови бански сгради в непосредствена близост до изворите или изградили специални каптажи за топлата вода, като по такъв начин тя била използвана като отоплително средство. Водата е влизала в хипокаустните помещения до известна височина и парата е затопляла суспензурата и кухините в стените на отопляваните бански помещения. Като примери ще спомена римските бани с хипокаусти в Хисар (дн. баня Хавуза), Старозагорските бани и др.[24]

1. Стенна и подова мазилка на пещите и хипокаустните помещения

Понеже тук занимаващите ни помещения са лежали непосредствено върху заравнения терен, за да се избягне вредното влияние на подпочвената влага, техните стени и подове били измазвани с водоустойчива (хигрофобна) мазилка. Тя е съдържала освен гасена вар, пясък и вар още късчета и прах от печени тухли или керемиди (testae tusae). За такава мазилка споменават някои антични автори (Витрувий, Плиний и др.), обаче най-добре я илюстрират самите сгради от цялата Римска империя. Това е мазилката, която се е използвала при досег с вода и влага при акведуктите, водохранилищата, басейните, ваните, някои канали за нечисти води, външните фуги на крепостните стени, сградите и на други съоръжения.[25]

Вътрешните стени на пещите и хипокаустните помещения в Мизия и Тракия са били покрити с тънка мазилка с гореспоменатия състав. Тя се е нанасяла в два пласта: долният съдържа по-едри частици от тухли и дори понякога неговата повърхност е надраскана с врязани линии, за да може да задържа по-добре горния по-фин пласт, който вместо едри тухлени частици съдържа тухлен червен прах.[26] Обаче пещта на една от баните в Мадара е облицована с тухли.[27]

Витрувий, кн. V, гл. 10, изисква подовете на хипокаустните помещения да бъдат така наклонени към пода на пещта, че ако се хвърли топка от пещта към помещенията, тя да се върне обратно в пещта. При този наклон той смята, че топлият въздух най-добре циркулира и затопля помещенията. Обаче проведените досега редовни и спасителни разкопки на сгради с хипокауст в нашата страна не са потвърдили препоръката на Витрувий. Известните ни пещи и хипокаустни помещения имат подове с еднакво ниво.

Подовата настилка на пещта и хипокаустните помещения на сградите у нас е много по-дебела и по-солидно изградена, отколкото тази на стените на същите помещения по напълно разбираеми причини. Преди всичко подовете лежат непосредствено върху заравнения терен и освен това те трябва да понесат голямата тежест на цялата хипокаустна конструкция (колони, висящ под и подова облицовка).

Специално при влажни сгради Витрувий, кн. VII, гл. 4, изтъква като първа мярка за отстраняване на влагата да се направи много дебел пласт (три римски стъпки — 0,90 м) от хоросан, смесен с късчета от печени тухли, с който да се заравни подовата повърхност на влажното помещение.

Проучванията върху подовата настилка на пещите и хипокаустните помещения в Мизия и Тракия показват най-различни изпълнения в зависимост от конкретните локални особености на терена. Поради тези причини наблюдават се някои общи положения с другите римски провинции, но също така и редица специфични особености.

Засега най-типичните подови настилки в България, които несъмнено могат да бъдат допълнени от новите археологически разкопки и открития, са следните:

а. Настилка от един ред тухли (по-рядко тегули), поставени върху хоросанова подложка, която съдържа късчета от червени тухли или керемиди (сградата в западния сектор, IV участък на Нове[28] и другаде).

б. Дебел хоросанов пласт, смесен с късчета от тухли и тухлен прах (масово разпространен у нас). Например югоизточната баня в Ескус.

в. Върху подложка от един ред тухли е излят хоросанов пласт, съдържащ късчета от червени тухли или керемиди (по-късната баня в Мадара).[29]

г. Върху подложка от речни или ломени камъни е излят хоросанов пласт със същия състав, както при предходните настилки. Дебелината на подовата настилка може да бъде най-различна според локалните особености на терена — средно от 0,15—0,20 м, а понякога и много по-голяма (банята в Никополис ад Иструм,[30] банята в Пауталия до

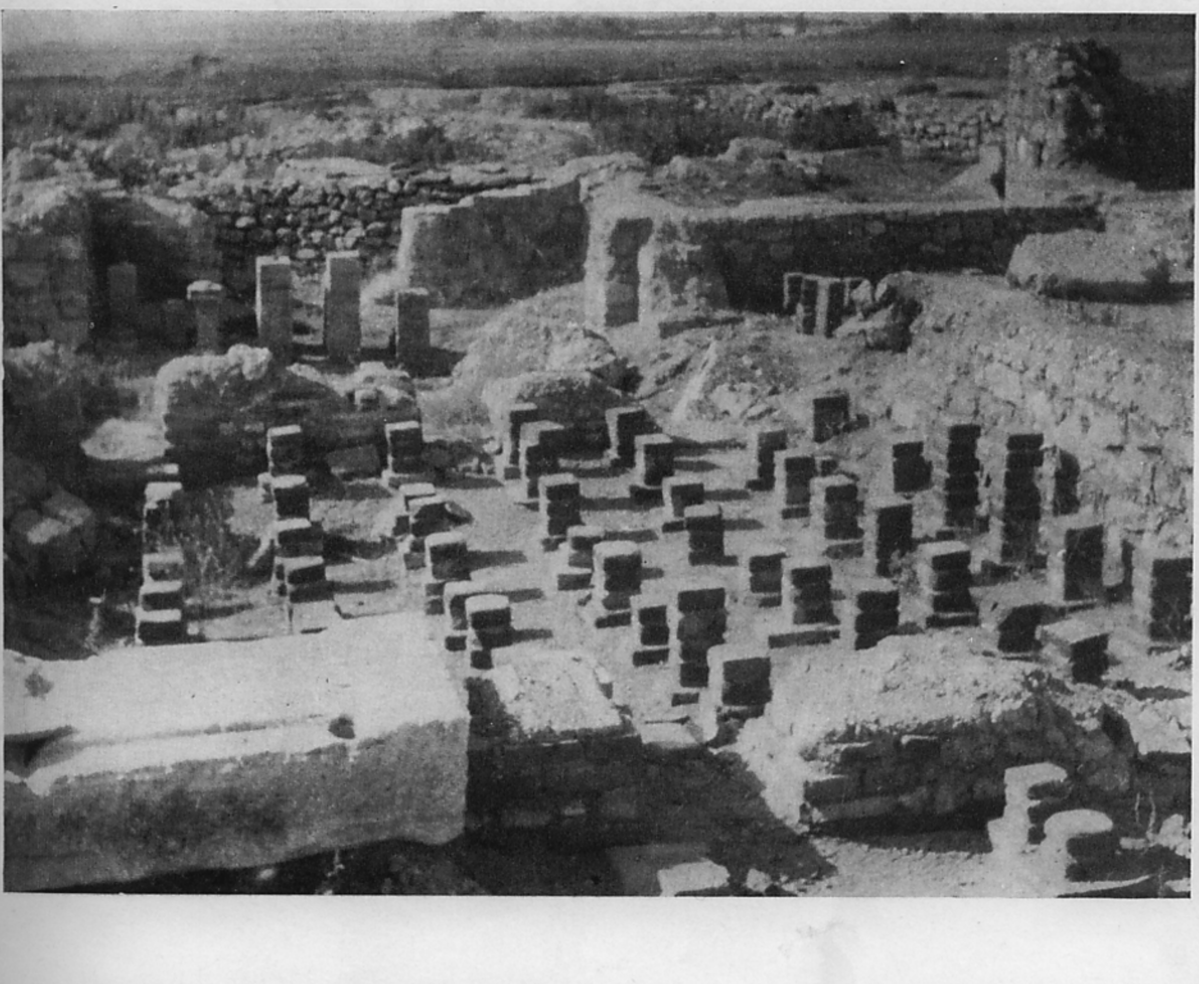
1

• *Обр. 1. Хипокауст на югоизточната баня в Ескус (дн. Гиген), Плевенски окръг. Fig. 1. Hypocauste des bains Sud-Est à Oescus (actuellement Gigen), dép. de Pleven* джамията Ахмед бей,[3] банята в Хисар (дн. банята Хавуза),[32] една баня във Филипопол [32a] и др.

д. Върху подложка от речни или ломени камъни и хоросанов разтвор са наредени един или два реда тухли (църквата „Св. Георги“ в София).[33]

е. Използуване на по-стари подови настилки с различно устройство. Една подова мозайка служи за под на хипокаустно помещение в една по-късна римска баня във Филипопол (дн. Пловдив).[34]

2. *Строителни материали за пещи и хипокауст*

За изграждането на хипокаустната система в Мизия и Тракия са били използувани всички необходими за целта материали, свързочни средства и зидарски опит, натрупан в продължение на няколковековното римско и ранновизантийско владичество както в нашите провинции, така и изобщо в Римската империя.

Най-масовият строителен материал е тухлата, която е била масово произвеждана на различни места у нас, както показват многобройните находки от тухли с печати и без печати и особено пещите за тяхното изпичане.[35] Това са били военни, обществени и частни работилници (официни).

Тухлите на колонките на хипокауста имат определени форми и размери. Срещат се предимно квадратни тухли със страна до 0,20 м.

Витрувий, кн. V, гл. 10, съветва тухлите на колонките (pilae) на хипокауста на баните да бъдат квадратни със страна равна на две трети части от римската стъпка (0,296 м), т. е. около 0,20 м. Квадратните тухли с малки раз-

● *Обр. 2. Хипокауст на обществена баня в Пауталия (дн. Кюстендил). Fig. 2. Hypocauste des bains publics de Pautalia (actuellement Kjustendil)*

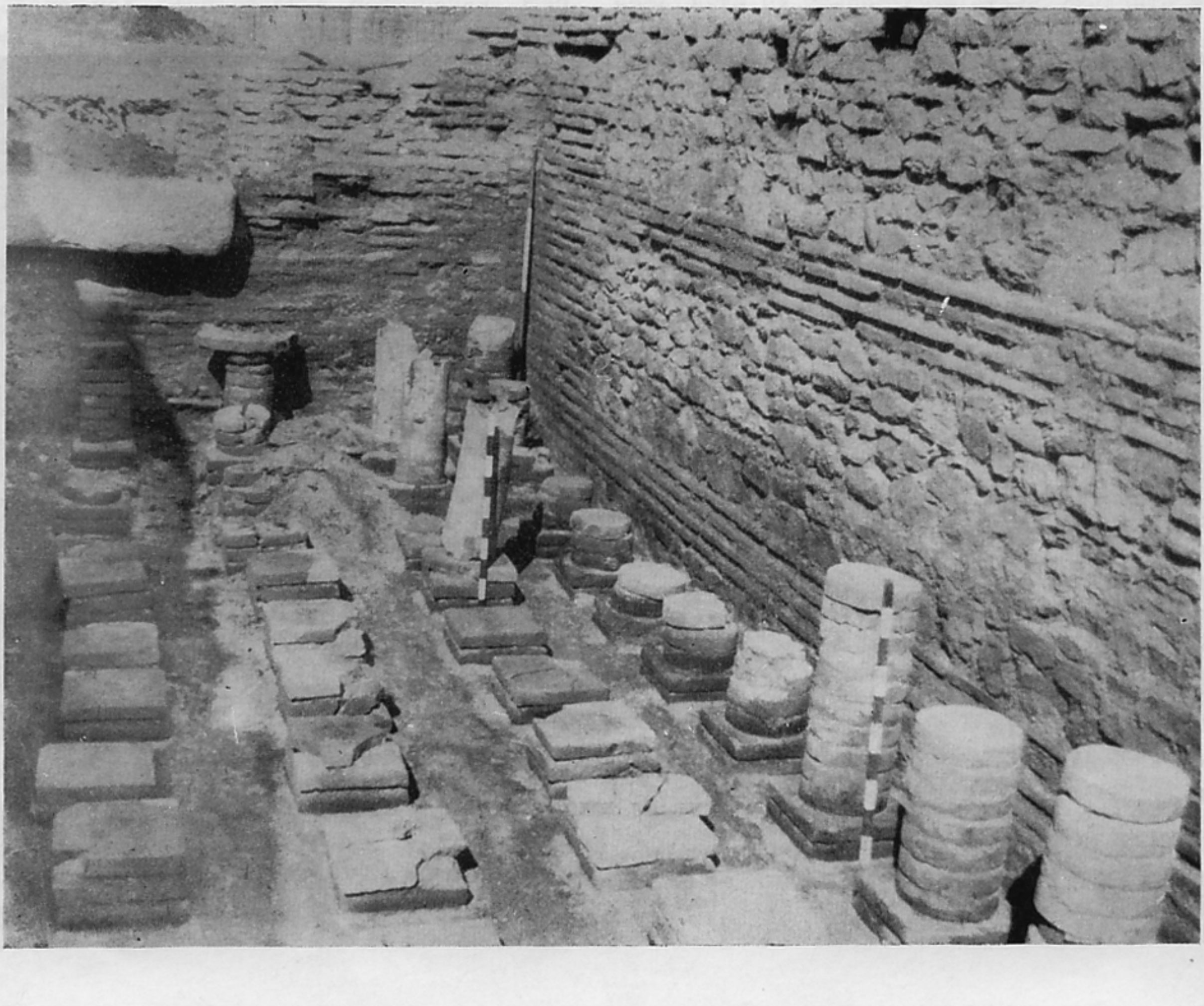

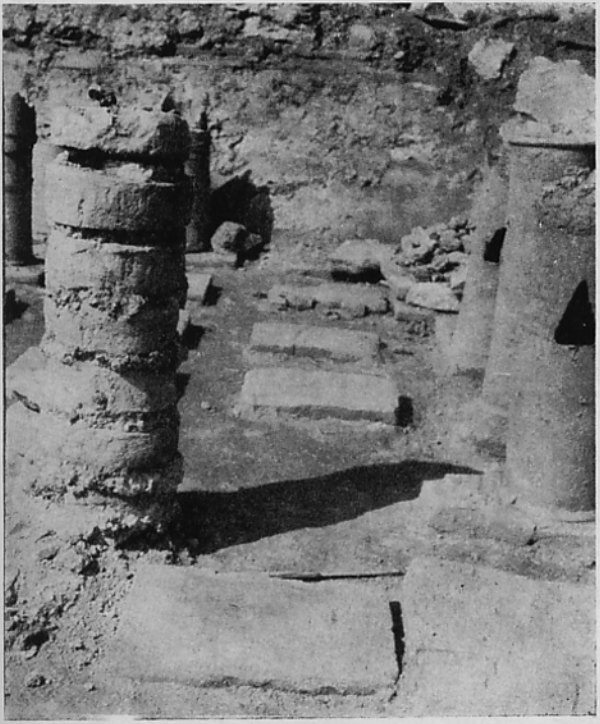

3

• *Обр. 3. Хипокауст на обществена сграда от Ескус.*
Fig. 3. Hypocauste d'un édifice public d'Oescus

мери били произвеждани у нас и на други места специално за хипокаустното устройство. Такива са открити на много места в България, затова ще споменем няколко примера: Нове[36] (западен сектор, IV участък, сграда с перистилен двор) — размери на тухлите: 0,12×0,12×0,07 м; Ескус (югоизточната баня) — размери: 0,155×0,16×0,04 м, 0,16×0,185×0,045 м и др. (обр. 1). Обаче срещат се квадратни тухли за хипокауст с по-големи размери от споменатите, които се използват както за колонки, така и за основа на тухлените колонки: Никополис ад Иструм[37] (северната баня) — размери на тухлите: 0,34×0,34×0,05 м; Пауталия[38] (банята при джамията Ахмед бей) — размери на тухлите: 0,32×0,33×0,045 м, 0,33×0,33×0,045 м (обр. 2); баните в Мадара[39] — размери на тухлите: 0,33×0,33×0,04 м, една баня в Пловдив [39а] и другаде. В Ескус (югоизточната баня) като основа на колонките са употребени квадратни тухли със страна 0,28 м и дебелина 0,05 м и 0,29 м и дебелина 0,05 м.

Друга характерна форма на тухлите, специално правени за колонки на хипокауст в Мизия и Тракия, е кръглата. Диаметърът се движи най-често между 0,12 и 0,32 м. Заслужава да споменем няколко типични примера: Нове[40] (западен сектор, IV участък, перистилна сграда) — диам. 0,19 м и деб. 0,09 м, Пауталия[41] (обществената баня при джамията Ахмед бей) — диам. 0,315 м и деб. 0,07 м (обр. 2), Ескус (обществена сграда с подова мозайка със сцена от комедията „Ахейци“ на Менандър), Одесос[42] (римската баня при пристанището на Варна) и другаде.

Колонките от квадратни, правоъгълни и кръгли тухли при хипокаустните устройства се срещат и в другите римски провинции, както показват многобройните примери в литературата.[43]

След тухлите най-голяма употреба при хипокауста у нас имат здравите глинени тръби, които са с цилиндрична форма или с конкавни и много рядко с конвексни стени. В двата края те завършват с плътен пръстен. Всички тръби имат по два срещуположни отвора с различна форма и размери (кръгла, елипсовидна, квадратна, триъгълна, Г-подобна и др.), разположени в долната, средната или горната част на тръбите. През тези отвори е прониквал топлият въздух, който е затоплял онази част от висящия под, която лежи непосредствено върху тръбата. По такъв начин по-рационално се е използувала топлината. Височината на тръбите е различна: 0,40 м, 0,54, 0,60 м, 0,66 м, 0,70 м и др. Стените им са дебели средно 0,025—0,055 м.

Глинените тръби се поставят направо върху пода на хипокаустното помещение, закрепени с помощта на хоросанов разтвор, или върху една, две или три реда тухли, които служат за основа. Колкото тръбите са по-къси, толкова броят на тухлите в подложката расте. При термите във Варна са поставени две тръби една върху друга, всяка висока по 0,60 м, така че се получава височина на хипокаустното помещение от 1,20 м.[44] Върху тръбите се слага по една квадратна или правоъгълна тухла, а върху четири такива тухли една по-голяма, бипедална тухла, както ще видим по-долу.

Хипокаустите от глинени тръби са се употребявали самостоятелно или твърде често в съчетание с тухлени или каменни колонки (обр. 3—7 а, б). Такива тръби са известни от Ескус, Хисар, Мадара, Одесос, Пауталия, Филипопол, вилата при Ивайловград, с. Крупник, Благоевградски окръг, Толбухин, Силистра и другаде.[45]

Глинените тръби за хипокауст са били изработвани в нашите провинции Мизия и Тракия наред с останалата строителна керамика, между която глинените водопроводни и канализационни тръби. Глинените тръби са били използувани още като колонки-подпори на пещи за изпичане на керамика и за топене на метали.[46]

Глинените тръби за хипокауст се срещат и в Италия, и в други римски провинции, гдето е имало развито производство на строителна керамика.[47]

Макар и по-рядко и в определени случаи, у нас се употребяват също така монолитни колонки от различни видове местни камъни, понякога оформени с долен и горен придав.

Те се срещат главно в пещите, а понякога и в хипокаустните помещения заедно с тухлени колонки или глинени тръби. Такива каменни колонки са известни от Мадара, вилата при Ивайловград и другаде.[48]

Те се срещат често в някои провинции, като например в Панония[49] и другаде, гдето тухлата е дефицитен материал. Но спорадично се явяват в хипокаусти от тухлени колонки или глинени тръби, открити вън от България.[50]

За връзка между тухлите в колонките и между глинените тръби и каменните колонки с пода и висящия под служат различни свързочни средства: твърде рядко глина (югоизточната баня в Ескус), бял хоросан, образуван от смесването на гасена вар, пясък и вода, и водоустойчив хоросан, който съдържа гасена вар, пясък, вода и късчета от печени червени тухли или керемиди. Дебелината на фугата е също променлива, като се започне от 0,01 м и се стигне до 0,05 м, обстоятелство, което е в зависимост от развитието на строителната техника през различните периоди на римската и ранновизантийската епоха. Дебелите фуги, които стигат до дебелината на тухлите и дори повече, са характерни за късноримската и ранновизантийската епоха.

Витрувий, кн. V, гл. 10, препоръчва като свързващо средство между тухлите на колонките глината, примесена с косми (argilla cum capillo subacta). Несъмнено се касае за животински косми от опашка, грива и самата козина, едно средство, което и в наши дни има широко приложение главно при вътрешните стенни мазилки.

При изграждането на хипокаустното устройство в Мизия и Тракия са били използувани тогавашните строителни материали на сградостроителството. Те показват пълно сходство с материалите от другите римски провинции, като разликата се проявява в предпочитанието на даден строителен материал или в едновременното използуване на споменатите вече материали.

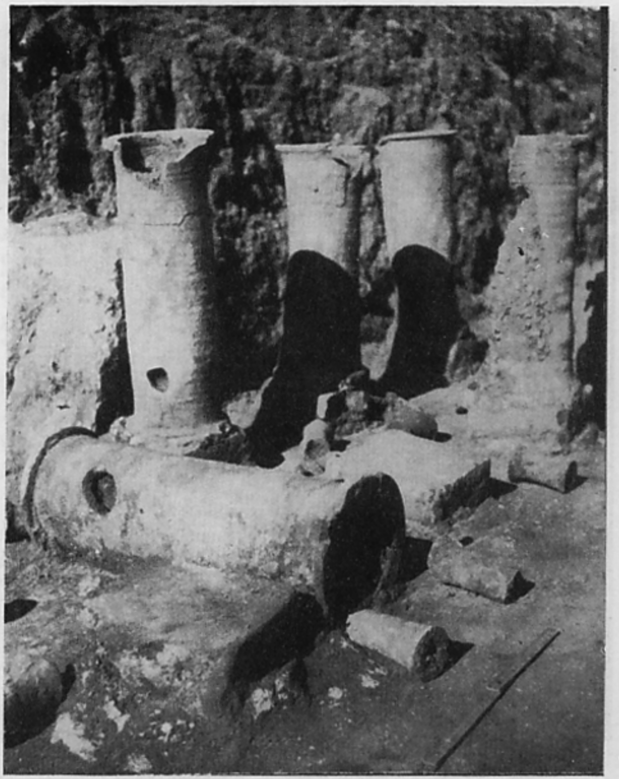

● *Обр. 4. Хипокауст на жилищна сграда от Ескус*
Fig. 4. Hypocauste d'un bâtiment d'habitation d'Oescus

3. Строителни конструкции на хипокауст

Главната задача — да се получат кухини под висящите подове и в стените при въпросните сгради — е била осъществявана чрез няколко вида строителни конструкции, както показват досегашните археологически открития в България:

а. Най-често срещаната конструкция се състои от отвесни тухлени или каменни монолитни колонки или от глинени тръби, употребени поотделно или в комбинация помежду им. В същност тук влизат всички познати строителни материали. Колонките или глинените тръби са наредени в прави успоредни редици, на известно разстояние една от друга така, че да могат лесно да бъдат покрити отгоре с по-голяма бипедална тухла, която стига до центъра на четири съседни колонки, както е показано в обр. 6 и 7 а, б. Разстоянията между тухлените колонки в банята в

Ескус е средно 0,48 м, в банята в Пауталия — 0,50—0,55 м и от 0,28—0,40 м (помещение № 2).

Тук разглежданата конструкция се среща в много наши римски градове, между които ще изброим само няколко: Ескус, Нове, Пауталия, Хисар, вилата при Мадара, вилата при Ивайловград, Филипопол, Сердика и др.[5]

Това е също така масово разпространена конструкция на хипокауст във всички римски провинции.[52]

б. Каналната отоплителна система представя канали, които вървят покрай стените на помещенията или образуват буквата Т. Вътре в каналите има колонки от тухли, монолитни колонки или глинени тръби, които носят висящия под над каналите. Тази конструкция се среща в комбинация с първата конструкция, т. е. едни от помещенията на една и съща сграда имат хипокауст от първата конструкция, а други от втората конструкция. Засега тя е известна от Ескус (обществената сграда с подова мозайка със сцена от комедията „Ахейци" на Менандър) (обр. 8).

● Обр. 5. Хипокауст на баня в Хисар. Fig. 5. Hypocauste des bains à Hisar

Каналната система за отопление се прилага и в другите римски провинции.[53]

в. Аркадната конструкция се състои от прави успоредни колонки от тухли, свързани в горна си част чрез дъговидни арки и разположени на определени разстояния една от друга. Пространството между две съседни арки се запълва с хоризонтално наредени тухли и хоросан, смесен с късчета от червени тухли или керемиди. Върху заравнената горна повърхност лежи суспензурата. Тази конструкция е много по-солидна от първите две

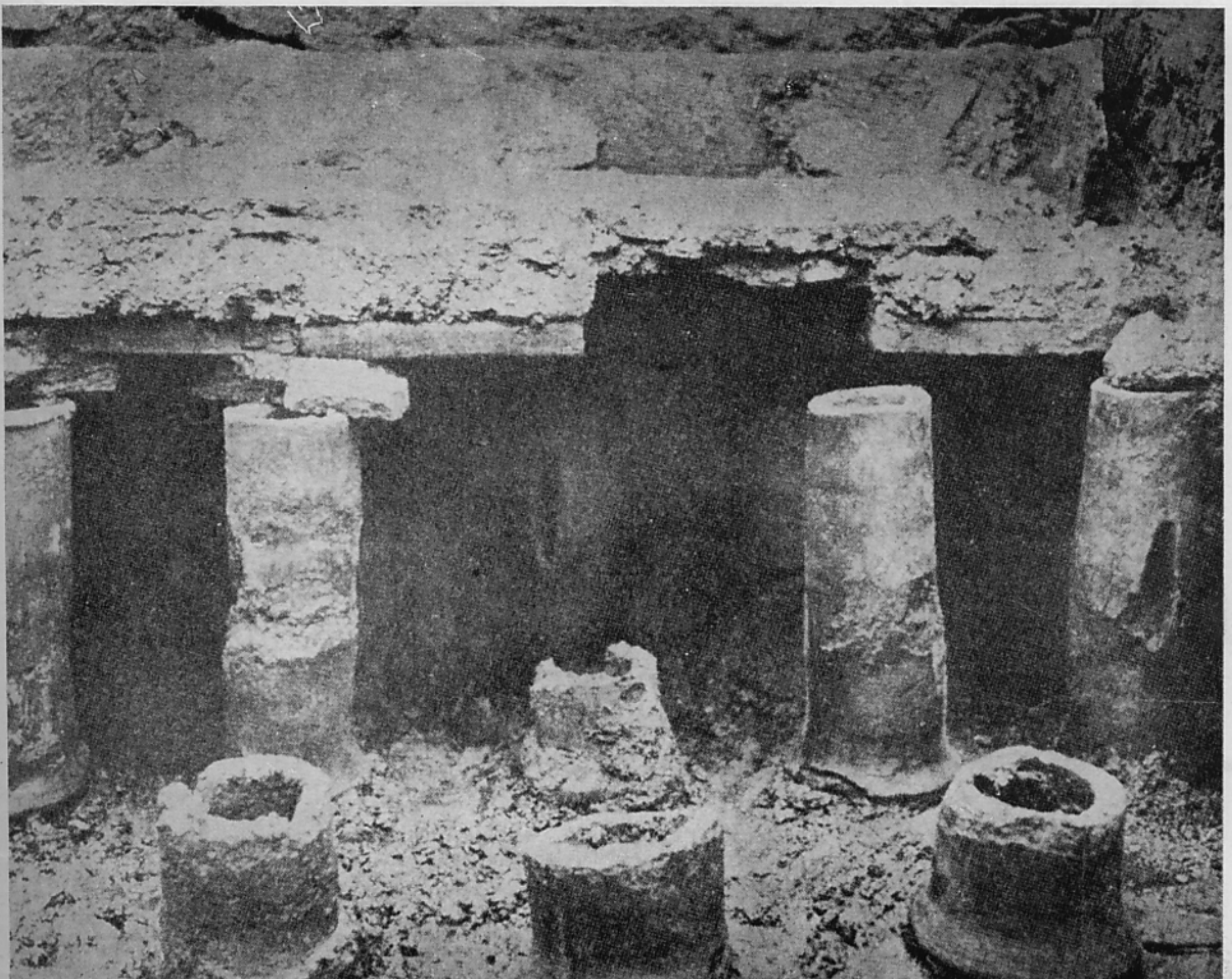

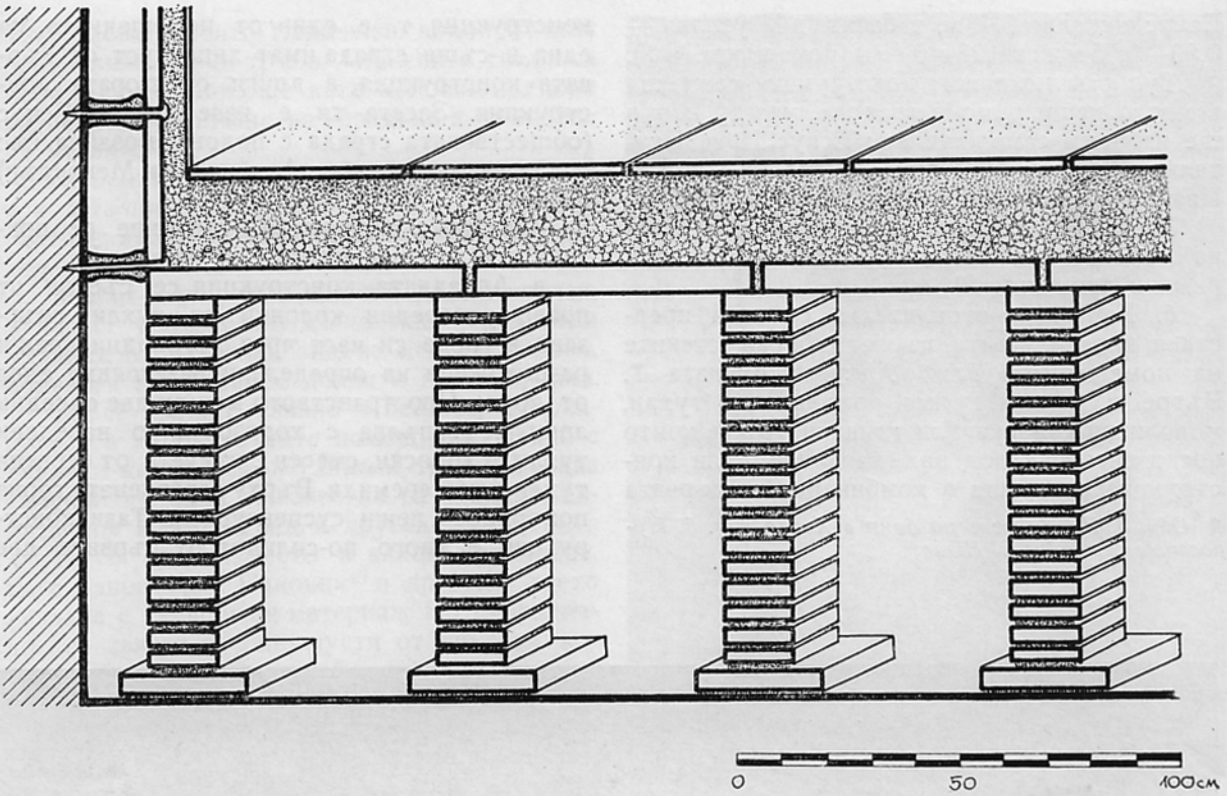

6

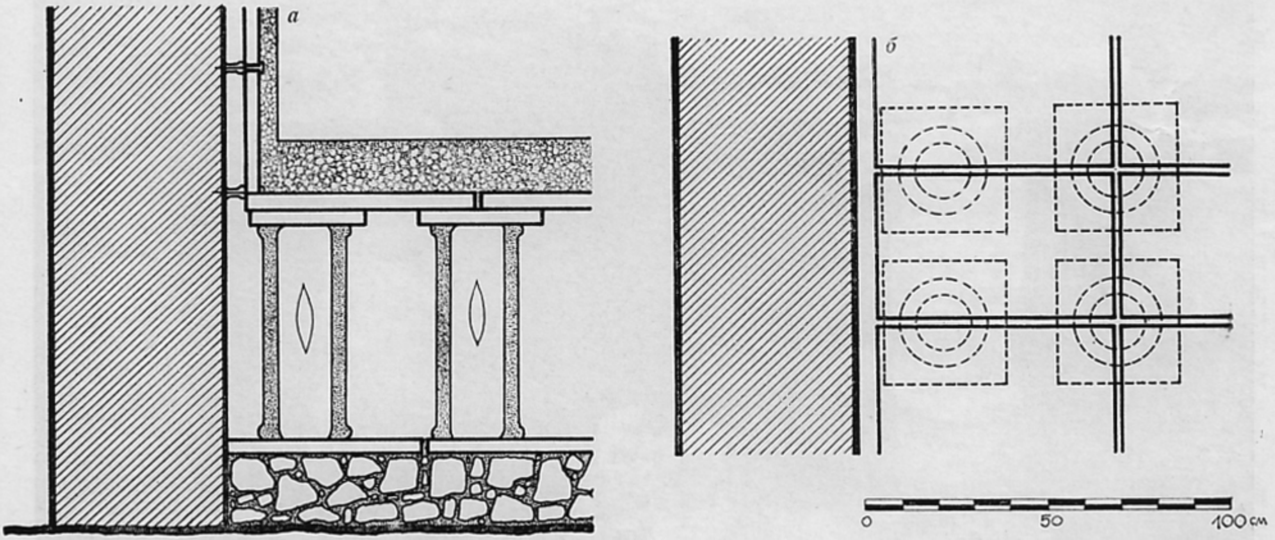

7

- *Обр. 6. Реконструкция на хипокауста на югоизточната баня от Ескус. Fig. 6. Reconstitution de l'hypocauste des bains Sud-Est d'Oescus*
- *Обр. 7 а,б) реконструкция на хипокауста на банята в Хисар (по Д. Цончев) Fig. 7 а,б) reconstitution de l'hypocauste des bains d'Hisar (d'après D. Contčev)*

и тя се прилага за покриване на по-големи разстояния между колонките и за понасяне на по-голяма тежест отгоре.

Засега аркадната конструкция е засвидетелствувана у нас на няколко места (обр. 9).

Заслужава да се спомене оригиналният чертеж за изграждане на арки, издраскан върху пресната още хоросанова мазилка на източната и западната стена на помещение А на банята в северната част на Никополис ад Иструм, свидетелство как античните майстори зидари са организирали и изпълнявали своята работа.[54] Две хоризонтални успоредни прави линии, едната на 0,67 м от пода на хипокаустното помещение, а другата на 1,06 м от същия са пресечени от отвесни прави и успоредни линии, които образуват правоъгълници с ширина 0,34 м и 0,44 м. Сравнявайки тази схема с останките от колонките на хипокауста, беше установено, че ширините отговарят съответно на ширината на колонките и разстоянието между тях, а между двете хоризонтални линии са били иззидани полуцилиндричните арки (обр. 11 б). Колонките са се допирали до самите стени на помещението, както се вижда от хоросановите легла на мазилката между тях и стените. Засводяването на колонките започва на 0,67 м от пода. Вътрешната височина на светлите отвори между колонките е 0,89 м. Сводовете са направени с половин формат тухли (0,17×0,34×0,04 м), а колонките с квадратни тухли (0,34×03,4×0,04 м и ширина на хоросанената фуга между редовете тухли — 0,04—0,05 м). Върху заравнената повърхност на арките е следвал висящият под, показан на обр. 10.

Аналогична конструкция има хипокаустното устройство на античната сграда, превър-

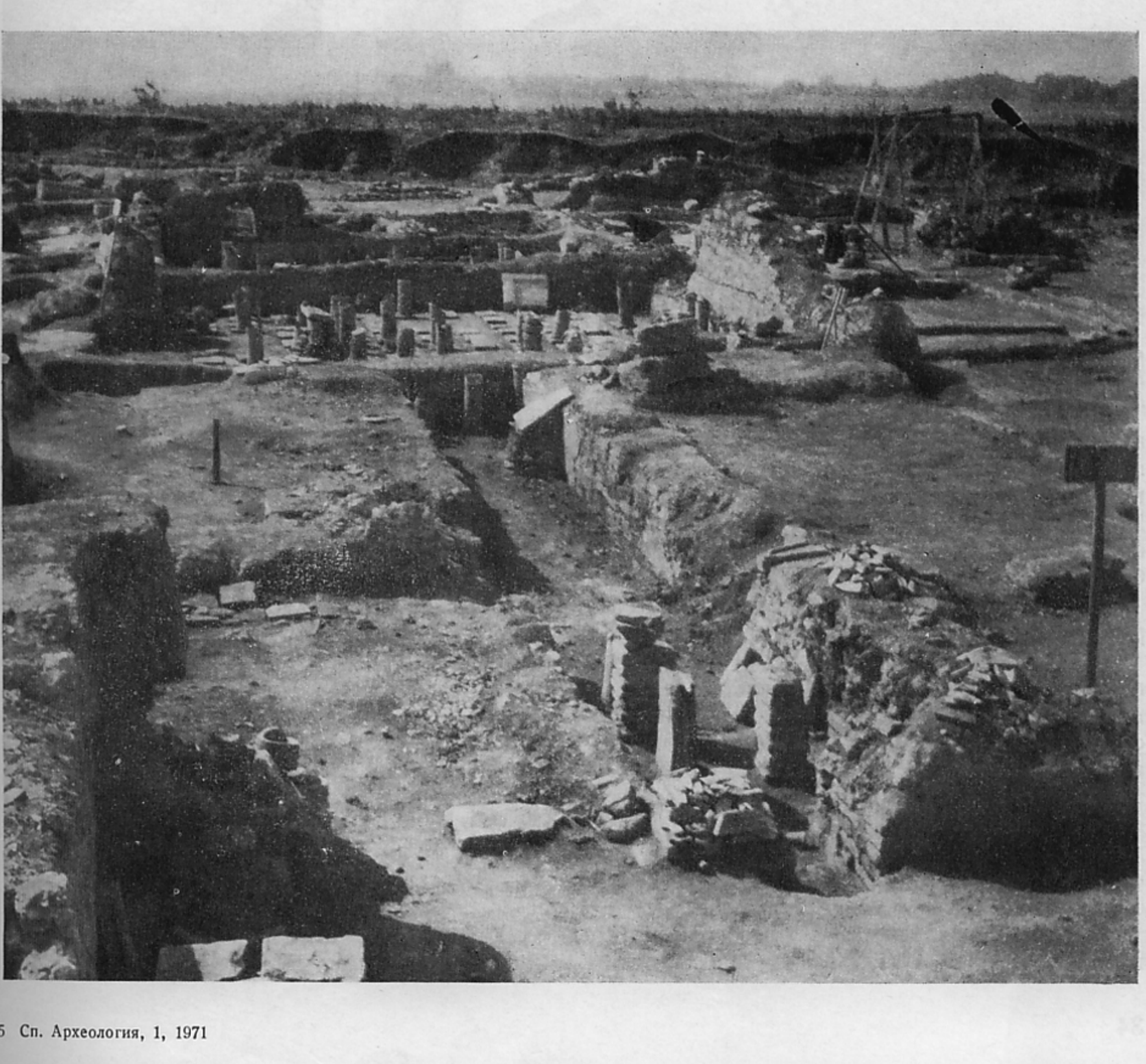

• *Обр. 8. Канална отоплителна инсталация от обществена сграда от Ескус. Fig. 8. Installation de chauffage par canaux d'un édifice public à Oescus*

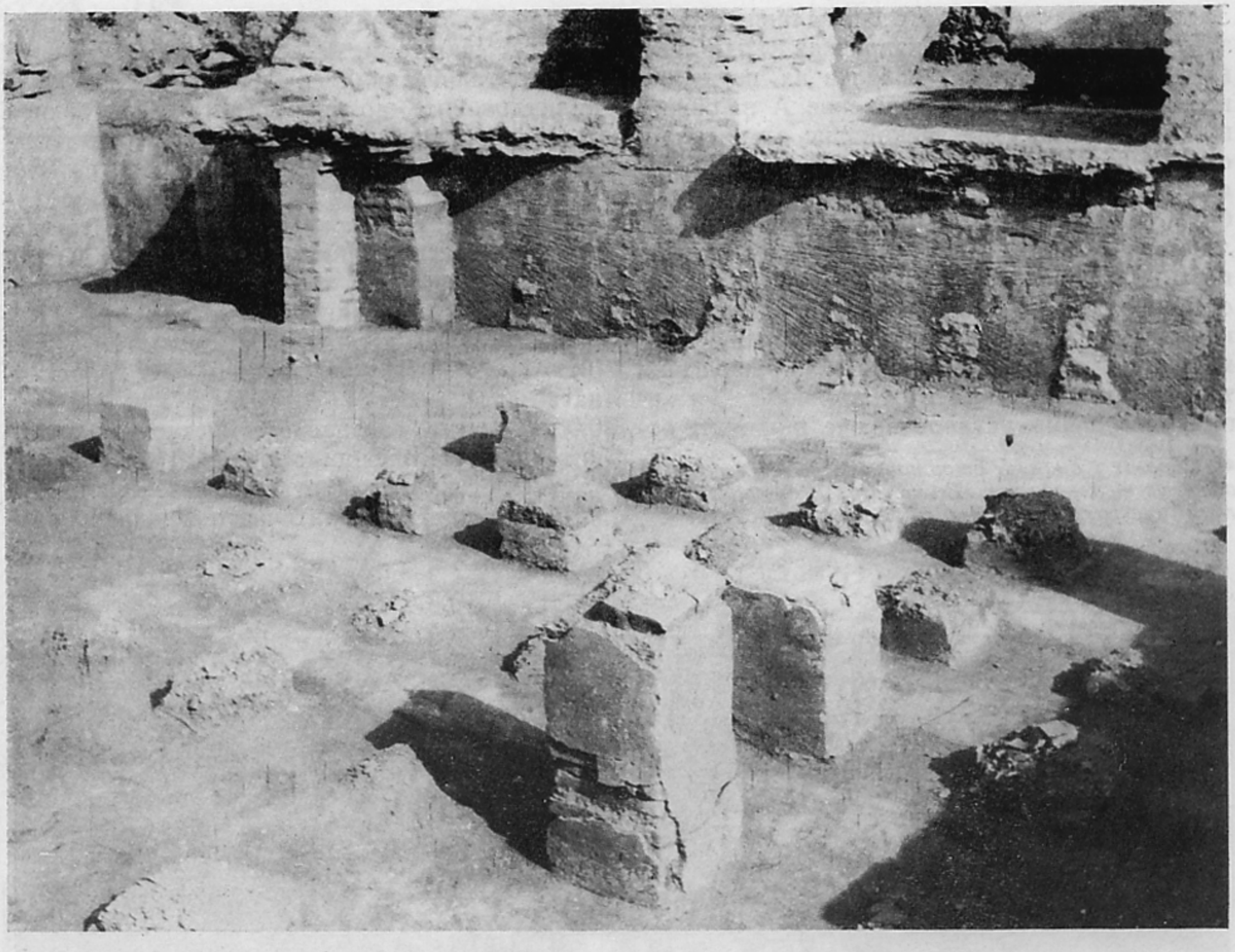

9

● *Обр. 9. Хипокауст на баня в Никополис ад Иструм. Fig. 9. Hypocauste des bains de Nicopolis ad Istrum*

ната по-късно в църква „Св. Георги“ в София, гдето разстоянията между зиданите от тухли колони е по-голямо от това в Никополис ад Иструм, а именно 0,50—1 м.[55] Същата конструкция се откри напоследък в центъра на Стара Загора (обр. 11).[56]

Тази конструкция е позната и в другите римски провинции.[57]

г. Аркадо-сводовата конструкция е още по-усъвършенствувана и по-солидна носеща конструкция, отколкото предходните. Тя се състои от прави успоредни редици от арки, които служат за основа, върху която лежат полуцилиндричните сводове между редиците. Цялата конструкция е изградена от тухли. Но тя допуща употребата също така и на дялан камък, но у нас не е още открит такъв начин на строеж. Засега тази рядка конструкция е известна от обществената баня от Пауталия, върху част от която е била построена джамията Ахмед бей (обр. 12 и 13).[58] Колонките на арките имат квадратна основа със страна на тухлите 0,34 м и дебелина 0,04 м. Височината им до началото на арката е направена от три реда тухли и широки фуги от хоросан, смесен с късчета от червени тухли. Височината на светлия отвор на арките е 0,55 м. Разстоянието между колонките е 1,12 м. Височината на светлия отвор на сводовете между редиците арки е 1,20 м. Сводът представлява непрекъснато полуцилиндрично покритие, което стъпва върху арките. Той има ширина 1,12 м. Изграден е по същия начин, както арките (обр. 17).

Витрувий, кн. V, гл. 10, споменава само първата конструкция — колонки от тухли. Според него височината на колонките трябва да бъде две римски стъпки, т. е. 0,60 м. Обаче примерите от нашата страна показват много по-голямо разнообразие във височината на колонките: 0,85 м (банята в Ескус), 0,89 м (банята в Никополис ад Иструм), 0,55 и 1,20 м

● *Обр. 10. Реконструкция на хипокауста в банята в Никополис ад Иструм. Fig. 10. Reconstitution de l'hypocauste des bains de Nicopolis ad Istrum*

● *Обр. 11. Хипокауст в обществена сграда в Августа Траяна (дн. Стара Загора). Fig. 11. Hypocauste d'un édifice public à Augusta Traiana (Stara Zagora)*

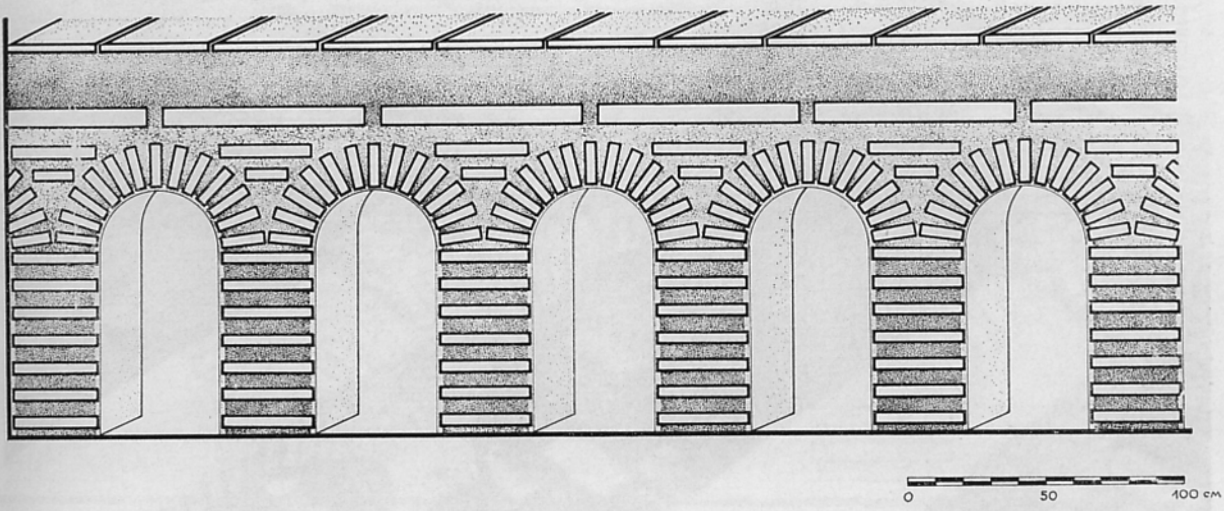

10

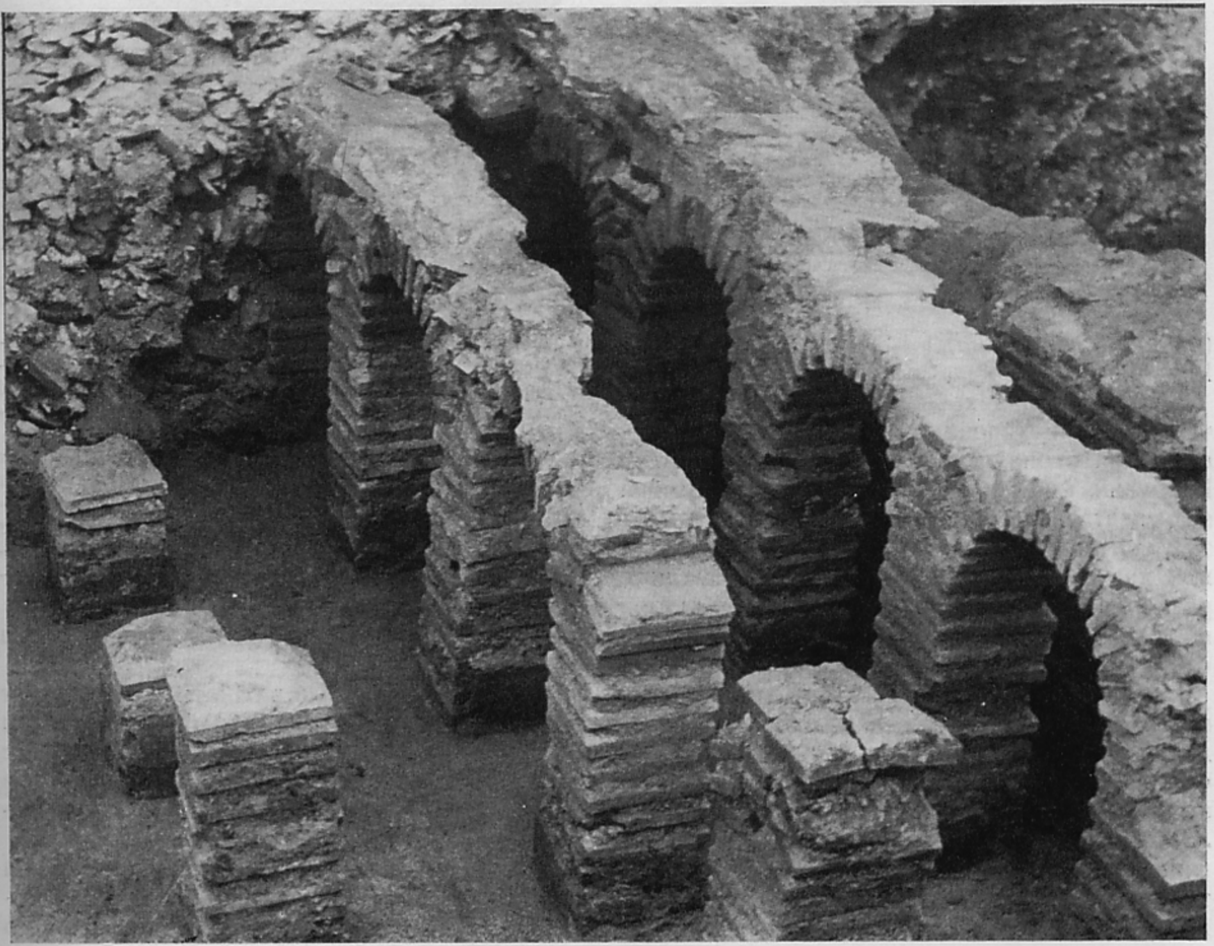

11

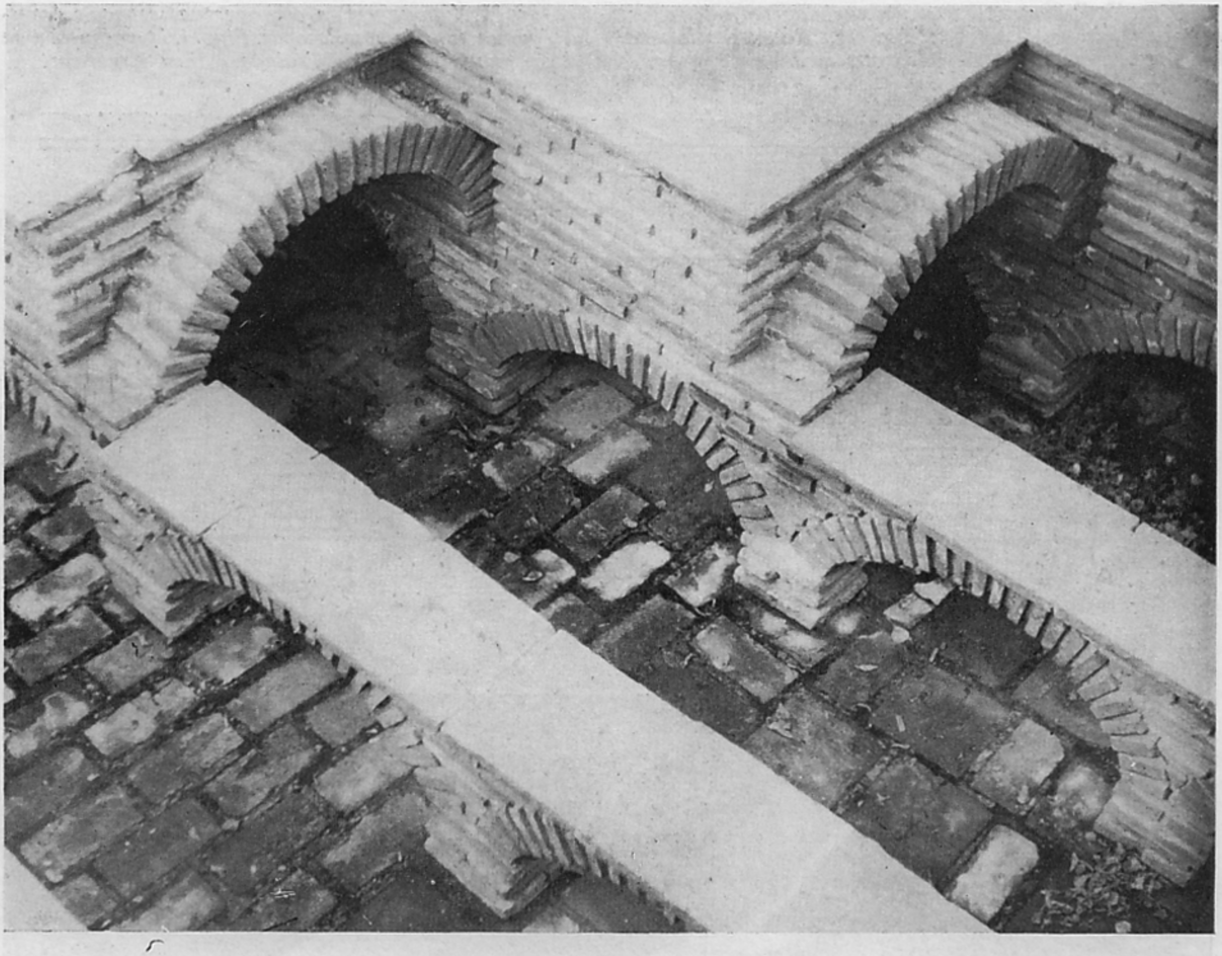

12

● *Обр. 12. Хипокауст в обществена баня в Пауталия (дн. Кюстендил) — помещение № 4 след консервацията. Fig. 12. Hypocauste des bains publics à Pautalia (Kjustendil) — le local 4 après sa reconstitution*

● *Обр. 13 а) аркадна конструкция на хипокауста в банята в Пауталия — помещение № 4 ; б) сводова конструкция на хипокауста в банята в Пауталия — помещение № 4. Fig. 13 a) construction à arcades de l'hypocauste des bains de Pautalia — le local 4 ; б) construction voûtée de l'hypocauste des bains de Pautalia — local 4*

(банята в Пауталия), 1,20 м (термите във Варна) и др.

Върху изграденото по един от споменатите начини хипокаустно устройство лежи подът на отопляваното помещение, който у Витрувий, кн. V, гл. 10, се означава с термина suspensura или suspensio. Той се състои от тухлена основа, която може да бъде от един или два реда (а понякога и повече) тухли с размери на две римски стъпки (0,60 м) и дори по-големи, върху която е излят дебел хоросанов пласт.

При тухлените колонки с квадратна или правоъгълна основа отгоре се поставя бипедална тухла (bipedalis tegula), препоръчвана също от Витрувий, кн. V, гл. 10, която покрива по една четвърт от четири съседни колонки. При колонките от кръгли тухли и при глинените тръби най-напред се поставя една тухла със страна по-голяма от диаметъра на колонките или тръбите и след това върху четири такива тухли се слага бипедална тухла.

Бипедалните тухли в банята в Ескус имат размери: 0,61×0,60×0,07 м, 0,63×0,63×0,07 м и 0,64×0,64×0,07 м, в банята в Никополис ад Иструм — 0,62×0,74×0,08 м, в банята в Хисар — 0,64×0,64×0,07 м, в банята в Кюстендил — 0,68×0,70×0,075 м.

Хоросановият пласт, излят върху така устроения тухлен висящ под, се състои обикновено от два или по-рядко от три слоя, като

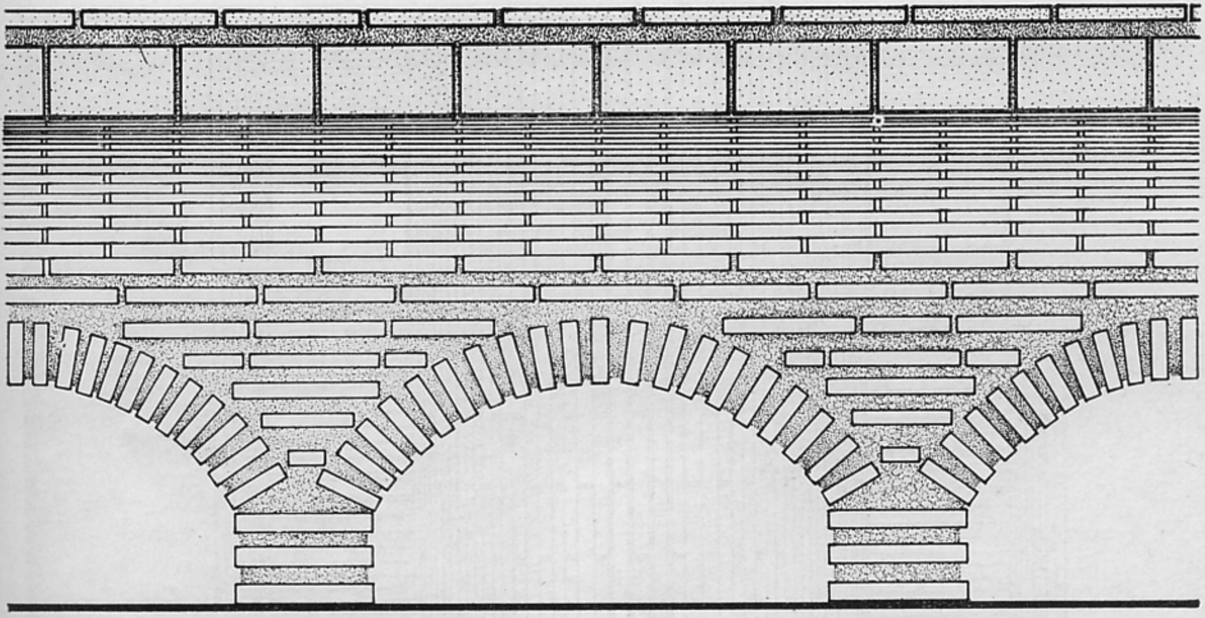

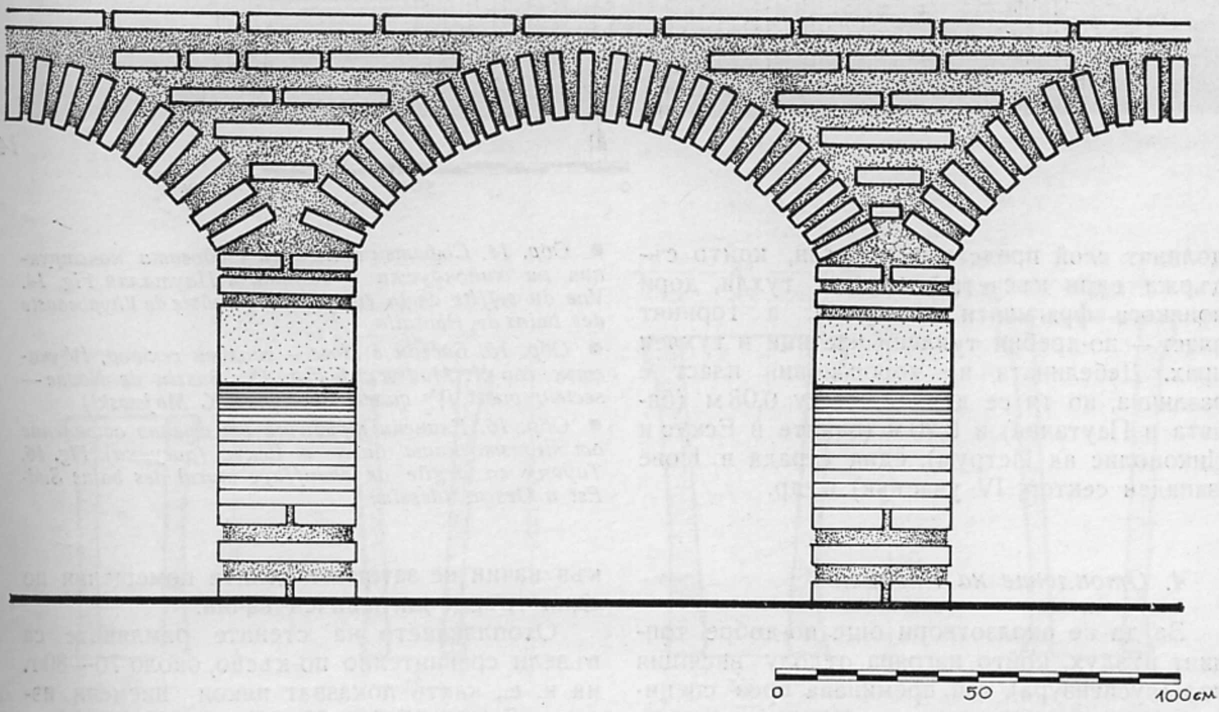

13

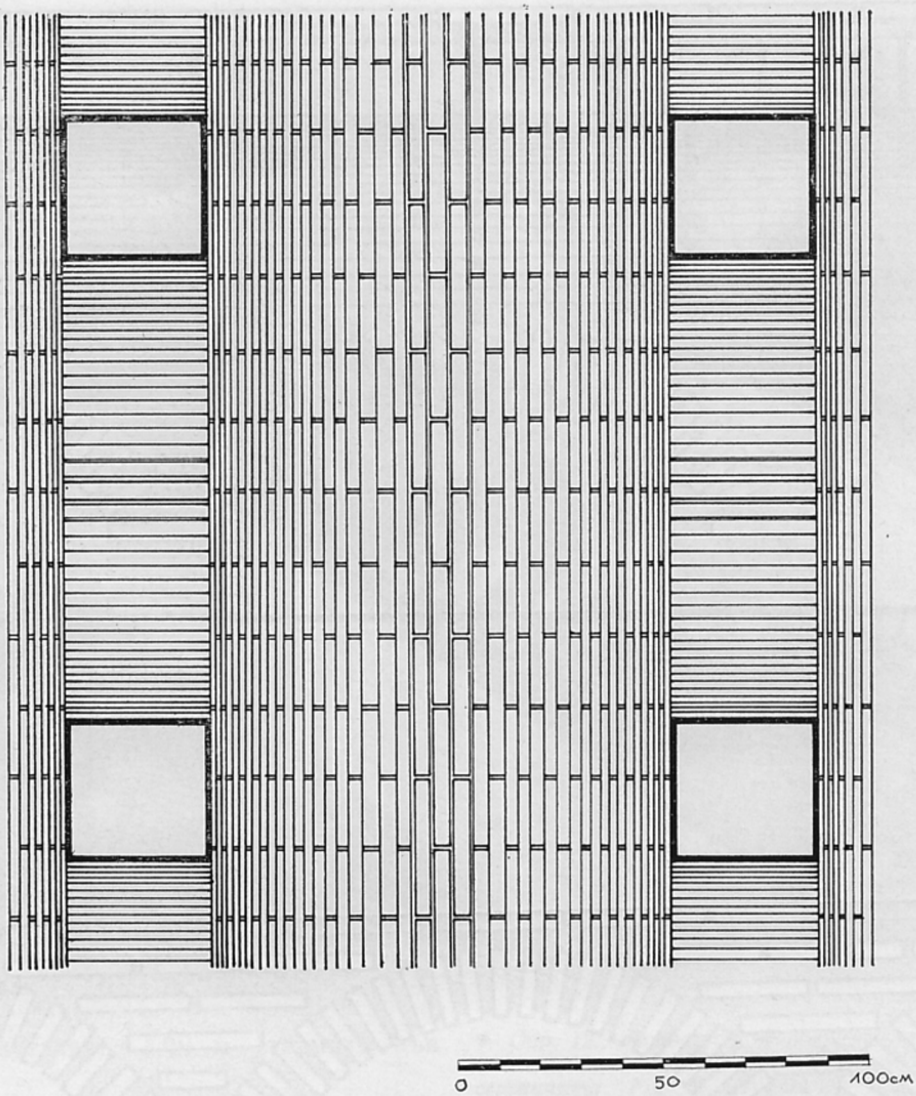

14

- *Обр. 14. Софитен изглед на сводовата конструкция на хипокауста в банята в Пауталия. Fig. 14. Vue du soffite de la construction voûtée de l'hypocauste des bains de Pautalia*
- *Обр. 15. Басейн в Нове — западен сектор, IV участък (по К. Майевски). Fig. 15. Bassin de Novae — secteur ouest, IVe quartier (d'après K. Majewski)*
- *Обр. 16. Глинени тръбички от стенно отопление от югоизточната баня в Ескус (рисунка). Fig. 16. Tuyaux en argile de chauffage mural des bains Sud-Est à Oescus (dessin)*

долният слой представя хоросан, който съдържа едри късчета червени тухли, дори понякога фрагменти от тухли, а горният пласт — по-дребни тухлени частици и тухлен прах. Дебелината на хоросановия пласт е различна, но тя се движи между 0,08 м (банята в Пауталия) и 0,20 м (баните в Ескус и Никополис ад Иструм), една сграда в Нове (западен сектор, IV участък) и др.

4. Отопление на стените

За да се оползотвори още по-добре топлият въздух, който нагрява отдолу висящия под (суспензура), той преминава през специално направени кухини в стените, като по такъв начин се затоплят целите помещения по един твърде хигиеничен начин.

Отоплението на стените римляните са въвели сравнително по-късно, около 70—80 г. на н. е., както показват някои писмени извори (Seneca. Epist. 90.25) и особено самите

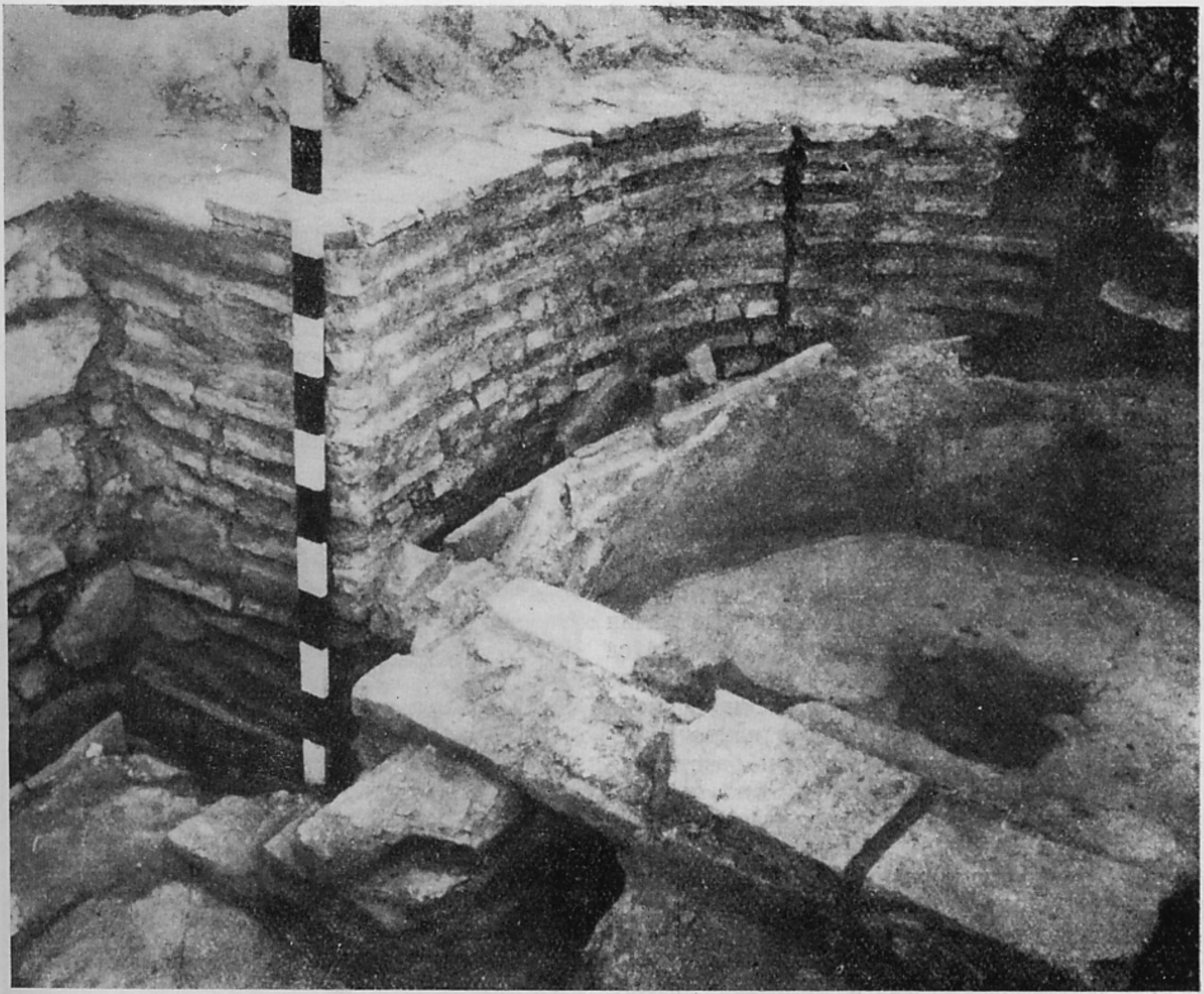

15

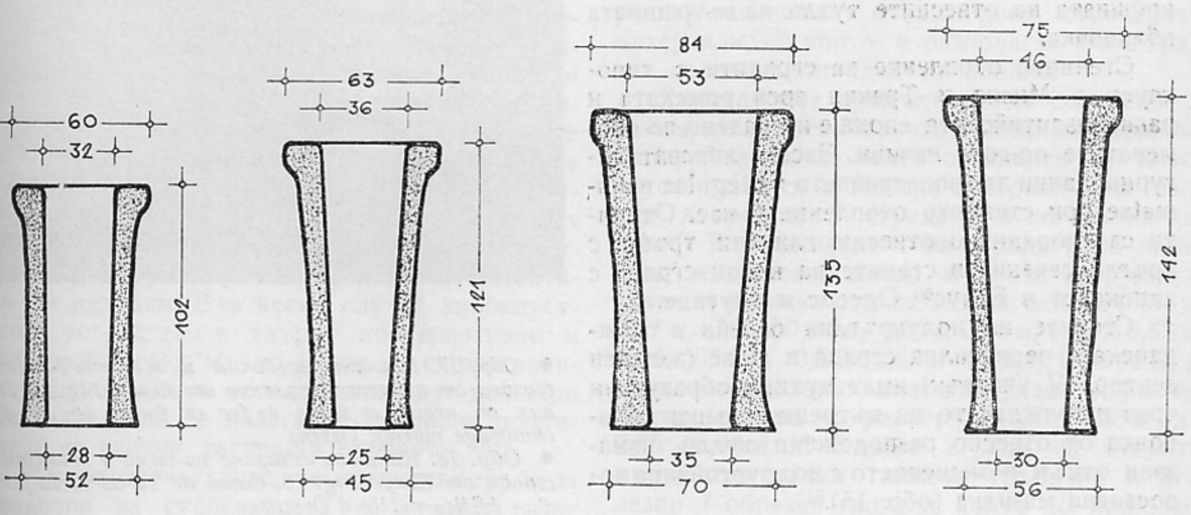
60
32
102
28
52
63
36
121
25
45
84
53
135
35
70
75
46
142
30
56

16

археологически разкопки в Италия и другаде. Витрувий, кн. VII, гл. 4, е бил много близо до това откритие, но не го е направил. Във връзка с отстраняването на постоянната влага на стените той препоръчва изграждането на вътрешна тънка стена от отвесно поставени тухли с израстъци в четирите краища, така наречените у него tegulae hamatae, които в същност са известните tegulae mammatae. Тези кухини били свързани с отдушници навън и по такъв начин се е осъществявала постоянна циркулация и вентилация на въздух, който изсушавал стените. Обаче той не се е досетил да предложи хипокаустна система, в която да се предвидят такива кухини в стените, съединени с хипокауста под тях.

През римската епоха в Италия и в римските провинции изграждането на кухините в стените е ставало по няколко начина.[59] Единият начин е с помощта на tegulae mammatae, които са се поставяли в отвесно положение с издатъците към стената и по такъв начин между стената и облицовката от тухлите са се образували кухини. Вторият начин е чрез вграждането в стените на отвесни глинени тръби с четвъртито или кръгло напречно сечение, разположени на известни разстояния една от друга или по-нагъсто, така нареченото отопление tubulatio от названието на тръбите (tubi, tubuli). Третият начин е чрез използването на малки цилиндрични или с подобна форма глинени тръбички, които се прикрепвали перпендикулярно към стената и вътрешната облицовка от отвесно поставени тухли с помощта на дълги железни Т-подобни гвоздеи.[54] Тръбичките са разположени в прави успоредни хоризонтални редици на известно разстояние една от друга, равно на ширината на отвесните тухли на вътрешната облицовка.

Стенното отопление на сградите с хипокауст в Мизия и Тракия през римската и ранновизантийската епоха е изградено по споменатите по-горе начини. Засега липсват сигурни данни за използването на tegulae mammatae при стенното отопление у нас. Открити са спорадично отвесни глинени тръби с кръгло сечение в стените на някои сгради с хипокауст в Ескус[60], Одесос и другаде.

Стените на полукръглия басейн в гражданската перистилна сграда в Нове (западен сектор, IV участък) имат кухини, образувани чрез изграждането на вътрешна тънка облицовка от отвесно разположени тухли, измазани откъм помещението с водоустойчива хоросанена мазилка (обр. 15).[61]

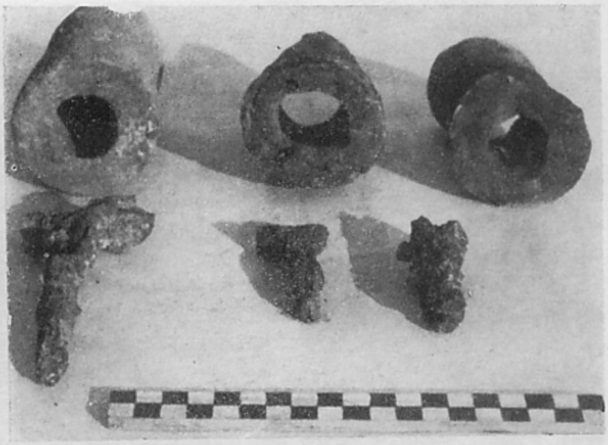
17

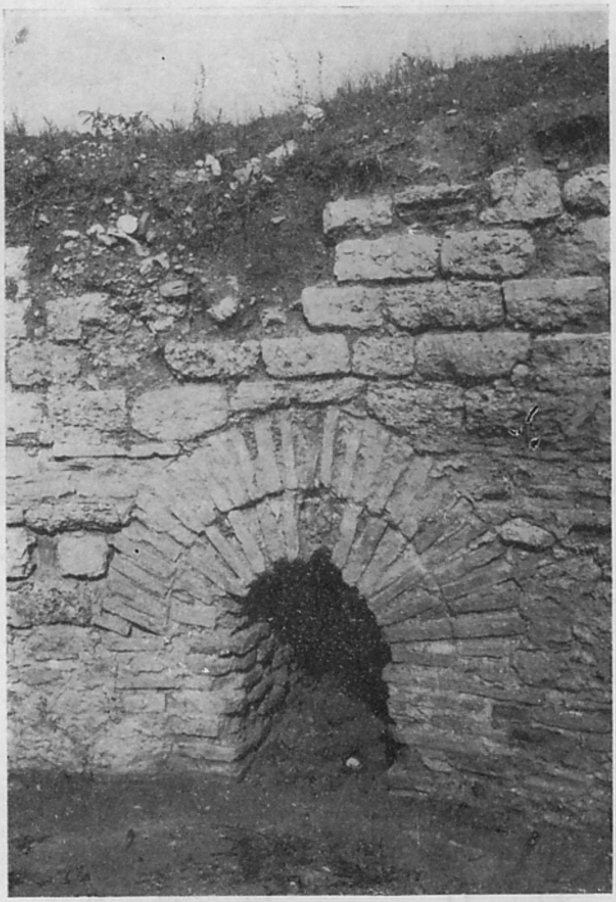
18

● *Обр. 17. Глинени тръбички и железни Т-образни гвоздеи от стенно отопление от Ескус. Fig. 17. Tuyaux en argile et clous de fer en forme de „T“ d'un chauffage muralà Oescus*

● *Обр. 18. Канал за излизане на дима в обществена сграда от Ескус. Fig. 18. Canal de sortie de la fumée d'un édifice public à Oescus*

Обаче у нас най-голямо разпространение имат малките глинени тръбички с Т-образните железни гвоздеи. Техните дължини са различни — от 0,05 до 0,16 м, а понякога и повече. Формата им е цилиндрична или леко стеснена в единия край. Двата края или само единият край, който е до вътрешната облицовка, завършват с пръстени. Те са били произвеждани в нашите земи, както показват пещите за тяхното изпичане в с. Бутово, В. Търновско.[62]

Стенно отопление с помощта на малките тръбички е известно в Ескус (обр. 16 и 17),[63] Нове,[64] Никополис ад Иструм,[65] с. Присово,[66] В. Търновски окръг, Мадара,[67] Сердика,[68] Германия (с. Сапарева баня, Кюстендилски окръг),[69] Пауталия,[70] Одесос[71] и другаде.[72]

Вътрешната облицовка на отопляваните помещения се е състояла от мраморни плочи (при банските помещения) или стените са били покрити с фина водоустойчива хоросанова мазилка, която може да бъде украсена с щукатура или стенописи.

Топлият въздух от пещта е преминавал в хипокаустните помещения през зидани с тухли полуцилиндрични канали, изградени в междинните стени или под праговете на отопляваните помещения.[73] Пушекът и образуваният газ при горенето на дървата или дървените въглища са излизали навън през засводени отвори в някои от хипокаустните помещения, обикновено разположени в противоположния край на пещта (обр. 18) или през специални комини, намиращи се в кухините на стените.

* * *

Хипокаустната отоплителна система в нашите земи е била въведена едва с римското владичество над Мизия (15 г.) и Тракия (46 г.). Тя се употребява в обществените и частните бани и в жилищата на заможните граждани през цялата римска и ранновизантийска епоха. Датировката на хипокаустните съоръжения при различните сгради може да се установи въз основа на цялостното проучване на археологическия комплекс, като се вземат пред вид строителната техника и строителните материали, различните археологически, епиграфски и нумизматически находки. Във всеки случай хипокаустното устройство е твърде консервативно и на пръв поглед мъчно могат да се разграничат хипокаустите от един или друг век. При такива случаи се налага по-детайлно проучване на всички датиращи елементи.

Прави впечатление, че глинените тръби за подпори на суспензурата се срещат у нас предимно през първите векове на римското владичество (I—III в.): вилата при Ивайловград (около средата на II в.), термите във Варна (края на II — началото на III в.), обществената сграда в Ескус с мозаичния под със сцена от комедията „Ахейци“ на Менандър (края на II — първата половина на III в.), жилищната сграда вън от северната крепостна стена на източното разширение на Ескус с подова мозайка със сцена „превръщането на Кипарис“ от първата половина на III в., минералната баня в Хисар от II—III в. и др. Разбира се, порядко могат да се срещат глинените тръби и малко по-късно, но те са изключения. Колонките от квадратните и правоъгълните тухли имат по-продължителна употреба — през римската и ранновизантийската епоха и особено през последната епоха.

Строителната техника и строителните материали на хипокаустите в Мизия и Тракия през разглежданите епохи е еднаква, свидетелство за еднаквото равнище на развитие на двете провинции. Самите строителни материали били набавяни от нашите земи. Местни майстори и помощни лица са изпълнявали строежите, в това число и тук занимаващите ни хипокаусти. При хипокаустите се използува известната сградостроителна техника в определен период от време.

Сравнявайки хипокаустите от България със съвременните им хипокаусти от Италия и римските провинции, наблюдаваме голямо сходство, което се дължи на разпространението на постиженията на строителната техника през римската и ранновизантийската епоха върху един широк географски ареал. Локалните особености са се изразявали в предпочитането на един или друг строителен материал в зависимост от наличните строителни материали, с които е разполагал един град или селище, или една провинция.

Хипокаустът продължава да се среща в България и през Първата българска държава. Заслужава да споменем останките от хипокауст, открити в Плиска в сграда В на Малкия дворец и в сграда F в негово съседство.[74] В помещение 1 на сграда В са намерени на място, макар и доста разрушени, тухлени колонки с правоъгълна основа (0,34×0,67 м, 0,35×0,64 м, 0,37×0,56 м, 0,37×0,59 м, 0,44×0,56 м, 0,56×0,68 м и др.). В сграда F тухлените колонки имат квадратна и правоъгълна основа с размери: 0,33×0,33 м до 0,55×0,65 м. И в двете сгради са открити множество малки глинени тръбички и железни Т-образни гвоздеи, които по нищо не се отличават по форма, изработка и размери от тръбичките от римската и ранновизантийската епоха. Обаче за датировката на хипокаустите в Плиска е много важен фактът, че върху една от глинените тръбички, намерени в сграда В, е бил врязан знакът IYI, който се среща върху редица старобългарски паметници от Плиска и другаде.[75] Засега сграда В се датира в литературата най-късно към първата половина на IX в., а сграда F, тълкувана като баня, най-късно към края на IX в.[76]

От направения преглед на разпространението и датировката на хипокауста в България преди основаването на Българската държава се вижда, че хипокаустната отоплителна инсталация е наследство от античността. Засега не разполагаме с данни, че славяните и прабългарите са познавали хипокауста преди тяхното заселване в днешните български земи. Но хипокаустът в Плиска свидетелствува, че употребата на отоплителната инсталация в държавни сгради е отговаряла на тогавашните потребности на управляващите ханове и техните приближени. За онова време хипокаустът си оставал най-разпространеното отоплително съоръжение във Византия, гдето са били живи античните традиции в строителството и материалната култура. Несъмнено проблемът за хипокауста през българското средновековие се нуждае от нови открития и системни изследвания.

За универсалността на хипокауста през късното средновековие показват турските бани у нас, в Турция и Близкия Изток, които използуват основните принципи и устройство на античния хипокауст.[77]

---

[1] Fabricius, RE, IX, кол. 333—336 (hypocaustum); Degering, RE, VII, кол. 2646 и сл. (Heizung); H. Thedenat, DA, III, I, стр. 345 и сл.; J. Durm, Baukunst der Etrusker und Römer, Stuttgart, 1905, стр. 395 и сл.; F Krischen, Wasmuths Lexikon der Baukunst, III, Berlin, 1931, стр. 171 и сл. (Hypocaustum); R. J. Forbes, Studies in ancient Technology, Leiden, 1958, vol. VI, стр. 35—57 и цитираната там богата литература.

[2] G. Lugli, La tecnica edilizia romana con particolare ruguardo a Roma e Lazio, vol. I, Roma, 1957, стр. 579—582; Er. Brödner, Untersuchungen an den Heizungsanlagen der römischen Thermen in Nordafrika, Germania, Anzeiger, 36, 1958, Heft 1—2, стр. 103—113; Fr. Kretschmer, Die Heizung der Aula Palatina in Trier, Germania, 33, 1955, Heft 1—2, стр. 200 и сл.; W. Reusch, Die Aula Palatina in Trier, Germania, 33, 1955, Heft 1—2, стр. 180 и сл.; Er. Samesreuther, Der römische Gutshof bei Laufenburg (Baden), Germania, 24, 1940, Heft 1, стр. 36, табл. 12,2; М. Паровић—Пешикан, Римские терме у Сирмиуму, Старинар, XV—XVI, 1964—1965, стр. 32 и сл., обр. 2 и сл.; Н. Петровић, Терме у Царичином граду, Старинар, XII, 1961, стр. 11—20, обр. 1 и сл.; I. Barnea, Les thermes de Dinogetia, Dacia (n. s.), XI, 1967, стр. 225—252; C. Praschniker—H. Kenner, Der Bäderbezirk von Virunun, Wien, 1947, стр. 11 и сл.; Ed. B. Thomas, Römische Villen in Pannonien, Budapest, 1964, passim (вж. в указателя думата Heizung).

[3] Fabricius, цит. съч., кол. 335; Ax. Boëthius and J. B. Perkins, Etruscan and Roman Architecture, Great Britain, 1970, стр. 163.

[4] За писмените сведения за Сергий Ората вж. R. J. Forbes, цит. съч., стр. 40 и сл.

[5] За живота и творчеството на Витрувий вж. Vitruvii De architectura libri decem, Berlin, 1964, стр. 1—16, превод от C. Fensterbusch и цит. там лит.; превод и коментар към произведението вж. Даниеле Барбаро, Десят книг об архитектуре, Москва, 1938.

[6] С. Н. Бобчев. Сердика. Материали за изучаване топографията, устройството и архитектурата в града, София, 1942, стр. 51. Допълнителни данни получих устно от автора, за което му благодаря.

[7] П. Карасимеонов, Църквата „Св. Георги" в София, ГНМ, VII, 1942, стр. 188 и сл.; И. Венедиков и Т. Петров, Църквата „Св. Георги" в София, сб. Сердика, I, София, 1964, стр. 85 и сл.

[8] Г. Кожухаров, Предназначението на коридорите в основите на някои римски сгради, Археология, 1964, кн. 1, стр. 1—6 и цит. там лит.

[9] Er. Birly, Corbridge. Roman Station (Corstopitum) — Northumberland, London, 1954, стр. 11—12.

[10] М. Мирчев, Римские термы в Варне. Actes du premier congrès international des études balkaniques et sud-est européennes. II, Sofia, 1970, стр. 457 и сл.

[11] Т. Иванов, Градоустройството през римската и ранновизантийската епоха в България, Археология, 1967, кн. 4, стр. 10 и сл.; същият: Der Städtebau in Ober- und Untermösien und Thrakien in der Römerzeit und der Spätantike, Actes du premier congrès international des études balkaniques. . ., стр. 491 и сл.

[12] Т. Иванов, Ескус в светлината на последните проучвания, сб. Археологически открития в България, София, 1957, стр. 128 и сл.; същият: Археологические исследования античного города Ульпия Эск, СА, 1964, кн. 1, стр. 239, обр. 13. Банята и находките от нея ще бъдат публикувани допълнително.

[13] М. Мирчев, цит. съч., стр. 464 и сл.

[14] Д. Цончев, Хисарските бани. Географски, исторически и археологически очерк, ГПНБМ, 1935—1936, стр. 139 и сл.

[15] В. Антонова, Новооткрити обекти от римската епоха в Мадара, ИНМК, I, 1960, стр. 19 и сл.; същата: Новооткрити обекти от римската епоха в Мадара (втора част), ИНМК, II, 1963, стр. 24 и сл.

[16] K. Majewski etc., Novae—sektor zachodni, 1963, Archeologia (Warszawa), XV, 1964, стр. 232 и сл., обр. 33.

[17] Я. Младенова, Разкопките на вилата при Ивайловград, Археология, 1965, кн. 2, стр. 20 и сл.; същата: La villa romaine d'Ivajlovgrad, Actes du premier congrès international dés études balkaniques. . ., стр. 527 и сл.

[18] Вж. заб. 7, 10, 14, 15, 16 и 17.

[19] За схемата на хипокауста при римските бани вж. Mau, RE, II, kол. 2750 и сл., Er. Brödner, цит. съч.; A. Gerkan und Fr. Krischen, Milet. Thermen und Palaestra, Berlin, 1928. Lexikon der alten Welt, Zurich—Stuttgart, 1965, kол. 3060 и сл., обр. 231 (Thermen).

[20] М. Мирчев, цит. съч.

[21] Д. Николов, Строителен надпис от римска баня край Стара Загора, Археология, 1968, кн. 1, стр. 43—48, обр. 1 и 2.

[22] Една пещ има например югоизточната баня в Ескус (непубликувана). Две пещи се срещат при римската вила до Ивайловград, при вилата в Мадара и другаде. Вж. бел. 15 и 17.

[23] Вж. заб. 1,2 и др.

[24] Д. Цончев, цит. съч., стр. 142; Д. Николов, цит. съч., стр. 44.

[25] Т. Иванов, Водоснабдяване и канализация на градовете от римската и късноантичната епоха в България, Археология, 1967, кн. 2, стр. 15—26.

[26] Вж. заб. 12—14, 16 и 17.

[27] В. Антонова, ИНМК, I, 1969, стр. 24.

[28] К. Маевски с коллективом, ИАИ, XXVI, 1963, стр. 130, обр. 21 (употребени са квадратни тухли със странн 0,30 м). Л. Прес и М. Чичикова, Българо-полски разкопки в Нове през 1960 и 1969 г., Археология, 1963, кн. 2, стр. 65, обр. 6.

[29] В. Антонова, ИНМК, II, 1963, стр. 25 (квадратни тухли със страна 0,33 м).

[30] Т. Иванов, Разкопки в Nicopolis ad Istrum през 1945 г., ИАИ, XVIII, 1952, стр. 221.

[31] Л. Русева-Слокоска, Римска обществена сграда в Пауталия, Археология, 1964, кн. 1, стр. 35.

[32] Д. Цончев, Хисарските бани. . ., стр. 140.

[32a] Д. Цончев, Римска баня в източната част на Пловдив, ГНАМП, II, 1950, стр. 138.

[33] Б. Филов, Софийската църква „Св. Георги", София, 1933, стр. 16; вж. особено П. Карасимеонов, цит. съч., стр. 201.

[34] Д. Цончев, Новооткритата римска баня в Пловдив, ГПНБМ, 1937—1939, стр. 145, обр. 15.

[35] Д. Митова-Джонова, Пещи за керамика и керемиди от Нове, Археология, 1966, кн. 1, стр. 38—45; В. Вълов, Пещ за строителна керамика от Нове, Археология, 1966, кн. 1, стр. 46—51. Напоследък Елена Бацова откри много добре запазена пещ за производство на тухли от римската епоха при Сливен (непубликувана). За производството на тухли у нас вж. Зл. Морфова, Римски тухли и керемиди с печати от Северна България, Археология, 1963, кн. 1. стр. 27—33; същата: Римските частни и императорски тухли с печати от Дунавското и Черноморското крайбрежие, Археология, 1970, кн. 3, стр. 33 и сл.

[36] Вж. Archeologia (Warszawa), XIII, 1962, стр. 88 и сл., обр. 70.

[37] Т. Иванов, Разкопки в Nicopolis ad Istrum през 1945 г., ИАИ, XVIII, 1952, стр. 222 и сл.

[38] Л. Русева-Слокоска, цит. съч., стр. 36.

[39] В. Антонова, Новооткрити обекти. . ., ИНМК, I, 1960, стр. 21, обр. 2 и 5.

[40] Вж. бел. 36.

[39a] Д. Цончев, Римска баня в източната част на Пловдив, ГПНБМ, 1937—1939, 138 и сл.

[41] Л. Русева-Слокоска, цит. съч., стр. 36.

[42] Г. Тончева, Одессос и Марцианополь в свете новых археологических исследований, СА, 1968, кн. 1, стр. 232 и сл., обр. 4; фотоснимка на хипокауста е поместена в труда на K. Majewski, Kultura rzymska w Bulgarii, Wrocław-Warszawa-Kraków, 1969, обр. 69.

[43] М. Паровиђ-Пешикан, цит. съч.; Н. Петровиђ, цит. съч. и цит. лит. в бел. 1 и 2.

[44] М. Мирчев, цит. съч., стр. 465.

[45] Глинени тръби от Ескус не са публикувани (проучвания на автора на настоящата статия); Д. Цончев, Хисарските бани. . ., стр. 140, обр. 40—43; В. Антонова, ИНМК, I, 1960, стр. 21, и ИНМК, II, 1963, стр. 25 (двете бани в с. Мадара); М. Мирчев, цит. съч., стр. 465 (Варна); Л. Русева-Слокоска, цит. съч., стр. 36 (Пауталия); С. Станчев, Триконхална църква в с. Крупник, Благоевградско, Археология, II, 1960, кн. 3, стр. 44 (римска сграда с хипокауст под старохристиянска църква); Л. Бобчева, Археологически открития в град Толбухин, Нашият град в миналото. Сборник на Българското историческо дружество, клон Толбухин, Толбухин, 1966, стр. 6—8 (римска баня); за банята вж. също С. Димитров, Градът през античността и средновековието, История на град Толбухин, София, стр. 8 и образа на стр. 9. Напоследък беше открита римска баня с глинени тръби в гр. Силистра (непубликувана).

[46] К. Маевский, Археологические исследования западного сектора Нове в 1960—1961 гг., ИАИ, XXVI, 1963, стр. 122, обр. 9 (западен сектор, IV участък) — пещ за керамика; В. Велков, Нови данни за икономиката и историята на античния град при днешното Малко Търново, ИНМБ, II, 1965, стр. 78 и сл. и 87, обр. 2–5 (пещ № 1 за топене на мед).

[47] H. Thédenat, DA, III, I, стр. 345 и сл., обр. 3940 — хипокауст от вилата на Диомед в Помпей (отвесни глинени тръби с четири кръгли дупки).

[48] В. Антонова, ИНМК, I, 1960, стр. 25, обр. 13 (банята на изток от вилата при с. Мадара).

[49] J. Szilagyi, Der Legatenpalast in Aquincum, Budapest régiségei, XIV, 1945, стр. 144; Fitz Jenö, Gorsium, a táci római kori ásatások, Székesfevérvár, 1970, обр. 12.

[50] М. Паровиђ-Пешикан, цит. съч., стр. 32 и сл. (помещения 1 и 2 на банята в Сирмиум).

[51] Вж. цит. лит. в бележките за всеки от споменатите обекти.

[52] М. Паровиђ-Пешикан, цит. съч.; Н. Петровиђ, цит. съч; Fr. Kretschmer, Der Betriebsversuch an einem Hypokaustum der Saalburg, Germania, 31, 1953, стр. 64—67; Fr. Kretschmer, Die Heizung der Aula Palatina in Trier, Germania, 33, 1955, кн. 1—2, стр. 200 и сл.; Oelmann, Lage und Baubeschreibung der villa urbana, Bonn. Jahrb., 123, 1916, стр. 212; S. Charitonidis et R. Ginouvés, Bain romain de Zevgolatio près de Corinthe, BCH, LXXIX, 1955—I, стр. 102—120, обр. 6; R. Ginouvès, Sur un aspect de l'évolution des bains en Grèce vers le IVe siècle de n. e., BCH, LXXIX, 1955—I, стр. 135—152.

[53] A. Mócsy, RE, Suppl. XI, кол. 109 (Aquincum); H. Jacobi, Führer durch das Römerkastell Saalburg bei Homber vor der Höhe, Homburg v. d. H., 1907, стр. 46; Ernst Samesreuther, Der römische Gutshof bei Laufenburg (Baden), Germania, 24, 1940, кн. 1, стр. 36, табл. 12,2; C. Klein, Archeologia, Paris, 1968, кн. 22, стр. 60 и сл.

[54] Т. Иванов, Разкопки в Nicopolis ad Istrum през 1945 г., стр. 221 и сл., обр. 206.

[55] Б. Филов, цит. съч., стр. 13 и сл., обр. 15—17.

[56] Разкопки на Д. Николов (непубликувани). Дължа му благодарност за разрешението да публикувам фотоснимка на хипокауста.

[57] I. Barnea, Les thermes de Dinogetia, Dacia, XI, 1967, стр. 235 и сл., обр. 7—8; C. Praschniker—H. Kenner, Der Bäderbezirk von Virunum, Wien, 1947, стр. 11, обр. 2.

[58] Л. Русева-Слокоска, цит. съч., стр. 38 и сл. Изказвам ѝ благодарност за разрешението да публикувам фотоснимка и чертежи на хипокауста след консервацията му. Дължа благодарност също на арх. Юлий Фърков, който направи всички чертежи в настоящата статия.

[59] Вж. цит. лит. в заб. 1 и 2.

[60] В централната зала на обществената сграда с подовата мозайка със сцена от комедията „Ахейци" на Менандър (непубликувани резултати).

[61] Archeologia (Warszawa), XIV, 1963, стр. 176 и сл., обр. 53—55.

[62] Данните са непубликувани. Дължа благодарност на Б. Султов.

[63] Непубликувани. Сега в местния музей при разкопките и в Окръжния музей в Плевен.

[64] Archeologia (Warszawa), XIV, 1963, стр. 183, обр. 69 (IV участък на западния сектор на Нове); XII, 1961, стр. 98, обр. 37 (I участък).

[65] Т. Иванов, Разкопки в Nicopolis ad Istrum през 1945 г., ИАИ, XVIII, 1952, стр. 226 (в банята в северната част на града).

[66] Б. Султов, Една villa rustica край с. Присово, Великотърновски окръг, ИОМВТ, II, 1964, стр. 57, обр. 12; същият: Принос към античната история на Павликенския край, ИОМВТ, I, 1962, стр. 9, обр. 8 (тръбички от Павликени).

[67] В. Антонова, Новооткрити обекти от римската епоха в Мадара, ИНМК, II, 1963, стр. 27, обр. 10 (вилата при Мадара).

[68] П. Карасимеонов, Църквата „Св. Георги“ в София, ГНМ, VII, 1942, стр. 192, обр. 129.

[69] Т. Иванов, Археологически проучвания в Сапарева баня, ИАИ, XXI, 1957, стр. 215.

[70] Л. Русева-Слокоска, Римска обществена сграда в Пауталия. Археология, 1964, кн. 1, стр. 37, обр. 5.

[71] М. Мирчев, Римские термы в Варне, стр. 466.

[72] С. Станчев, цит. съч., стр. 44, обр. 23 — с. Крупник, Благоевградски окръг.

[73] Вж. заб. 65, стр. 227, обр. 212 и 225 (помещение В — северната баня в Никополис ад Иструм); бел. 70, стр. 34 и сл., обр. 1—3 (банята в Пауталия) и др.

[74] P. Karasimeonoff, Neue Ausgrabungen in der Residenz von Pliska, ИАИ, XIV, 1940—1942, стр. 146 и сл., 156 и сл., обр. 203—205, 222—224.

[75] П. Карасимеонов, Църквата „Св. Георги“ в София, ГНМ, VII, 1942, стр. 193, бел. 1.

[76] P. Karasimeonoff, цит. съч., стр. 166.

[77] В. Иванов, Баните в стария Шумен, ИНМК, II, 1963, стр. 70; А. Сиркаров, Бани от епохата на турското владичество в Бургаския край, ИНМБ, II, 1965, стр. 135 и сл. (турска баня в Карнобат), 140 (турска баня в Айтос) и 145 (турска баня в Несебър).

Etude sur l'hypocauste de l'époque romaine et de la haute époque byzantine en Bulgarie

T. IVANOV

(Résumé)

L'article est consacré à l'emploi, les matériaux, les modes de construction et la datation des hypocaustes des établissements de bains publics et privés, des édifices publics et des immeubles d'habitation (y compris les villae rusticae) en Mésie et en Thrace (la Bulgarie actuelle), qui remontent à l'époque romaine et à la haute époque byzantine (I—VIe s.). L'auteur compare les résultats de ses études aux recommandations faites par Vitruve (Decem libri de architectura) et aux hypocaustes existants dans d'autres provinces romaines et byzantines. Dans les édifices munis d'hypocaustes les pièces chauffées sont orientées souvent vers le Sud, l'Est et le Sud-Ouest. Quant aux entrées et les locaux de service non chauffés ils se trouvaient sur le côté Nord et Nord-Est. Les établissements de bains comportaient des pièces importantes telles que: le sudatorium ou laconicum, le tepidarium, le caldarium, le frigidarium et l'apodyterium (les deux dernières pièces n'avaient pas d'hypocauste). Les grands établissements de bains comprenaient aussi une palestra comme c'est le cas des thermes d'Odessos.

Le matériau employé retient tout particulièrement l'attention de l'auteur. Ce sont des briques carrées, rectangulaires ou rondes, des colonnes monolithiques, des tuyaux en argile à deux orifices opposés de formes diverses (fig. 1—5). L'auteur distingue quatre modes principaux de construction, notamment: 1) à colonnes verticales en briques, à piliers en pierres, ou à tuyaux en argile (fig. 6, 7), 2) système à canaux (fig. 8), 3) à arcades (fig. 9—11) et 4) constructions à voûtes et arcades (fig. 12—14). Le sol de la pièce (la suspensura d'hypocauste) devant être chauffée s'appuie sur chacune des quatre constructions.

Les murs des pièces comportaient des cavités formées entre les murs et le revêtement intérieur et reliées à l'hypocauste. On y trouve de tuyaux verticaux en argile à section ronde, qui sont encastrés dans les murs et rattachés à l'hypocauste — le tubulatio, mais le plus souvent ce sont de petits tuyaux en argile cylindriques ou d'une autre forme approchante. Ils sont fixés perpendiculairement aux murs et au revêtement intérieur au moyen de clous en fer en forme de „T“ (fig. 16—17). La fumée et les gaz provenant de la combustion du charbon de bois ou du bois s'échappaient par des cheminées disposées dans les murs. Dans les établissements de bains d'eaux thermales les pièces étaient chauffées par la circulation de l'eau chaude (par ex. les bains près de Hisar, d'Augusta Traiana etc.).

Le matériel utilisé pour les hypocaustes de Mésie et de Thrace était pris sur place. Le mode de construction des hypocaustes de Bulgarie et celui des autres provinces romaines et d'Italie est très approchant. C'est certainement dû au développement parallèle de la technique constructive dans l'Empire romaine. Mais on trouve en même temps que ces similitudes des traits locaux en Mésie et en Thrace qui dépendent de l'existence sur place de matériaux de construction.

L'hypocauste a continué d'être utilisé dans les édifices publiques et les établissements de bains à l'époque du Premier royaume bulgare (VII—XIe s.). A Pliska — la première capitale bulgare — deux édifices (B et F) ont été découverts pourvus d'hypocaustes construits avec des colonnes verticales de briques carrées ou rectangulaires et un chauffage installé dans les murs au moyen de petits tuyaux en argile fixés par de clous en forme de „T“. Il faut relever tout particulièrement que l'un de ces tuyaux porte creusé le signe vieux-bulgare IYI que l'on rencontre très souvent sur des trouvailles archéologiques de matériaux très divers (blocs de pierre, sarcophages, vases en argile, etc.) à Pliska et dans d'autres sites et forteresses vieux-bulgares. C'est un témoignage que ces édifices de Pliska appartiennent au haut Moyen âge bulgare.

Les traits essentiels de l'hypocauste sont conservés aussi dans les bains turcs de Bulgarie au XV—XIXe s.

Материали и съобщения

Нови посветителни надписи на Долихен от Стара Загора

ДИМИТЪР НИКОЛОВ, ХРИСТО БУЮКЛИЕВ

Култът на сирийското божество Юпитер Долихенски е бил разнесен по цялата Римска империя от войници и преселници от Изток. Това се отнася особено до дунавските провинции Дакия, Панония, Норикум, Реция.[1] Успехът му трябва да обясним със силните икономически позиции на преселниците, които са го разпространявали. Търпимостта пък към него от страна на властта може да се обясни с последвалото сполучливо сливане на върховното божество на империята — капитолийския Юпитер, с локалното божество от гр. Долихе в провинция Комагена.

• Обр. 1. Жертвеник от Старозагорските бани с посвещение на Долихен. Fig. 1. Autel dédicacé à Dolichen de Starozagorski bani

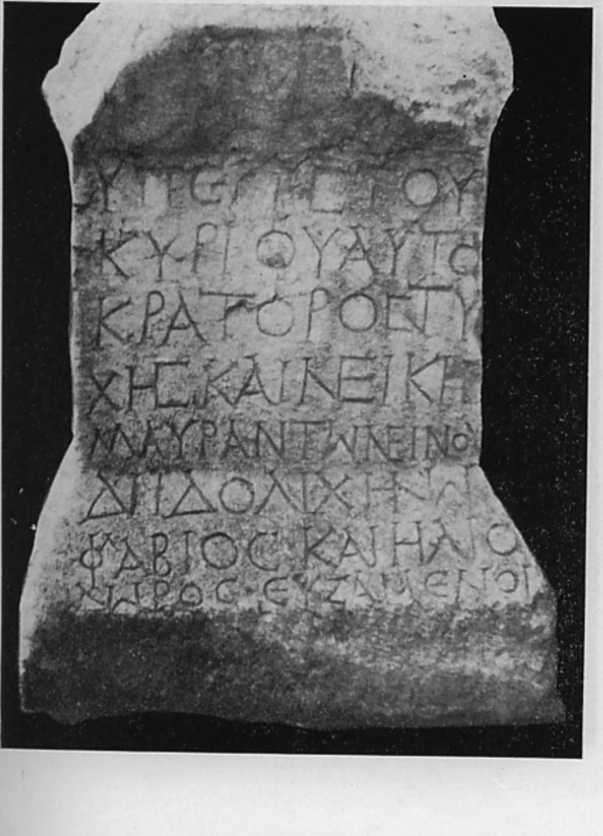

1

В Тракия, ако се съди по намерените досега негови посвещения, това божество не е било много популярно. Засега оттук са известни само три посвещения на Долихен: две от Старозагорско (по едно от с. Черна гора[2] и с. Стамово[3]), а третото от с. Горско Косово, Габровски окръг.[4] Затова публикуваните тук надписи, които произлизат от същия район (Тракия), имат особено значение.[5]

Първият надпис е изчукан върху предната страна на варовиков жертвеник, който бе намерен пред главния вход на римската баня при Старозагорските минерални бани през 1965 г. заедно със строителния надпис на банята.[6] Жертвеникът е висок 0,86 м и широк 0,58 м долу и 0,44 м по средата. Профилиран е горе и долу. Сега горният профил е почти изцяло очупен (обр. 1). Жертвеникът се съхранява в Старозагорския музей под инв. № 2 Сз 1239.

Самият текст е на старогръцки език и заема 8 реда. Възможно е върху очуканата горна част на жертвеника да е била изчукана и обичайната за тези надписи формула: Ἀγαθῇ τύχῃ.

Текстът гласи:

1. Ὑπὲρ τῆς τοῦ
κυρίου αὐτο-
κράτορος τυ-
χῆς καὶ νείκης

5. Μ(άρκου) Αὐρ(ηλίου) Ἀντωνεῖνου
Διὶ Δολιχηνῷ
Φλάβιος καὶ Ἡλιο-
δῶρος εὐξαμένοι.

Превод: За щастието и победата на господаря император Марк Аврелий (Каракала) Флавий и Хелиодор направиха оброк на Зевс (Юпитер) Долихенски.

Лигатури: 1 р. ТНС; 4 р. НС, NE, НС; 5 р. NE и 6 р. HNW. Съкращения в името на императора. В името Φλάβιος на 7 р. буквата λ е била пропусната и допълнително изчукана с по-малки размери.

Буквите са правилно и дълбоко изрязани. Височината им в надписното поле е 0,03 м, а в последните редове 0,015—0,020 м.

Точната датировка на надписа не може да се определи, но тя не е вън от рамките на самостоятелното управление на Каракала от 211 до 217 г. Иначе в текста трябваше да фигурират и имената на Септимий Север и Гета.

Вторият надпис произхожда от м. Трите чучура, западно от Стара Загора и непосредствено край шосето за гр. Чирпан. Надписът беше открит случайно при изкопни работи за разширяване платното на шосето, на дълбочина около 1 м. При направените предварителни археологически проучвания бяха констатирани следи от значителни антични (в това число и късноантични) постройки, които обхващат една площ от около 3 дка. Районът е осеян с битова и строителна керамика, а повечето от зидовете, разкрити по време на изкопните работи, са от ломен камък, споени с червен хоросан. Пак по време на споменатите изкопни работи, по сведения на работниците, са били разкопани няколко гроба, между които и такива с каменна зидария. Върху един от гробовете със следи от ранно-християнска живопис е била намерена мраморна надгробна плоча, от която в музея постъпиха три парчета с незначителна част от текста.[7]

Надписът е изчукан върху вторично употребена за случая горна половина на варовикова колонка. Запазената част на колонката (сега в ОИМ, Стара Загора, инв. № 2Сз 1238) има следните размери: вис. 0,69 м, диам. горе 0,24 м, долу 0,26 м. В горния край по средата колонката има кръгло отверстие с улей, в който е бил наливан разтопен метал за осъществяване на връзката с капитела. В долния край колонката е грубо отчупена, а горе завършва с двуделен изпъкнал профил.

Надписното поле, което започва на 0,03 м под долния придав на колонката, има размери: вис. 0,43 м, шир. горе 0,22 м, долу 0,24 м.

Надписът е също на старогръцки език и се състои от 12 реда с правилно очертани и отлично запазени букви. Последният ред завършва с листовиден орнамент. Височина на буквите: 1 р. 0,028 м, 2 р. 0,024 м, 3 р. 0,017 м, 4—5 р. 0,02 м и 6—12 р. 0,025 м. Разстоянието между редовете е от 0,012 до 0,015 м.

Текстът гласи:

1. Διὶ Δολιχη-
νῷ
Κλαύδιος Φρόν-
των βουλευ-
5. τὴς πόλεως
Ἀκυνκησιοῦ
καὶ πραγμα-

● *Обр. 2. Колонка от Стара Загора с посвещение на Долихен. Fig. 2. Petite colonne avec dédicace à Dolichen de Stara Zagora*

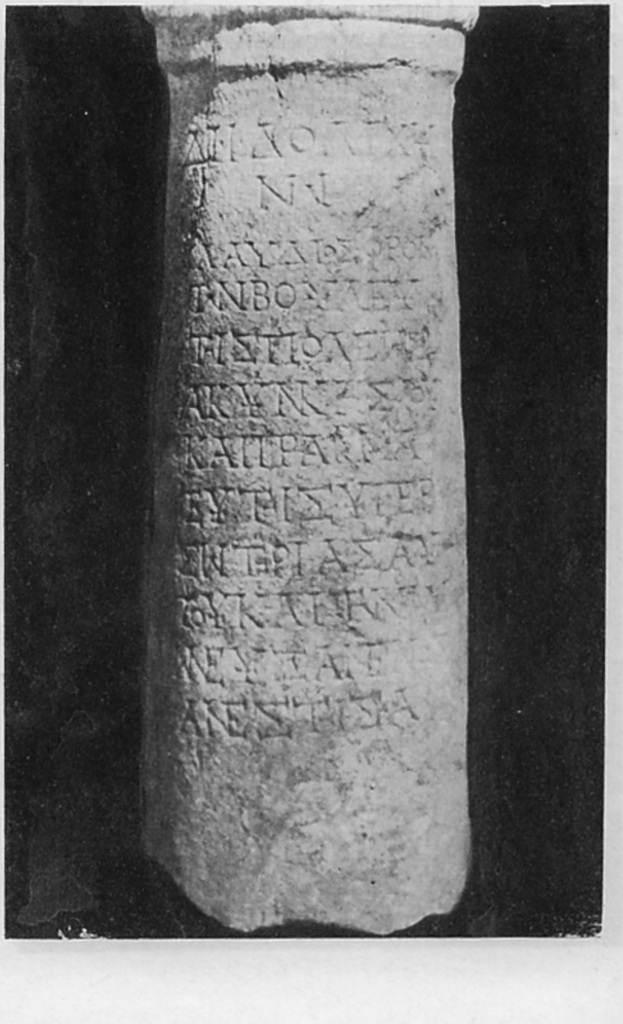

2

τευτής ὑπὲρ
σωτηρίας αὐ-
10. τοῦ καὶ τῶν ἰδί-
ων εὐξάμενος
ἀνέστησα.

Превод: На Зевс (Юпитер) Долихенски Клавдий Фронтон, член на съвета на град Аквинкум и прагматевто за собственото си спасение и със собствени средства, направи този оброк.

Лигатури: 2 р. NW; 4 р. TWN; 5 р. ΤΗΣ; 6 р. NK; 7 р. ΠΡ; 8 р. TE, TH, ΠΕ; 9 р. THP; 10 р. TWN; 11 р. WNE, NE и 12 р. NE и TH. Очевидна е честата употреба на лигатури. Върху някои от буквите има запазени следи от червена боя. Името Κλαύδιος Φρόντων сочи римския произход на посветителя. В случая гентилното име Κλαύδιος е употребено като преномен. Характерно е също така представяне името на града като прилагателно (Ἀκυνκησίος), така, че в буквален превод то би звучало като „. . . на Аквинкумския град“. Надписът не предлага сигурни данни за датиране.

Новооткритите надписи отново поставят въпроса за преселниците от Изтока в Тракия и за тяхното обществено и икономическо значение.

Ако разгледаме откритите досега в Тракия посвещения на Долихен, няма да открием никъде изрични данни за постоянното местожителство на посветителите. Би могло да се приеме, че някои от тях, като посветителите от надписа при с. Стамово и новооткрития от Стара Загора, не са били жители на Августа Траяна, а са имали само спорадични връзки с професията им. Не за всички може да се твърди също, че са от източен произход. Само двама от тях (в надписа от с. Стамово и от с. Горско Косово) са изрично посочени като сирийци. Но посвещенията са правени в светилища, съществуващи и поддържани от местни почитатели на това божество. Между имената на посветителите от досега откритите надписи не се срещат тракийски. Това ни дава основание да считаме, че култът към Долихен е бил чужд на местното тракийско население и че неговите носители са предимно преселници от изток.

Прави впечатление, че известните досега посвещения на Долихен се откриват в големи населени места, разположени на важни търговски пътища: в Тракия — с. Черна гора (Cillae), Стара Загора (Августа Траяна), с. Горско Косово (Piretensium) и в Мизия[8] — Noviodunum, Tropaeum Traiani, Николицел, Дионисополис,[9] с. Драгоево, Шуменски окръг,[10] и др.

Във връзка с това може да се изкаже и мнението, че посвещенията са правени от източни търговци и занаятчии.

И при двата случая Августа Траяна се явява важен притегателен пункт за поклонниците на този култ. Това се вижда от обстоятелството, че три от известните досега пет посвещения на Долихен от Тракия са намерени в този град. Нещо повече. В града е имало най-малко две светилища на това божество: едното в града (или непосредствено край него в м. Трите чучура), откъдето може би произхождат Стамовският[11] и вторият от публикуваните тук надписи и, второто при античната баня на Старозагорските минерални бани, където без всяко съмнение е намерен in situ първият тук публикуван надпис. Искаме да припомним, че и строителят на банята, в която се намери надписът, е преселник от Никомедия. Той е първожрец на императорския култ, свързан тъкмо с Юпитер.[12]

Първият от публикуваните тук надписи не ни дава сведения за общественото положение на посветителите. По-богат в това отношение е вторият надпис, който фиксира както общественото, тъй и социалното положение на посветителя. Ние сме склонни да смятаме, че Κλαύδιος Φρόντων не е жител на Августа Траяна, а само на Аквинкум, на който град е βουλευτής. Неговото пребиваване в Августа Траяна е свързано с професията му, която в текста е отбелязана с понятието πραγματευτής. Това понятие се тълкува от някои изследвачи в смисъл на управител на частен имот (actor) или нисша чиновническа служба към някои висши длъжностни лица (тракарх, азиарх и пр.).[13] В нашия случай обаче не е указано при кого е бил πραγματευτής Клавдий Фронтон. Поради това тълкуването, което Б. Геров дава на това понятие за надписа от с. М. Борисово (Братя Даскалови), Старозагорски окръг,[14] не е приемливо за нашия случай. Може би тук действително се касае за чиновник към градската управа на Аквинкум.

[1] Г. Кацаров, Един нов паметник на бога Долихен, ГНМ, 1922—1925, стр. 125.

[2] G. Mihailov, IG Bulg., III, 1, № 1527 и цит. там лит.

[3] Г. Кацаров, цит. съч.

[4] В. Добруски, МСб, XIV, стр. 62; Kalinka, Ant. Denkm. in Bulg., 126; Г. Кацаров, цит. съч., стр. 125.

[5] Първият от надписите беше подготвен и депозиран за печат през 1968 г. Използуваме случая, че той не беше публикуван до откриването на втория, за да ги съберем в една обща публикация.

[6] Д. Николов, Строителен надпис от римска баня край Стара Загора, Археология, 1968, кн. 1, стр. 43—47.

[7] Надписът ще бъде предмет на друго изследване.

[8] Г. Кацаров, цит. съч., стр. 125 и цит. лит. в заб. 3.

[9] М. Мирчев, Епиграфски паметници от Черноморието, ИНМВ, IV (XIX), 1968, стр. 171, № 10.

[10] Г. Кацаров и Й. Господинов, Един нов паметник на бога Долихен, ИАИ, XI, 1937, стр. 193—195.

[11] Още Г. Кацаров, цит. съч., стр. 120—121, съвсем основателно допуска, че плочата от с. Стамово най-вероятно произхожда от светилище на Долихен, „. . .което се е намирвало в Августа Траяна или наблизо до тоя град“.

[12] Д. Николов, цит. съч., стр. 47.

[13] Б. Геров, Почетната длъжност и титла тракарх, ГНМП, I, 1948, стр. 30 и заб. 14.

[14] Пак там.

Nouvelles inscriptions dédiées à Dolichen de Stara Zagora

D. NIKOLOV, HR. BUJUKLIEV

(Résumé)

Les auteurs publient deux nouvelles inscriptions dédicacées à Iupiter Dolichenus. La première provient de Starozagorski bani et a été trouvée *in situ* sur les lieux où des thermes rimains avaient existé auparavant. C'est un autel carré bien conservé qui porte 8 rangs d'inscriptions en grec ancien (fig. 1). D'après les auteurs cette inscription doit être datée entre les années 211 et 217.

La seconde inscription provient du lieu dit „Trite Čučura“ situé à l'Ouest de Stara Zagora tout près de la ville. Elle a été recueillie parmi les ruines d'édifices antiques et de l'antiquité tardive, ruines qui s'étendent sur une superficie de 0,3 ha. C'est la partie supérieure d'une colonne en calcaire remployée pour y creuser cette inscription qui est en grec ancien et comprend 12 rangs (fig. 2). Des données certaines pour une datation précise manquent.

Cette découverte pose à nouveau le problème des immigrants venus d'Orient, ainsi que celui de la pénétration économique et culturelle orientale en Thrace. Ainsi sur cinq inscriptions existant en Thrace dédicacées à Dolichenus trois d'entre elles se trouvent à Augusta Traiana (Stara Zagora). Il y avait selon les auteurs au moins deux sanctuaires dans la ville consacrés à cette divinité. Ceci indiquerait que ce culte était largement répandu et très en faveur à Augusta Trajana. Quant à la charge πραγματευτής les auteurs supposent qu'il s'agit d'un fonctionnaire sublaterne du Conseil munici pa d'Aquincum.

Римска военна диплома от с. Сохаче, Врачански окръг

СПАС МАШОВ

През октомври 1967 г. в м. Селището, западно от с. Сохаче, при оран е била намерена римска военна диплома от времето на император Максимин Тракиеца.[1] Дипломата се съхранява в Окръжния исторически музей в гр. Враца (инв. № В 1). Такива военни дипломи са известни твърде малко в нашата археологическа литература, а най-малко са тези от III в., някои от тях дори са изнесени в чужбина.[2] Имайки пред вид голямото научно значение на една такава находка, ние обнародваме римската военна диплома от с. Сохаче, още повече че тя е единствената засега открита във Врачанско.

Дипломата от с. Сохаче, както и откритите досега дипломи, се състои от две правоъгълни плочки. Размери на първата плочка:

дълж. 0,135 м, шир. 0,099 м, деб. 0,002 м, тегло 192,8 гр. Размери на втората плочка: дълж. 0,134 м, шир. 0,09 м, деб. 0,001 м, тегло 56,6 гр. В средата на плочките са пробити по две кръгли симетрично разположени дупки, през които е минавала тънка медна пластинка, две парченца от която са запазени заедно с плочките. Обща дължина 0,04 м. Това е пластинката, скрепваща оловните печати на свидетелите, потвърждаващи достоверността на дипломата. На публикуваните досега у нас римски военни дипломи не е правен химически анализ и поради това за тях технологически данни не са известни. От направения химически анализ на дипломата от с. Сохаче[3] се вижда следното: първата плочка е изработена от бронз, а втората от мед. И двете плочки са били посребрени, бронзовата след гравирането, а медната преди гравирането. На външната страна на медната плочка личат следи от пластинката, която е предпазвала печатите от повреждане. Ширината на пластинката е била около 0,02 м. Такива предпазни пластинки са имали и други римски военни дипломи.[4] Плочките преди химическата обработка бяха покрити с тъмнозелена патина. Текстът върху външната страна на бронзовата плочка е рамкиран от две успоредни линии. Той е гравиран по късата страна на плочката, която е била предварително разчертана. Текстът на вътрешната страна на същата плочка е гравиран по дългата страна. На вътрешната страна на медната плочка е гравирано продължението на текста от вътрешната страна на бронзовата плочка, а върху външната страна — имената на седемте свидетели. Текстът и върху двете страни на медната плочка е гравиран по дългата страна на плочката.

Текстът върху външната страна на бронзовата плочка е следният (обр. 1):

1 IMP · CAES · G · IVLIVS · VERVS · MAXI
MINVS · PIVS · FELIX · AVG · PONTIF ·
MAX · TRIB · POT · II · COS · PP · PROC ·
NOMINA · MILITVM · QVI · MILITAVERVNT ·
5 IN · COHORTIBVS · PRAETORIS · MAXI
MINIANIS · DECEM · I · II · III · IIII · V · VI · VII ·
VIII · VIIII · X · PIIS · VINDICIBVS · QVI · PIE · ET .
FORTITER · MILITIA · FVNCTI · SVNT · IVS .
TRIBVI · CONVBII · DVM · TAXAT · CVM · SIN
10 GVLIS · ET · PRIMIS · VXORIBVS · VT · AETIAM
SI · PEREGRINI · IVRIS · FEMINAS · IN · MA ·
TRI · MONIO · SVO · IVNXERINT · PROIN ·
DE · LIBEROS · TOLLANT · AC · SI · EX · DVOBVS ·
CIVIBVS · ROMANIS . NATOS . A · D · VII · ID . IAN
15 IMP · CAES · G . IVLIO · VERO · MAXIMINO PIO
FELICE · AVG · M · PVPIENO · AFRICANO · COS ·
COH · V · PR · MAXIMINIAN · P · V ·
M. AVRELIO · M · F · VLP · VELLICO ·
SERDICA ·
20 DESCRIPT · ET · RECOGNIT · EX · TABVLA . AEREA .
QVE · FIXA · EST · ROMAE · IN · MVRO · POS · TEMPL ·
DIVI · AVG · AD · MINERVAM ·

Текстът върху вътрешната страна на бронзовата плочка гласи (обр. 2):

1 IMP · CAES · G · IVL · VERVS · MAXIMINVS . PIVS · FEL · AVG · PONT .
MAX · TRIB · POT · II · COS · PP · PROC · NO-MINA · MILITVM ·
QVI · MILITAVERVNT · IN · COHORTIBVS · PRAETO
RIS · MAXIMINI · DECEM · I · II · III · IIII · V · VI · VII ·
5 VIII · VIIII · X · PIIS · VINDICIBVS · QVI ·
PIE · ET · FORTITER · MILITIA · FVNCTI · SVNT .
IVS · TRIBVI · CONVBII · DVMTAXAT · SINGV
LIS · ET · PRIMI · VXORIBVS · VT · ETIAM ·
SI · PEREGRINI · IVRIS · FEMINAS · IN ·
10 MATRIMONIO · SVO · IVNXERINT ·
PROINDE · LIBEROS · TOLLANT ·
AC · SI · EX · DVOBVS · CIVIBVS ·
ROMANIS · NATOS ·

Текстът върху външната страна на медната плочка е следният (обр. 3):

1 A · D · VII · ID · IAN ·
IMP · MAXIMINVS · ET · AFRICANO · COS ·
COH · V · PR · MAXIMINIANA · P · V ·
M · AVR · M · F · VL · VELLIC ·
5 SERDICA ·
[DES] CRIPT · ET · RECOGNIT · EX · TABVLA.

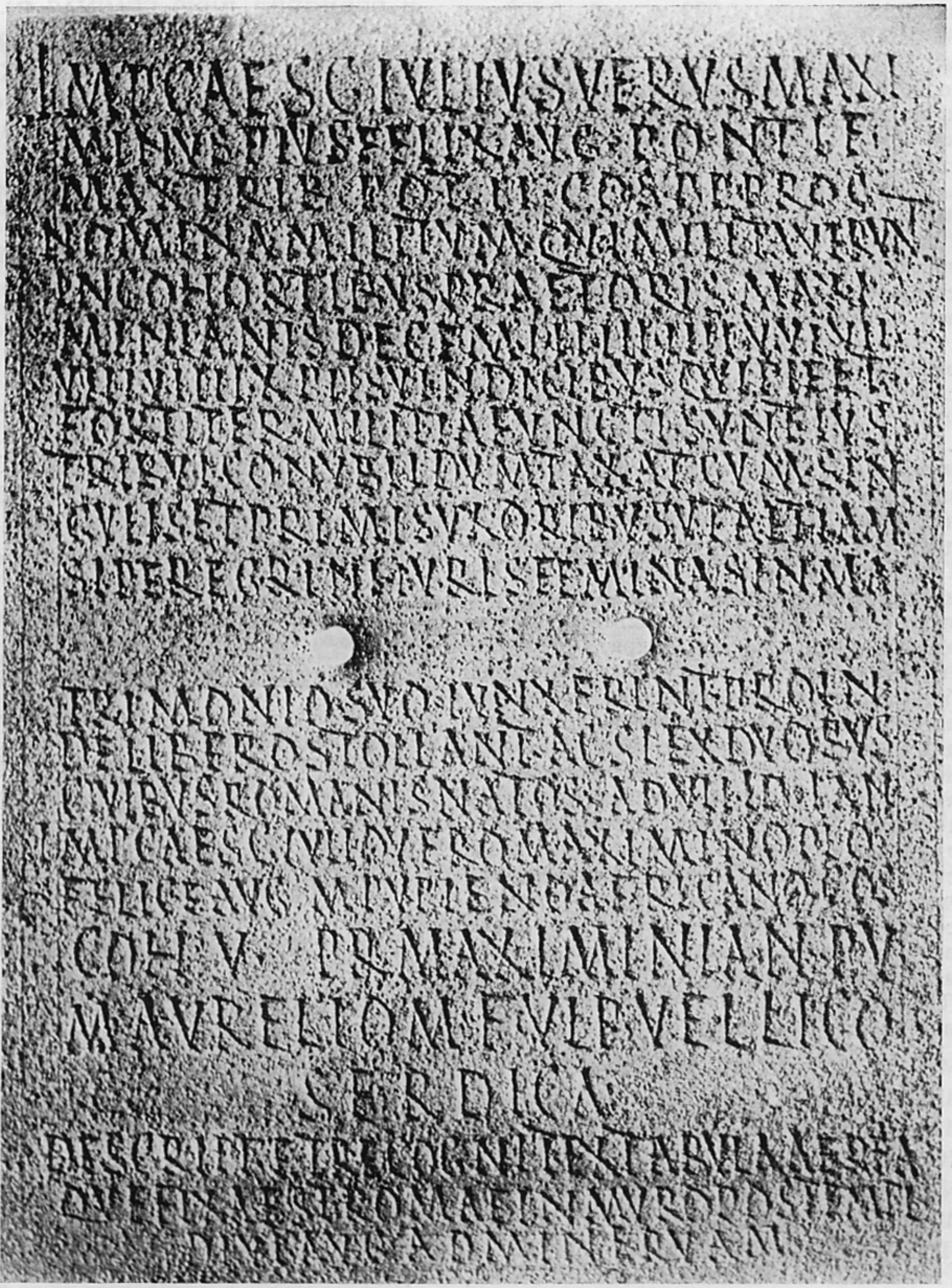

IMP CAES C IVLIVS VERVS MAXI
MINVS PIVS FELIX AVG PONTIF
MAX TRIB POT II COS P P PROCOS
NOMINA MILITVM QVI MILITAVERVNT
IN COHORTIBVS PRAETORIS MAXI
MINIANIS DECEM I II III IIII V VI
VII VIII VIIII X PIIS VINDICIBVS QVI PIE ET
FORTITER MILITIA FVNCTI SVNT IVS
TRIBVO CONVBI DVMTAXAT CVM SIN
GVLIS ET PRIMIS VXORIBVS VT ETIAM
SI PEREGRINI IVRIS FEMINAS IN MA

TRIMONIO SVO IVNXERINT PROIN
DE LIBEROS TOLLANT AC SI EX DVOBVS
CIVIBVS ROMANIS NATOS A D VII ID IAN
IMP CAES C IVLIO VERO MAXIMINO PIO
FELICE AVG M PVPIENO AFRICANO COS
COH V PR MAXIMINIAN P V
M AVRELIO M F VLP VELLICO
SERDICA
DESCRIPT ET RECOGNIT EX TABVLA AERA
QVE FIXA EST ROMAE IN MVRO POST TEMPL
DIVI AVG AD MINERVAM

1

AEREA · QVE · FIXA · EST · ROMAE ·
IN · MVRO · POS · TEM ·
DIVI · AVG · AD · MINE ·

Пълният текст на дипломата е:

Imp(erator) Caes(ar) G(aius) Iulius Verus Maxi-
minus pius felix Aug(ustus) pontif(ex)
max(imus) trib(unicia) pot(estate) II co(n)s(ul)
p(atriae) proc(onsul). P(ater)
Nomina militum qui militaverunt
in cohortibus praetoriis Maxi-
minianis decem I, II, III, IIII, V, VI, VII,
VIII, VIIII, X piis vindicibus. Qui pie et
fortiter militia functi sunt ius
tribui conubii dumtaxat cum sin-
gulis et primis uxoribus ut aetiam [sic!]
si peregrini iuris feminas in ma-
trimonio suo iunxerint proinde
liberos tollant ac si ex duobus
civibus Romanis natos a(nte) d(iem) VII i-d(ibus) ian(uariis)
Imp(eratore) Caes(are) G(aio) Iulio Vero Ma-ximino Pio
Felice Aug(usto) M(arco) Pupieno Africano co(n)s(ulibus)
coh(ortis) V pr(aetoriae) Maximinianae P(iae) V(indicis)
M(arco) Aurelio M. f. Ulp(ia) Vellico
Serdica.
Descript(um) et recognit(um) ex tabula aerea
qu(a)e fixa est Romae in muro pos(t) templ(um)
Divi Aug(usti) ad Minervam

- *Обр. 1. Римска военна диплома — лицева страна на бронзовата плочка. Fig. 1. Diplôme militaire romain — le côté extérieur de la plaque en bronze*
- *Обр. 2. Римска военна диплома — вътрешна страна на бронзовата плочка. Fig. 2. Diplôme militaire romain—le côté intérieur de la plaque en bronze*

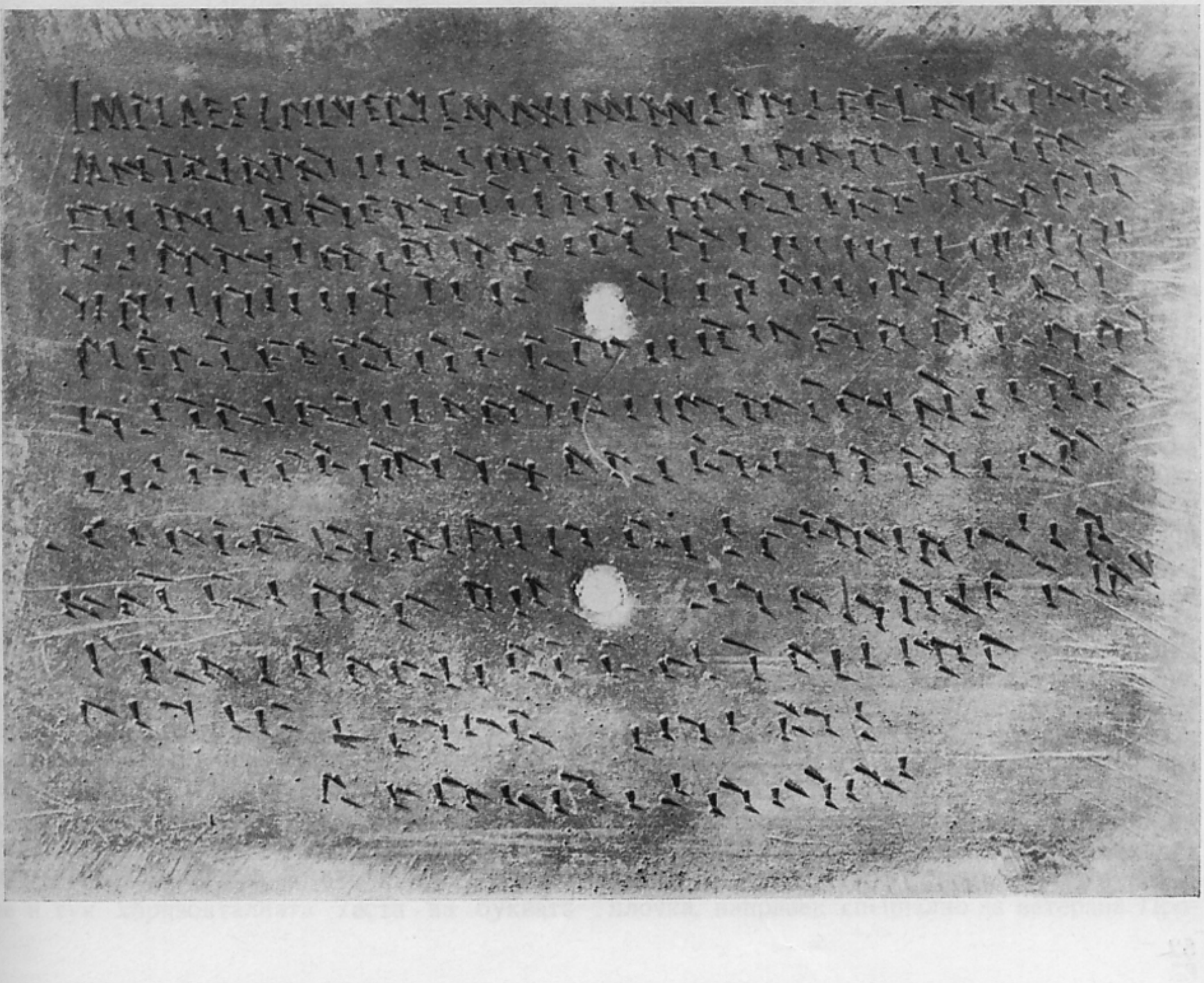

Превод на текста на дипломата:

Император цезар Гай Юлий Вер Максимин, благочестив, щастлив, август, върховен жрец с трибунска власт за II път, консул, проконсул, баща на отечеството. Имената на войни-

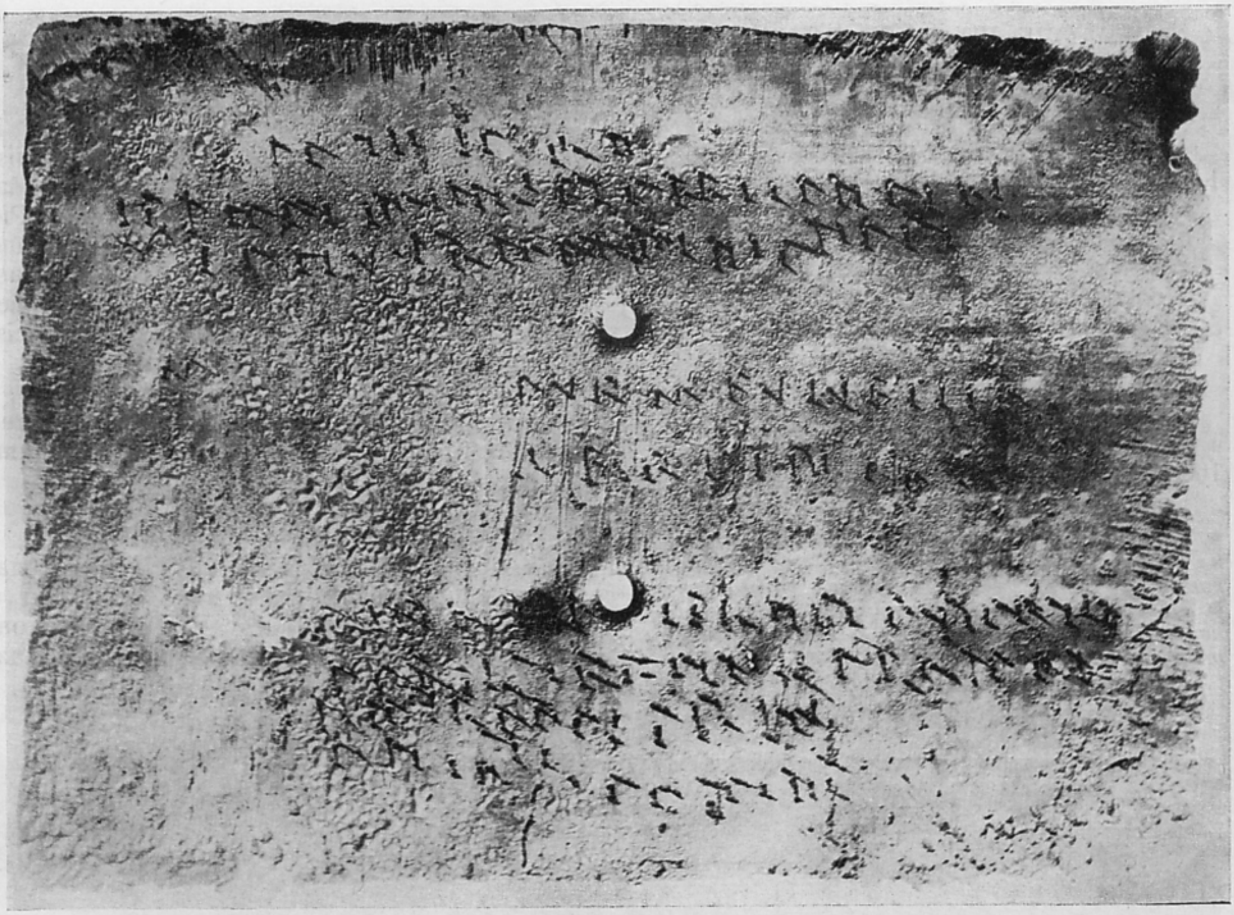

3

● *Обр. 3. Римска военна диплома — вътрешна страна на медната плочка. Fig. 3. Diplôme militaire romain — le côté intérieur de la plaque en cuivre*

циите, които са служили в десетте преториански Максиминови кохорти I, II, III, IIII, V, VI, VII, VIII, VIIII и X, верни защитнички, които честно и доблестно са изпълнили военната си служба, даде право на законен брак само с една, и то с първата съпруга, дори и ако са се оженили за жени с перегринално право, да имат от тях деца, като че ли са родени от двама римски граждани. Седмият ден преди януарските иди (6 януари).

По времето на консулите император цезар Гай Юлий Вер Максимин, благочестив и щастлив, Август, и Марк Пупиен Африкански. V преторианска Максиминова кохорта, благочестива защитничка за Марк Аврелий Велико, син на Марк от Улпия Сердика.

Преписано и проверено от медната плочка, която е закрепена в Рим, върху стената зад храма на божествения Август към Минерва.

Надписът на външната страна на бронзовата плочка е изработен грижливо. Буквите са ясни, но знаци за съкращение на някои места липсват, а на други са поставени, където не е необходимо. Буквите са с размери 0,004 м. Редовете 1, 4, 15, 20 и 21 не са осъразмеерни правилно. Поради липса на място в началото или в края на реда буквите излизат извън обрамченото поле или са гравирани с по-малки размери. В последната дума на р. 4 срещаме лигатурата NT. В р. 10 думата aetiam = etiam.

Първият ред с името на императора и титлите му е гравиран с по-едри букви, като със същите размери са буквите и в р. 17, 18 и 19, които се отнасят до името и родното място на ветерана. Размери — 0,006 м.

Надписът на вътрешната страна на бронзовата плочка, който обикновено повтаря текста от външната страна, е гравиран съвсем небрежно. Липсват всякакви знаци за съкращение, а думите са изписани слято. В целия текст буквата А е изписана без хори-

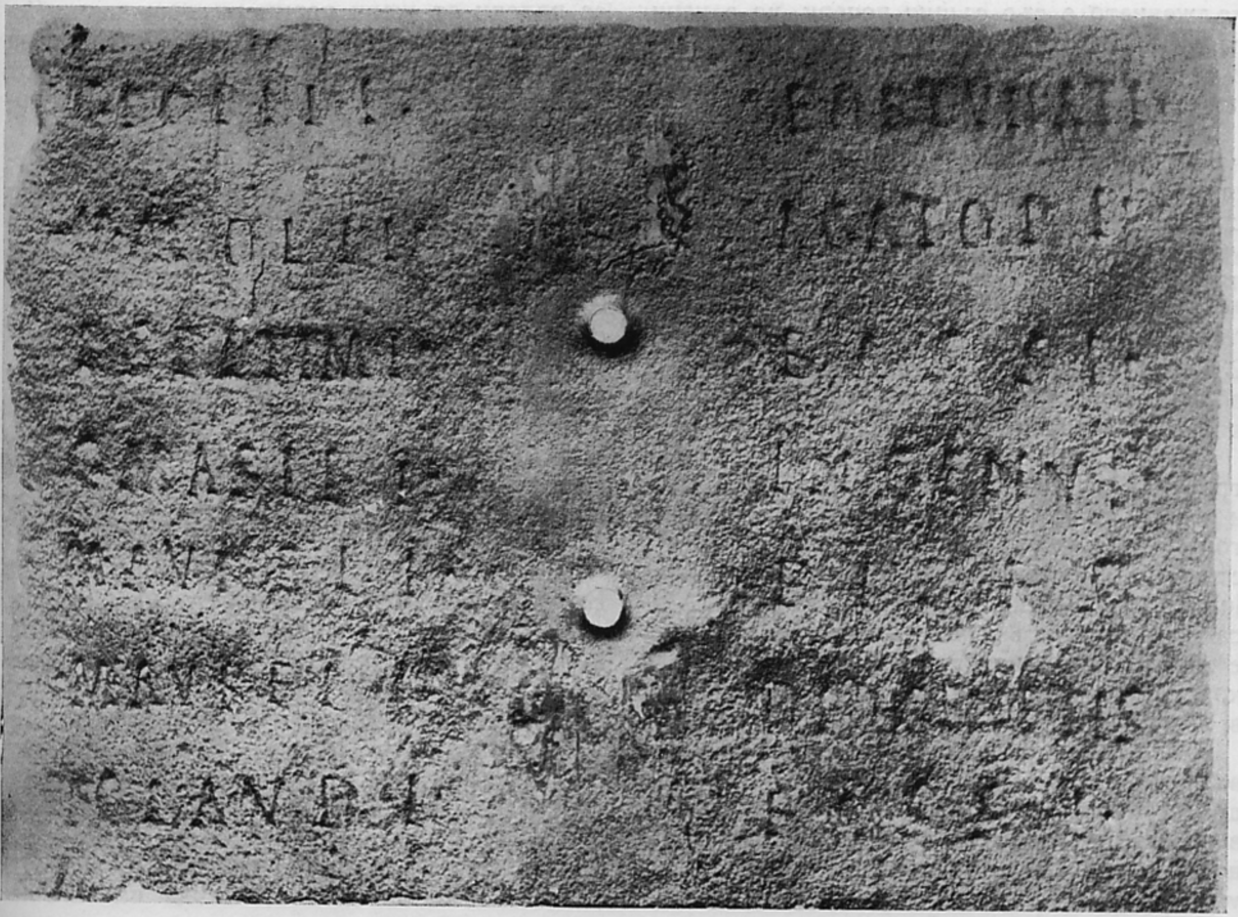

4

• *Обр. 4. Римска военна диплома — външна страна на медната плочка. Fig. 4. Diplôme militaire romain — le côté extérieur de la plaque en cuivre*

зонтална хаста, а буквата С се изписва почти като L. Много близки по изписване и почти неразличими са I и L.

В първия ред в думата Maximinus буквите M, I и N, V са гравирани слято, без да са в лигатура.

По-голямата височина на буквите в редовете на външната страна, отнасящи се до името на ветерана, и вторият почерк, явяващ се на вътрешната страна на бронзовата плочка, се обясняват с начина на изработване на римските военни дипломи.[5]

На външната страна на медната плочка са гравирани имената на седемте свидетели, потвърждаващи достоверността на дипломата. Имената са гравирани внимателно и се четат добре. Буквите имат размери 0,006 м. Почеркът, с който са гравирани имената, се различава от този на бронзовата плочка, въпреки че и тук хоризонталната хаста на буквата А липсва. Всички имена са дадени в родителен падеж. Известно е от по-ранншни дипломи, че свидетелите обикновено са съплеменници на ветерана. При нашата диплома трима от свидетелите носят тракийски имена, които се срещат в надписи от България.[6] Това са свидетелите № 3 Bassi, № 5 Dizes и № 7 Bassi.

Текстът върху външната страна на медната плочка е (обр. 4):

1 G · POPILI · FORTVNATI
M · MOLLI · AGATOPI
P · SEPTIMI · BASSI
G · MASILI · INGENVI
5 M · AVRELI · DIZES
M · AVRELI · DIOGENETIS
T · CLAVDI · BASSI ·

Върху вътрешната страна на медната плочка е дадено продължение на преписа от указа от вътрешната страна на бронзовата плочка, направен специално за ветерана. Продължението е със същия почерк, но е изписано още по-небрежно. В началото си р. 7 и 8 са изписани, без да е оставено междуредно пространство, и са почти слети.

Титулатурата на императора и означаването на неговата трибунска власт (tribunicia potestate II), упоменато в р. 3 на външната страна на бронзовата плочка, показват, че указът, от който нашата диплома представлява препис, е бил издаден от император Максимин на 7 януари 236 г. Император Максимин встъпва на престола на 25 март 235 г. Тогава той става и консул и бива облечен за първи път в трибунска власт, която упражнява до 9 декември 235 г.

За втори път император Максим получава трибунска власт от сената на 10 декември 235 г. и я упражнява до 9 декември 236 г.[7] Освен това, като консули в р. 15 и 16 на външната страна на бронзовата плочка са посочени Gaius Iulius Verus Maximinus и Marcus Pupienus Africanus, а от списъка на длъжностните лица ни е известно, че император Максимин разделя консулската власт с Марк Пупиен Африкански в 236 г.[8]

След титулатурата на императора са следвали имената на войниците, които честно и доблестно са изпълнили военната си служба в десетте преториански Максиминови кохорти, носещи епитета „верни защитнички“ (Piis vindicibus). Формулата nomina militum qui militaverunt in, употребена в текста при изброяването на преторианските кохорти, се среща на няколко пъти в дипломи от времето на император Александър Север.[9] Според дипломата император Максимин дава брачно право (ius conubii) на войниците от споменатите по-горе кохорти, с което се признавали за законни децата им, макар и да са родени от жени неримски гражданки (femina iuris peregrini). Тия деца според указа трябвало да се смятат, като че са родени от двама римски граждани (ac si ex duobus romanis natos).

Преписът от указа е бил направен за преторианеца, ветеран от V кохорта, Марк Аврелий Велико от Улпия Сердика. Въпреки че и трите имена на ветерана са от римски произход, то упоменаването на територията на Сердика като негово родно място недвусмислено ни показва, че той е тракиец по произход. Известни ни са и други надписи, в които са посочени траки с по три римски имена.[10] За романизоването е допринасяла продължителната служба в римската войска, която, както знаем, е била от 15 до 25 години. Аналогичен е и случаят с ветерана от нашата диплома.

Както посочихме по-горе, Марк Аврелий Велико е роден на територията на Сердика, но намирането на дипломата в околностите на с. Сохаче ни показва, че той не е оземлен в родното си място, както ставало в повечето случаи. Намерените досега материали в м. Селището, откъдето е нашата диплома, ни показват, че там е съществувало едно тракийско, а по-късно и тракоримско селище.[11]

Въпреки че римската военна диплома от с. Сохаче не ни дава данни за имената на легиони и кохорти, а също така и за разположението на римските войски и уредбата на римските провинции, то тя представлява голям интерес за изясняването на някои страни от икономическата и социалната история на нашите земи по време на римското владичество през III в. като една от малкото дипломи от това време.

---

[1] Дипломата е намерена и предадена в ОИМ, Враца, от Димитър Петков от с. Сохаче, Врачански окръг.

[2] Димка Стоянова-Серафимова, Римска военна диплома от с. Лешко, Благоевградско, Археология, 1962, кн. 4. стр. 52 и цит. лит.; С. Андреев, Новооткрита военна диплома от император Веспасиан, ИАИ, VI, 1930—31, стр. 142; V. Dobruski, ÖJH, XIV, 1911, стр. 130.

[3] Химическият анализ и почистването са направени от химика Васил Василев в лабораторията на АИМ при БАН.

[4] С. Андреев, цит. съч. и цит. лит.

[5] Kubitschek, ÖJh, XVII, 1914, стр. 153.

[6] CIL, III, 12387, 7457, 1058; Д. Дечев. Оценка на книги, ИАИ, ХХ, 1955, стр. 613; Б. Филов, ИАД, IV, 19 2, стр. 10.

[7] R. Cagnat, Cours d'épigraphie latine, Paris, 1914, стр. 215.

[8] A. Degrassi, Fasti consulares dell'Imperio Romano, Roma, 1952, стр. 65.

[9] Димка Стоянова-Серафимова, цит. съч.

[10] Б. Геров, Романизмът между Дунава и Балкана от Хадриан до Константин Велики, ГСУ ФИФ, XLVIII, 1952—53.

[11] Б. Дякович, Оброчни паметници на Зевс и Збелсруд, ГПНБМ, 1926, обр. 7; Д. Дечев, Една семейна триада в религията на траките, ИАИ, 1952, стр. 22, обр. 7; Б. Николов, Антични паметници от Врачанско, ИАИ, XXX, 1967, стр. 216.

Diplôme militaire romain du village Sohače, dép. de Vraca

SPAS MAŠOV

(Résumé)

L'article porte sur un diplôme militaire romain découvert au lieu dit „Selišteto" situé à l'ouest du village Sohače, dép. de Vraca. On y a recueilli des objets d'origine thrace et thraco-romaine ce qui permet de supposer qu'un site thrace avait existé à cet endroit, devenu par la suite thraco-romain. Ce dernier comprenait aussi un sanctuaire. Ce diplôme est en un assez bon état de conservation. Selon l'analyse chimique l'une des plaques est en bronze et l'autre en cuivre. Les deux plaques avaient été argentées, celle en bronze après la gravure et celle en cuivre avant.

A juger du texte gravé du diplôme on consate qu'il a été émis le 6 janvier de l'année 236 par l'empereur Maximin le Thrace au vétéran Marc-Aurèle Veliko — un Thrace romanisé né dans les limites de la cité d'Ulpia Serdica (actuellement Sofia). C'est un témoignage de plus que lors du renouvellement de la garde prétorienne sous Septime Sévère on y acceptait de plus en plus des soldats des provinces de l'Empire romain. La découverte du diplôme aux environs de Sohače prouve qu'on dérogeait parfois à la règle généralement admise selon laquelle les vétérans étaient autorisés à s'établir à demeure dans leur pays d'origine.

Спектрален анализ на металните находки от праисторическото селище до с. Езеро

(предварителни данни)

Е. Н. ЧЕРНЫХ

През 1969 г. беше предвидено разширение в тематичния план на българо-съветската археологическа експедиция. Започна изследване на най-старата металургия в България от енеолита и бронзовата епоха (включително и раннохалщатския период). Поставената тема предполагаше изследване на химическия състав на металните изделия, които се съхраняват в музеите на НРБ, намерени както при разкопки, така и случайно. Техническа база за изследването стана Лабораторията за спектрален анализ при Археологически институт на АН СССР.

През 1969—70 г. бяха събрани над 600 проби от метални предмети, които се пазят в българските музеи, в това число и в такива големи като Археологическия музей, София, Археологическия музей, Варна, ОИМ, Русе, Археологическия музей, Пловдив и много други. Досега е изследван спектрално съставът на метала на повече от 300 проби, но обработката на резултатите от анализите е в началото си.

Металните оръдия, произхождащи от нивата от раннобронзовата епоха на праисторическото селище до с. Езеро край Нова Загора, заемат особено място в събраната от нас колекция. Това са едни от малкото находки, точно свързани с културни комплекси от следенеолитно време. Преходът от културата Гумелница към културата от типа Езеро вече отдавна се свързва с началото на раннобронзовата епоха в България. Но металургически анализи досега не бяха правени. Именно поради това беше решено да се започне изучаване на метала от този обект. Освен това този обект е основният в теренните проучвания на българо-съветската експедиция.

Целите на настоящата работа се ограничават само с публикуване на анализите и тяхната сравнително кратка интерпретация. Връзката им с другите колекции от метални предмети, намерени в България, засега не би било възможно да се установи, тъй като резултатите от анализите все още не са обработени. Засега е невъзможно и свързването

Резултати от спектралния анализ на метала от селището до с. Езеро

Лабораторен №	Наименование на предмета, инв. №	Cu	Sn	Pb	Zn	Bi	Ag	Sb	As	Fe	Ni	Co	Mn	Au
9099	Длето, кв. B_{10}, VIII хор.	основа	0,03	0,08	0,01	0,005	>0,1	0,013	0,5	0,002	0,03	—	<0,01	>0,001
9100	Шило, кв. B_{10}, VIII хор.	„	0,02	0,1	0,008	0,01	0,04	0,03	0,015	0,02	0,01	—	0,12	>0,001
9101	Длето, колект. находка IV хор.	„	0,002	?	—	—	0,007	—	1,5	0,025	0,008	—	<0,01	—
9102	Длетце, „	„	0,002	?	—	<0,001	0,007	—	2	0,03	0,007	—	<0,01	<0,003
9103	Брадва с извити нагоре ръбове	„	0,02	0,08	?	0,009	0,04	0,013	0,25	0,003	0,025	—	?	<0,001
9104	Тесла „	„	0,01	0,1	—	0,12	0,04	0,03	1	0,02	0,025	—	<0,01	<0,001
9105	Нож „	„	0,0015	0,009	?	0,604	0,06	0,004	3	0,03	0,008	—	<0,01	<0,001
9106	Окис от калъп за излив. на брадви	„	~0,006	~4	—	~0,005	<0,001	~0,01	>0,3	~1	~0,005	?	<0,1	—
9110	Нож, III хор., НЗИМ, № 2825	„	0,002	0,04	?	0,01	0,03	0,05	2,3	0,03	0,015	—	0,015	<0,003
9111	Нож, III хор., НЗИМ, № 2826	„	0,008	0,03	—	0,003	0,05	0,035	0,25	0,02	0,025	—	?	<0,01
9112	Шило, III хор., НЗИМ, № 2519	„	0,003	0,1	—	0,08	0,04	0,05	0,1	0,02	0,06	—	<0,01	<0,003
9113	Шило, III хор., НЗИМ, № 6561	„	0,008	0,03	0,006	0,002	0,03	0,013	0,2	0,01	0,015	—	<0,01	<0,003
9114	Шило, III хор., НЗИМ, № 2691	„	0,001	0,03	—	0,01	0,005	0,03	2	0,007	0,07	—	<0,01	<0,001
9115	Шило, VII-VIII хор., НЗИМ №2007	„	0,001	0,35	0,007	0,002	0,05	0,01	0,5	0,002	0,13	—	<0,01	—
9116	Игла, VII—VIII хор., „	„	0,001	0,002	0,01	?	0,005	0,01	1,5	0,02	0,01	—	<0,01	<0,001
9117	Нож, НЗИМ, № 2688	„	0,0015	0,15	0,004	0,008	0,07	0,02	0,2	0,01	0,05	—	?	<0,001
9118	Карфица, НЗИМ, № 1920	„	4,5	0,3	?	0,015	0,03	0,05	0,4	0,2	0,2	0,005	0,015	~0,003
9133	Шило, кв. A_9/B_9, XIII хор.	„	0,005	0,009	—	0,0025	0,008	0,02	0,4	0,004	0,005	—	—	—

на метала с определени рудни месторождения или рудни райони, тъй като не са изследвани на територията на България. Планира се това да се проведе в бъдеще.

Досега са направени 18 анализа (вж таблицата). Тези предмети са събрани при разкопки на селищната могила от 1953 до 1969 г. Те се пазят в Археологическия музей при БАН, София, и в Историческия музей, Нова Загора. Методът за анализ е възприетият в Лабораторията за спектрален анализ при Археологическия институт на АН СССР.

Бяха взети 17 проби от метални предмети: три длета, брадва с извити странични ръбове, плоска тесла, четири ножа, шест шила, игла и карфица. Една проба представлява кафяв окис от стените на каменен калъп за изливане на втулчата брадва. Всички анализирани предмети са показани на обр. 1.

Анализът показа, че изследваните предмети от Езеро са направени от сплави на медна основа, като освен мед се отбелязват редица елементи-примеси в най-разнообразни концентрации. Обикновено в Лабораторията по спектрален анализ при АИ АН СССР се регистрира съдържанието на 13 елемента в състава на метала: мед (Cu), калай (Sn), олово (Pb), цинк (Zn), бисмут (Bi), сребро (Ag), антимон (Sb), арсен (As), желязо (Fe), никел (Ni), кобалт (Co), манган (Mn), злато (Au). В медните сплави от Езеро са отбелязани всичките 13 елемента, като кобалт се среща само веднаж (анализ 9118). Анализът показа, че окисът от калъпа също е получен от медна сплав.

Първото важно наблюдение, получено в резултат на анализите, се състои в това, че металът от Езеро не може да бъде отнесен към разряда на калаения бронз, който е най-разпространената сплав през бронзовата епоха. Калаят е отбелязан в 17 проби само като хилядни и стотни части от процента, а това не позволява да смятаме тези примеси за изкуствени.

Единствено само карфицата (анализ 9118) е направена безспорно от калаен бронз (Sn = 4,5 %).

От другите примеси само арсенът и отчасти оловото, като се съди по повишените им концентрации, могат да се считат за из-

● *Обр. 1. Анализирани метални предмети и част от каменен калъп за брадви (ан. 9106) от праисторическото селище до с. Езеро. Fig. 1. Objets de métal analysés et un fragment d'un moule de pierre à haches (analyse 9106) du site préhistorique du vill. Ezero*

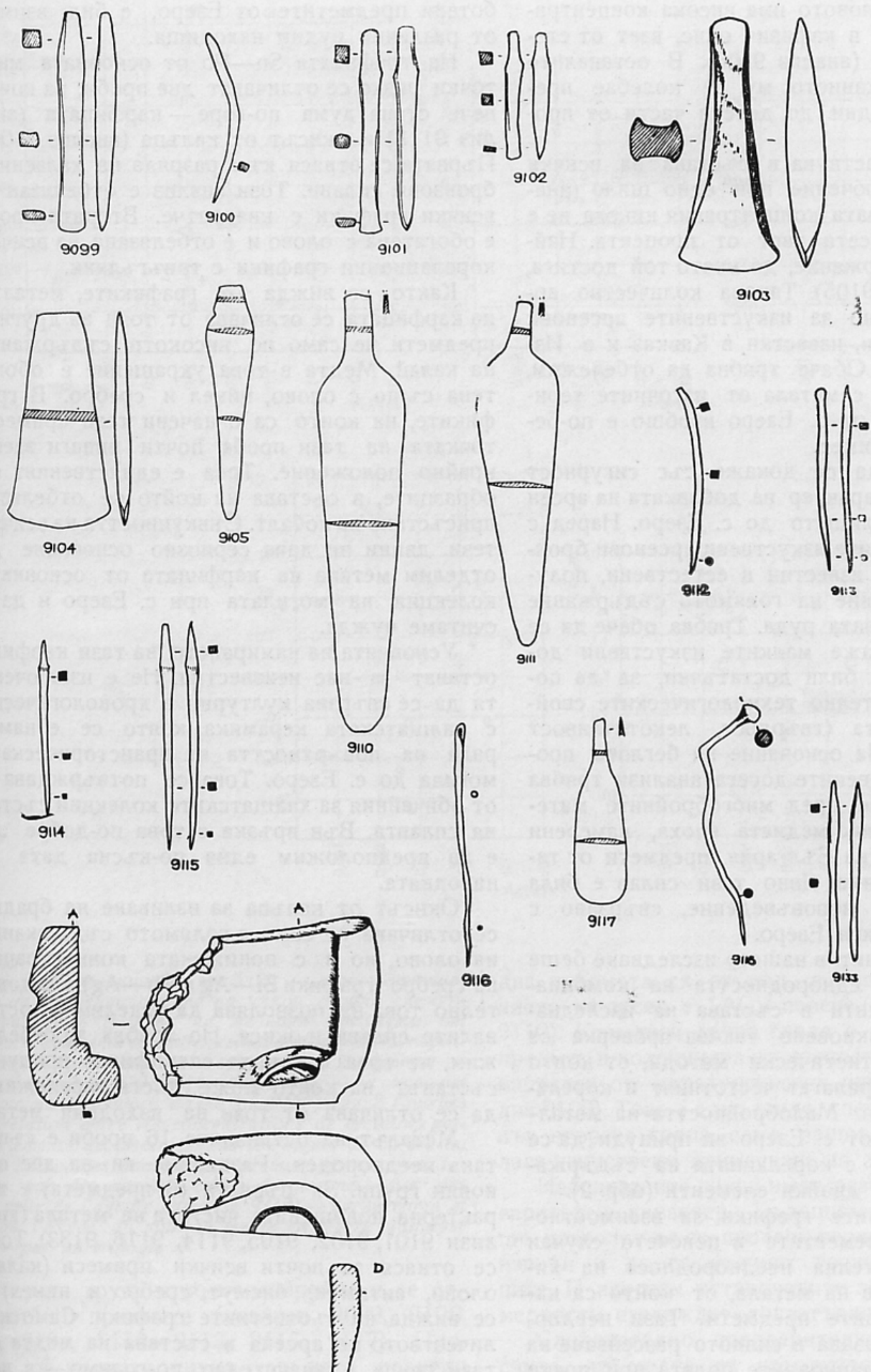
A
Б
D
C

1

куствени. Но оловото има висока концентрация (4 %) само в кафявия окис, взет от стените на калъпа (анализ 9106). В останалите случаи съдържанието му се колебае предимно от хилядни до десети части от процента.

Арсенът участвува в състава на всички проби и с изключение при едно шило (анализ 9100) неговата концентрация никога не е по-ниска от десета част от процента. Най-голямото съдържание, до което той достига, е 3 % (анализ 9105). Такова количество арсен е характерно за изкуствените арсенови бронзови сплави, известни в Кавказ и в Източна Европа. Обаче трябва да отбележим, че в сравнение с метала от източните територии металът от с. Езеро изобщо е по-беден на този примес.

Трудно е да се докаже със сигурност изкуственият характер на добавката на арсен в метала от селището до с. Езеро. Наред с широко известните изкуствени арсенови бронзови сплави са известни и естествени, получени благодарение на голямото съдържание на арсен в медната руда. Трябва обаче да се отбележи, че даже малките изкуствени добавки арсен са били достатъчни, за да подобрят чувствително технологическите свойства на сплавта (твърдост, лекотечливост при леенето). На основание на беглото проучване на направените досега анализи трябва да заключим, че пред многобройните материали от каменно-медната епоха, намерени на територията на България, предмети от такива сплави няма. Явно тази сплав е била металургическо нововъведение, свързано с културата от типа Езеро.

Следващ пункт в нашето изследване беше проверката на еднородността на комбинациите от елементи в състава на изследваната мед. Обикновено такава проверка се прави чрез статистически методи, от които най-често се прилагат честотният и корелационният анализ. Малобройността на металните предмети от с. Езеро ни принуди да се ограничим само с корелацията на съдържанието на някои двойки елементи (обр. 2).

Корелационните графики за взаимоотношението на елементите в повечето случаи показват значителна нееднородност на химическия състав на метала, от който са направени различните предмети. Тази нееднородност се изразява в силното разсейване на точките в корелационните полета при почти всички графики. Това може да свидетелствува, че металът, от който са били изработени предметите от Езеро, е бил взиман от различни рудни находища.

На графиката Sn—Pb от основната маса точки рязко се отличават две проби, за които вече стана дума по-горе — карфицата (анализ 9118) и окисът от калъпа (анализ 9106). Първата се отнася към разряда на калаените бронзови сплави. Този анализ е отбелязан на всички графики с квадратче. Втората проба е обогатена с олово и е отбелязана на всички корелационни графики с триъгълник.

Както се вижда от графиките, металът на карфицата се отличава от този на другите предмети не само по високото съдържание на калай. Медта в това украшение е обогатена също с олово, никел и сребро. В графиките, на които са означени тези примеси, точката на тази проба почти винаги заема крайно положение. Това е единственият от образците, в състава на който се отбелязва присъствие на кобалт. Съвкупността на всички тези данни ни дава сериозно основание да отделим метала на карфицата от основната колекция на могилата при с. Езеро и да я считаме чужда.

Условията на намирането на тази карфица остават за нас неизвестни. Не е изключено тя да се свързва културно и хронологически с халщатската керамика, която се е намирала на повърхността на праисторическата могила до с. Езеро. Това се потвърждава и от обичайния за халщатските колекции състав на сплавта. Във връзка с това по-добре ще е да предположим една по-късна дата за находката.

Окисът от калъпа за изливане на брадви се отличава не само с голямото съдържание на олово, но и с понижената концентрация на сребро (графики Bi—Ag и Pb—Ag). Следователно това ни позволява да отделим от останалите сплави и окиса. Но трябва да отбележим, че това е твърде специфичен продукт, съставът на който може доста забележимо да се отличава от този на изходния метал.

Металът на останалите 16 проби е също така нееднороден. Разделяме ги на две основни групи. За първата (6 предмета) е характерна повишената чистота на метала (анализи 9101, 9102, 9105, 9114, 9116, 9133). Това се отнася за почти всички примеси (калай, олово, антимон, бисмут, сребро и никел) и се вижда на съответните графики. Само количеството на арсена в състава на медта от тази група е значително по-голямо — в пет случая съдържанието му се колебае от 1 % до 3 %.

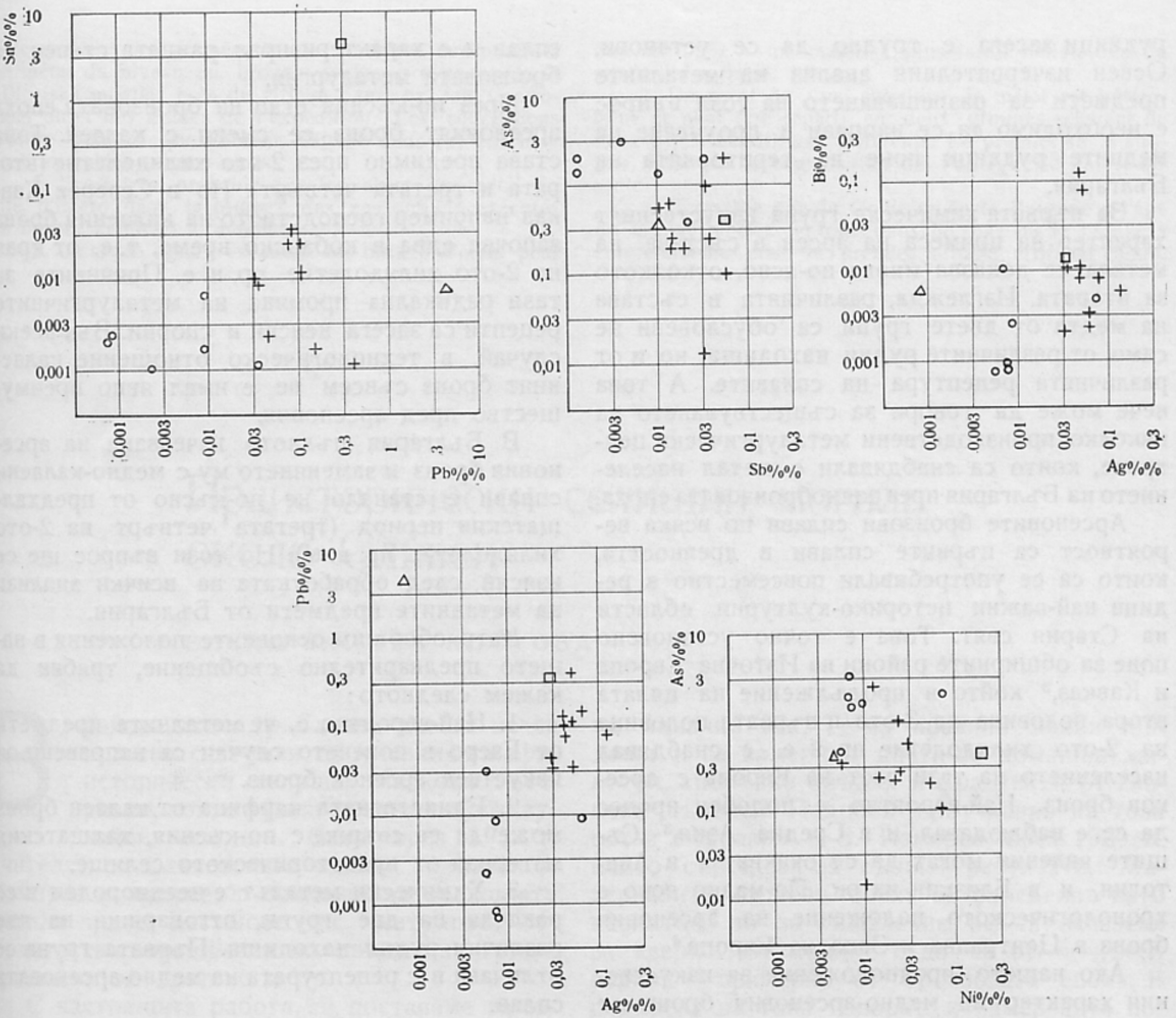

● *Обр. 2. Корелационни графики за взаимоотношението на концентрациите на някои двойки елементи, примеси в състава на медните предмети от с. Езеро. С кръгчета са отбелязани анализите на първата група, с кръстчета — на втората, с квадратче — на карфицата (ан. 9118), с триъгълник — на окиса от стената на каменния калъп (ан. 9106). Fig. 2. Courbes de corrélation entre les concentrations de certaines paires d'éléments accessoires dans les objets de cuivre du village Ezero. Les analyses du premier groupe sont indiquées par des cercles, celles du second — par des croix, celle de l'agrafe (analyse 9118) — par un carré et celle de l'oxyde du mur du moule en pierre (analyse 9106) — par un triangle*

Втората група е по-многобройна и се състои от 10 предмета (анализи 9099, 9100, 9103, 9104, 9110—9113, 9115, 9117). Противно на първата група тук като правило медта е забележимо обогатена с всички споменати примеси с изключение на арсена. Само два предмета са от мед, в която съдържанието на арсен е 1 % и повече (анализи 9104, 9110). Към тази група спада и единственият предмет в колекцията от могилата до с. Езеро, направен от металургически чиста мед (анализ 9100). Това е едно шило, което се включва във втората група, само защото се предполага изкуствено примесване на арсен в медта.

Набелязаните групи имат, разбира се, предварителен характер. Бъдещите изследвания ще позволят да се провери верността на тези изводи и да се уточнят границите на групите. И все пак установените засега закономерности изглеждат достатъчно ясни.

Следователно, предварително може да се счита, че медта на находките от Езеро е била добита от руди, произхождащи наймалко от две находища. Мястото на тези рудници засега е трудно да се установи. Освен изчерпателния анализ на металните предмети за разрешаването на този въпрос е необходимо да се направи и проучване на медните рудници поне на територията на България.

За първата химическа група изкуственият характер на примеса на арсен в състава на метала се доказва много по-ясно, отколкото за втората. Изглежда, различията в състава на медта от двете групи са обусловени не само от различните рудни находища, но и от различната рецептура на сплавите. А това вече може да говори за съществуването на няколко производствени металургически центрове, които са снабдявали с метал населението на България през раннобронзовата епоха.

Арсеновите бронзови сплави по всяка вероятност са първите сплави в древността, които са се употребявали повсеместно в редица най-важни историко-културни области на Стария свят. Това е точно установено поне за обширните райони на Източна Европа и Кавказ,[2] който в продължение на цялата втора половина на 3-ото и първата половина на 2-ото хилядолетие пр. н. е. е снабдявал населението на тази част на Европа с арсенов бронз. Най-вероятно е подобен процес да се е наблюдавал и в Средна Азия.[3] Същите явления могат да се очакват и в Анатолия, и в Близкия изток. По-малко ясно е хронологическото положение на арсеновия бронз в Централна и Западна Европа.[4]

Ако нашето предположение за изкуствения характер на медно-арсеновия бронз от селището при с. Езеро се окаже вярно, то по всяка вероятност и територията на България ще попадне в пределите на областта, където арсеновият бронз е бил първият вид сплав и е характеризирал ранната степен на бронзовата металургия.

През по-късния етап на бронзовата епоха арсеновият бронз се сменя с калаен. Това става предимно през 2-ото хилядолетие (втората и третата четвърт). Но в Северен Кавказ например господството на калаения бронз започва едва в кобанско време, т. е. от края на 2-ото хилядолетие пр. н. е. Причините за тази радикална промяна на металургичните рецепти са засега неясни и спорни. Във всеки случай, в технологическо отношение калаеният бронз съвсем не е имал явно преимущество пред арсеновия.

В България пълното изчезване на арсеновия бронз и заменянето му с медно-калаени сплави е станало не по-късно от предхалщатския период (третата четвърт на 2-ото хилядолетие пр. н. е.). Но този въпрос ще се изясни след обработката на всички анализи на металните предмети от България.

Като обобщим основните положения в нашето предварително съобщение, трябва да кажем следното:

1. Най-вероятно е, че металните предмети от Езеро в повечето случаи са направени от изкуствен арсенов бронз.

2. Единствената карфица от калаен бронз може да се свърже с по-късния, халщатския материал от праисторическото селище.

3. Химически металът е нееднороден и се разделя на две групи, отговарящи на две различни рудни находища. Първата група се отличава и с рецептурата на медно-арсеновата сплав.

4. Изглежда, територията на България през раннобронзовата епоха е влизала в зоната, където медно-арсеновият бронз е бил първата от известните изкуствени сплави.

---

[1] Е. Н. Черных, История древнейшей металлургии, Москва, 1966, стр. 27—34.

[2] Е. Н. Черных, цит. съч., стр. 86—95.

[3] Е. Е. Кузмина, Металлические изделия энеолита и бронзового века в Средней Азии, Свод археологических источников, вып. 4—9, Москва, 1966.

[4] U. Esin, Kuantatif spektral analiz Jardimiyla Anadolu'da başlangicindan asur kolonileri çagina kadar bakir ve tunç madenciligi, Istanbul, 1969.

Analyse spectrale des trouvailles métalliques du site préhistorique près du village Ezero

(données préliminaires)

E. N. ČERNIH

(Résumé)

En 1969 et 1970 l'expédition bulgaro-soviétique s'est consacrée à l'histoire de la métallurgie en Bulgarie dès les temps les plus reculés, soit depuis l'Enéolithique et l'âge du bronze. A cet effet on a recueilli pour l'analyse spectrale plus de 600 échantillons de produits en métal conservés dans les musées de Bulgarie. L'article contient des données sur les analyses des produits en métal du niveau du bronze ancien provenant de la „Dipsiska mogila“ près du village Ezero qui fait le principal objet des études de l'expédition. Les conclusions d'ordre général que l'auteur dégage dans cet article y sont formulées comme suit :

1. Il est très probable que les objets en métal du site d'Ezero dans la plupart des cas ont été exécutés en bronze artificiel à arsenic.
2. L'unique agrafe exécutée en bronze d'étain peut être attribuée à un matériel plus tardif hallstattien du site préhistorique.
3. Du point de vue chimique le métal est hétérogène et peut être réparti en deux groupes relevant de deux gites métallifères différents. Le premier se distingue aussi par la composition de l'alliage du cuivre-arsenic.
4. Il semble que le territoire de la Bulgarie à l'âge du bronze ancien entrait dans la zone où le bronze à cuivre-arsenic était le premier alliage artificiel connu.

Праисторически селищни могили около Сливен

ЕЛЕНА БАЦОВА-КОСТОВА

В района около гр. Сливен досега не са правени системни проучвания на праисторически селища. Малкото материали, които музеят притежава, са случайни находки. Само през 1932 г. учителят от Сливенската мъжка гимназия З. Измирев е направил сондажи на селищната могила при с. Касъмово (дн. Чинтулово), откъдето са събрани няколко оръдия на труда, прешлени за вретено и др.

С настоящата работа си поставяме за задача само да се обобщят всички известни и някои неизвестни досега селищни могили в Сливенски район, като се опишат накратко и систематизират находките от тях по епохи. При това трябва да се има пред вид, че материалите, които се илюстрират тук, са събирани по повърхността на могилите, без да са правени научни разкопки.

В нашата археологическа литература за Сливенски район са отбелязани само 7 праисторически обекти, от които една пещера — т. нар. „Змееви дупки“ край Сливен, и 6 селищни могили до селата: Гавраилово, Джиново, Желю войвода, Речица, Чинтулово и Чокоба.[1]

Днес в Сливенски район (бившата околия) са регистрирани 14 селищни могили (обр. 1).

На пещерата „Змееви дупки“, намираща се на около 3 км североизточно от града, първи са обърнали внимание К. и Х. Шкорпил, учителствували в Сливен през 80-те години на миналия век. Те са правили малки сондажи и са намерили кости от домашни животни, кремъчни оръдия и фрагменти от глинени съдове.[2] Подобни проучвания на този обект е правил и З. Измирев през 1930 г., който съобщава за същите резултати.[3] Материалите от този обект се определят като неолитни, но за съжаление не са запазени за сверка. Възможно е да са от по-късен период — примерно от бронзовата епоха. В подкрепа на това говорят и намерените покъсно 3 бронзови брадвички. Две от тях са открити случайно през 1965 г. под една скала на около 200—300 м южно от пещерата. На това място няма културен пласт. Вероятно брадвичките са били използувани за работа от обитателите на пещерата „Змееви дупки“, след което са били скрити под тази скала, където са престояли няколко хилядолетия. Имат клиновидна форма (обр. 2 а). Острието им са доста нащърбени, което свидетелствува за продължителна употреба. Размерите на едната брадвичка са: дълж. 0,13 м, шир. 0,03 (при острието) и 0,017 (в горния край), деб. 0,013 м. Другата е с по-малки размери — съответно: 0,11 м, 0,033 м, 0,013 м и 0,009 м. Третата брадвичка (обр. 2 б) е намерена в същата местност през 1967 г. За разлика от първите две тази е с разширени странични стени. Има следните размери: дълж. 0,107 м, шир. на работното острие 0,04 м, деб. 0,016 м. Подобни

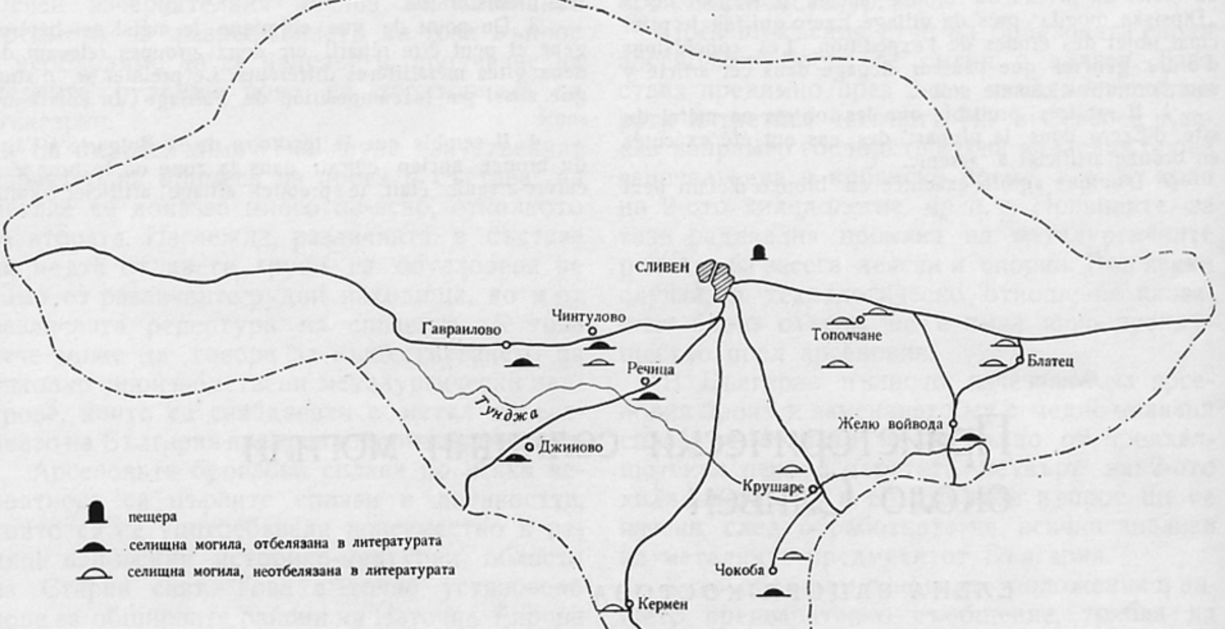

● *Обр. 1. Карта на праисторическите селищни могили около Сливен. Fig. 1. Carte des tells préhistoriques des environs de Sliven*

брадвички са намирани и в други праисторически селища у нас и са датирани от бронзовата епоха.[4]

Известно е, че освен в пещери първобитните хора са се заселвали и на открито, близо до вода. Цялата южна част на Сливенски район със своя равнинен терен и добро напояване е предлагала благоприятни условия за живот, на древните обитатели на нашите земи. За това говорят съществуващите днес 14 селищни могили.

На запад от града, в долината на р. Тунджа, се намират 3 селищни могили:

I. На около 1 км южно от с. Чинтулово се намира т. нар. „Павлева могила“ с размери: диам. при основата 100 м, вис. 4 м. Както отбелязахме по-горе, тук през 30-те години са правени сондажи и са събрани някои материали (обр 3).

От оръдията на труда добре запазени са костено шило с дълж. 0,07 м и мотичка от рог с дупка за поставяне на дръжка — дълж. 0,13 м и 0,11 м. От керамиката много добре запазен е глинен фалос с размери: обща дълж. 0,11 м, диам. 0,033 м. Голяма част от фрагментите са от глинени съдове. Въпреки че не можем да илюстрираме цели съдове, и фрагментите показват, че селището е било обитавано в продължение на няколко епохи — от късния неолит до бронзовата епоха. Срещат се късове от съдове от сивочерна глина с врязани геометрични орнаменти, инкрустирани с бяла боя (характерни за късния неолит) и такива от по-грубо изработени съдове (от енеолита), както и характерните за бронзовата епоха — с прави нарязани устиета, с дупки под устния ръб или с профилирано навътре устие и релефен орнамент.[5]

II. На около 400 м югозападно от тази могила се намира друга по-малка по размери: диам. около 70 м и вис. 2,5 м. По повърхността ѝ се намират материали от късния неолит.

III. В същата посока, на около 1,5 км от с. Гавраилово, се намира селищна могила, известна под името „Могилката“, с диам. на основата около 100 м и вис. 4 м. Южната част на могилата се обработва, поради което горният културен пласт е разбъркан. Срещат се материали от енеолита и началото на бронзовата епоха (обр 4). Оттук са:

1. Чук от зелен камък с дупка. Има форма на паралелепипед, стеснен в единия край. В средата на широката част по дължина е прокаран тънък улей. Чукът е изработен много фино — повърхността е полирана, а ръбо-

вете остри. Счупен е през дупката. Размери на запазената част: дълж. 0,06 м, шир. 0,035 м, вис. 0,025.

2. Фрагменти от глинени съдове от сива глина, рисувани с графит или с ноктообразен орнамент (тип Караново IV), и такива от бронзовата епоха.

- *Обр. 2 а, б) бронзови брадвички от Сливен. Fig. 2 a, б) petites haches en bronze de Sliven*
- *Обр. 3. Материали от селищната могила при с. Чинтулово. Fig. 3. Matériaux du tell près du village Čintulovo*

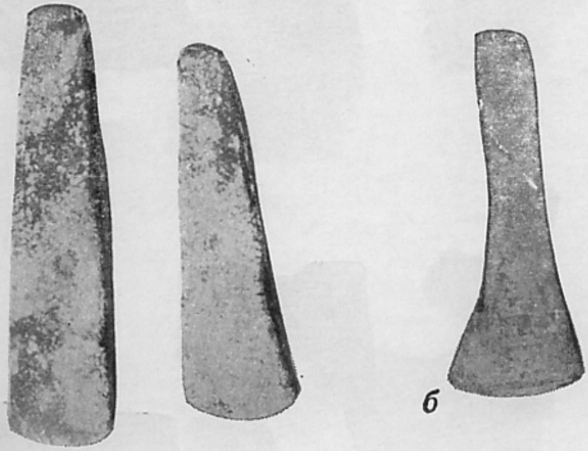

2

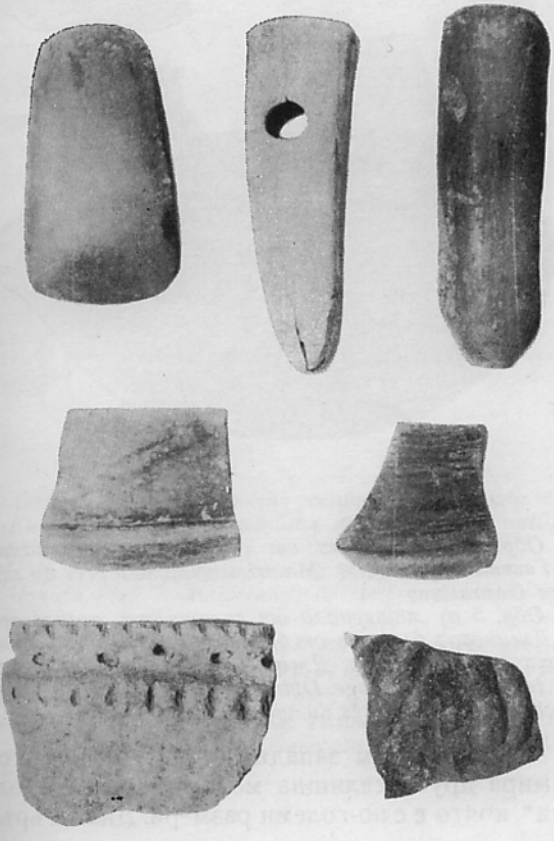

3

На юг от града пак в долината на р. Тунджа се намират още 6 селищни могили:

IV. На 500 м западно от с. Речица е т. нар. „Дядо Великовата могила“. За разлика от досега изброените тази е съвсем разлата — достига на височина до 1,5 м при 100 м диаметър. По повърхността на могилата се срещат предимно материали от къснобронзовата и ранножелязната епоха — от сива глина, фино изработени или груби, от премесена с песъчинки глина.

V. Внушителна по размери е селищната могила при с. Джиново, известна под името „Тикята“. Височината ѝ достига до 8 м, а диаметърът на основата до 180 м. Дебелият културен пласт, както и намираните материали показват, че селището е било обитавано продължително време — през периода на неолита, енеолита и бронзовата епоха. По повърхността на могилата се намират: каменни и кремъчни оръдия на труда, глинени идоли, керамични фрагменти от съответните епохи (обр. 5 а). Оттук е и едно цяло глинено съдче, характерно за бронзовата епоха — с профилирано навътре и нарязано устие(обр 5 б).

VI. На 2 км северно от с. Крушаре, в м. Горния орман се намира неголяма селищна могила с диам. при основата около 70 м и вис. около 3 м. По повърхността ѝ се откриват късове от глинена мазилка, оръдия на труда, керамични фрагменти. Поради обработването на могилата в горния пласт се срещат материали както от неолита, така и от бронзовата епоха: цилиндрични крачета от глинени съдове, фрагменти с плитки канелюри в рибена кост (тип Караново II и III) или с шнуров орнамент (обр. 6).

VII. На 3 км южно от с. Кермен се намира т. нар. „Гьолска“ селищна могила. Тя е малка по размери: диам. около 60 м и вис. до 2 м. Била е обитавана само през една епоха — късния неолит, с което се обяснява тънкия културен пласт и слабата наситеност с находки.

VIII. Особено голям интерес представлява селищната могила при с. Чокоба, известна под името „Дядо Семовата могила“. Тя има диаметър при основата над 200 м и височина около 7 м. Тази могила е обитавана през неолита и бронзовата епоха. По повърхността ѝ изобилстват материали от тези култури: каменни брадви — чукове с дупка, прешлени за вретено, глинени модели на колела, фрагменти от глинени съдове с характерната за съответния период украса и др. подобни (обр. 7).

IX. Недалеч от тази могила, пак в землището на с. Чокоба, в м. Казлъча се намира още една селищна могила. За разлика от първата тази е с по-малки размери: диам. около 80 м и вис. до 2 м с беден културен пласт. Срещат се малко фрагменти от късния неолит.

X. В източния край на с. Желю Войвода се издига голяма селищна могила, известна под името „Мармарешка". Тя е с диаметър на основата около 220 м и вис. 7 м. Могилата не се обработва, но в северозападния край е копана за пръст. По повърхността й се намират материали предимно от енеолита Оттук произлизат: кремъчна стъргалка, мънисто от мида, керамични фрагменти тип Караново V и VI — по-груби с орнаменти от пръсти на ръка и фини, рисувани с графит (обр. 8 а), както и един костен идол (обр. 8 б). Идолът изобразява съвсем схематично човешка фигура. Главата е представена във форма на тристенна призма, а устата е оформена чрез издялване на ръбчето. Отдолу има вертикален кръгъл отвор. Размерите му са: вис. 0,077 м, шир. на гърба 0,013 м, деб. 0,018 м. Подобни идоли са намирани и в други праисторически селища у нас.[6]

XI. На около 3 км югозападно от с. Тополчане, в м. Кайнаците се намира селищна могила с размери: диам. при основата около 100 м и вис. 3 м. В северния край могилата е копана за пръст. По повърхността й се намират материали от неолита (керамика от светлокафява глина с излъскана повърхност) и от бронзовата епоха (фрагменти с шнуров орнамент, с нарязан устиен ръб или с профилирано навътре устие) (обр. 9).

XII. Пак в землището на с. Тополчане, на 2 км югозападно от селото, се намира т. нар. „Драгова могила". Тя е твърде разлата — издига се на височина до 1,5 м, при диам. на основата около 120 м. Според намираните керамични фрагменти по повърхността й (от сива глина, примесена с песъчинки, или със сивочерна лъскава повърхност, двойни дръжки и др.) се разбира, че това селище е било обитавано през ранножелязната (халщатска) епоха.

XIII. В землището на с. Блатец, на 3 км северозападно от селото, се намира селищна могила, известна под името „Ходжева". Има размери: диам. на основата към 150 м, вис. до 2 м. По повърхността й се намират материали предимно от енеолита.

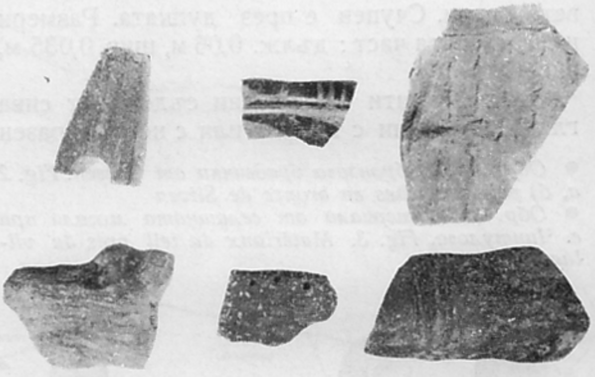

4

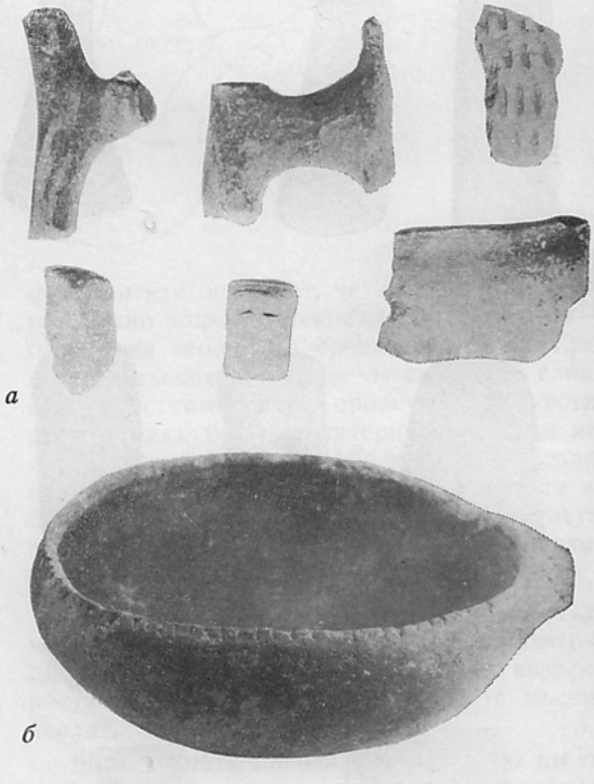

5

● *Обр. 4. Материали от селищната могила при с. Гавраилово. Fig. 4. Matériaux du tell près du village Gavrailovo*

● *Обр. 5 а) материали от селищната могила при с. Джиново; б) съдче от бронзовата епоха от селищната могила при с. Джиново. Fig. 5 a) matériaux du tell près du village Džinovo; б) petit vase de l'âge du bronze du tell près du village Džinovo*

XIV. На 3 км западно от същото село се намира друга селищна могила, т. нар. „Гьолска", която е с по-големи размери. Диаметърът

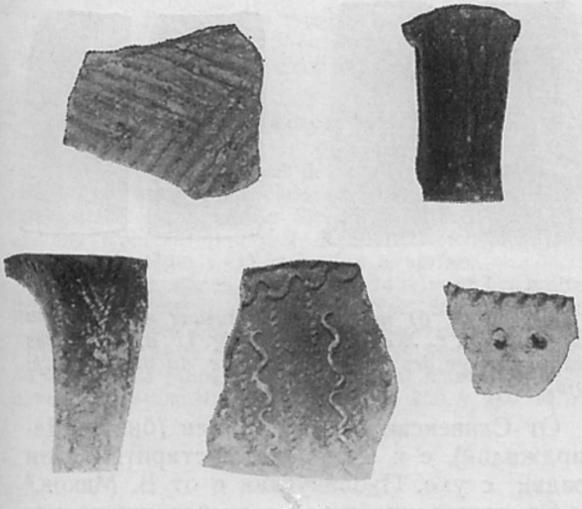

6

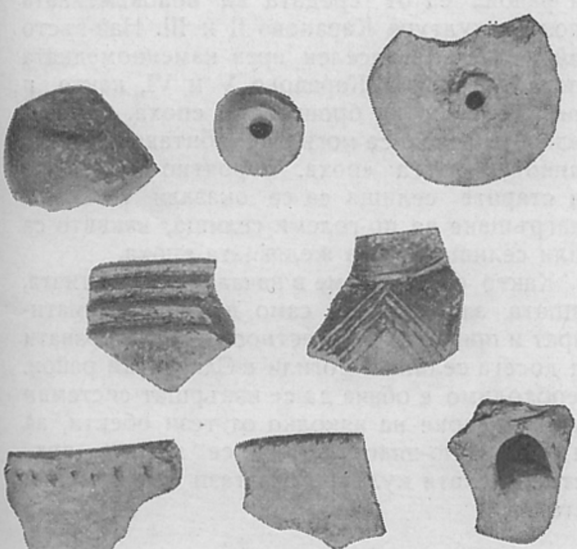

7

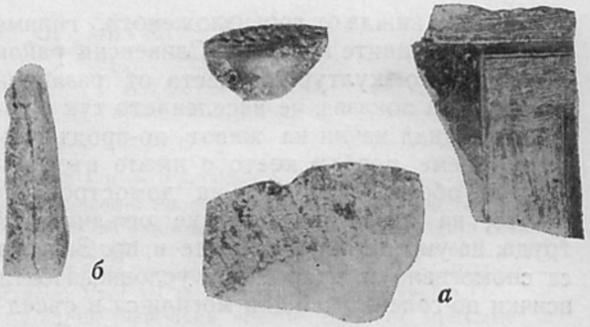

8

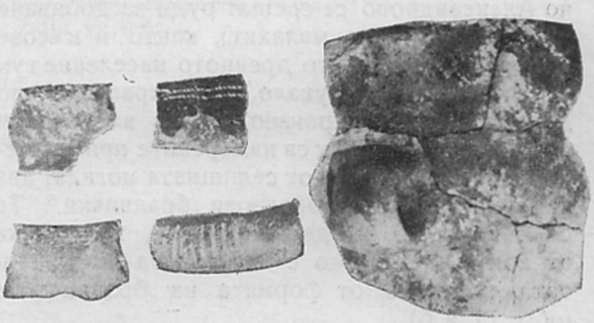

9

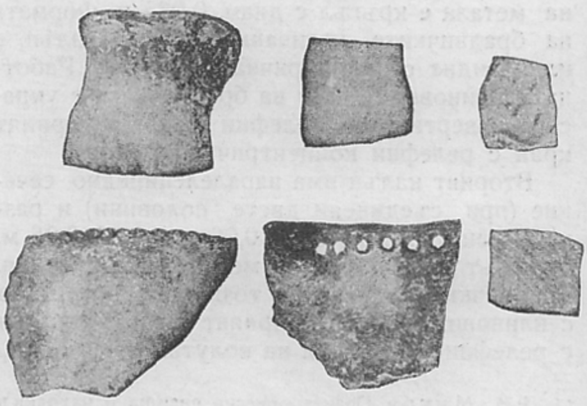

1

● *Обр. 6. Материали от селищната могила при с. Крушара. Fig. 6. Matériaux du tell près du village Krušara*

● *Обр. 7. Материали от селищната могила при с. Чокоба. Fig. 7. Matériaux du tell près du village Čocoba*

● *Обр. 8 а, б) материали от селищната могила при с. Желю войвода. Fig. 8 a, б) matériaux du tell près du village Želju Vojvoda*

● *Обр. 9. Материали от селищната могила при с. Тополчане. Fig. 9. Matériaux du tell près du village Topolčane*

● *Обр. 10. Материали от селищната могила при с. Блатец. Fig. 10. Matériaux du tell près du village Blatec*

при основата е около 200 м, а височината 3 м. Повърхността ѝ се обработва, поради което горният културен пласт е разбъркан. Срещат се материали от късния неолит и от началото на бронзовата епоха — с нарязан устиен ръб и дупки, с шнуров орнамент и др. (обр. 10).

Както се вижда от гореизложеното, голяма част от селищните могили в Сливенски район са с няколко културни пласта от различни епохи. Това показва, че населението тук е водело уседнал начин на живот по-продължително време, поради което е имало възможност да обръща внимание на домостроителството, на усъвършенствуване оръдията на труда, на украсата на съдовете и пр. За това са спомогнали и природните условия. Почти всички по-големи селищни могили са в съседство с вода — до реки или азмаци. Освен това в землищата на селата Глушник и Горно Александрово се срещат руди за добиване на мед (азурит и малахит), както и късове самородна мед, които древното население тук вероятно е използувало.[7] Най-красноречиво доказателство за производството на метални оръдия на труда тук са намерените при с. Желю войвода (недалеч от селищната могила) два каменни калъпа за бронзови брадвички.[8] Те се състоят от по две половини, във всяка от които негативно е вдлъбната вертикалната половина от формата на брадвичките (обр. 11 а,б).

Единият калъп, като се съединят двете части, има цилиндрично сечение с дълж. 0,135 м и диам. 0,07 м (обр. 11 а). Отворът за изливане на метала е кръгъл с диам. 0,035 м. Формата на брадвичките, изливани от този калъп, е клиновидна с цилиндрична горна част. Работната клиновидна част на брадвичката е украсена с вертикални релефни ивици, а горният край с релефни концентрични кръгове.

Вторият калъп има паралелепипедно сечение (при съединени двете половини) и размери: вис. 0,13 м, шир. 0,06 м и деб. 0,06 м. Отворът за изливане на метал е елипсовиден. Брадвичките, излети от този калъп, са също с клиновидна форма. Горният край е украсен с релефни орнаменти на волути.

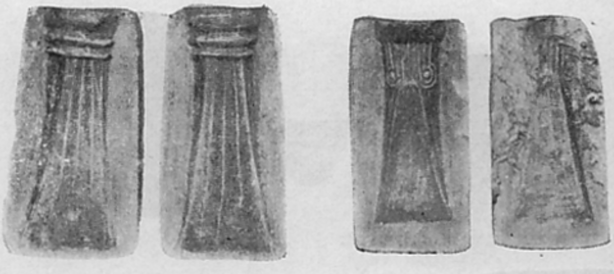

● *Обр. 11 а, б) калъпи за изливане на бронзови брадвички от с. Желю войвода. Fig. 11 a, б) moules pour le coulage des haches de bronze du village Želju Vojvoda*

От Сливенски район, с.Камен (бивше Демирджилий), е и една от най-старите медни брадви с ухо. Публикувана е от В. Миков.[9]

От направения преглед на селищните могили в Сливенски район и от материалите, които са намерени, макар и само от повърхността, е очевидно, че най-старите обитатели на района са от средата на новокаменната епоха — култура Караново II и III. Най-гъсто районът е бил населен през каменномедната епоха — култура Караново V и VI, както и през началото на бронзовата епоха. Сравнително по-малко са могилите, обитавани и през ранножелязната епоха. Вероятно размерите на старите селища са се оказали тесни за разгръщане на по-големи селища, каквито са били селищата през желязната епоха.

Както отбелязахме в началото на статията, нашата задача беше само да се систематизират и приведат в известност всички познати ни досега селищни могили в Сливенски район. Необходимо е обаче да се извършат системни разкопки поне на няколко от тези обекти, за да може по-цялостно да се проучи праисторическата култура и в тази част на страната ни.

---

[1] В. Миков, Праисторически селища и находки в България, София, 1933, стр. 50, 75, 76, 79, 85, 107; Х. и К. Шкорпил, Могили, Пловдив, 1898, стр. 168.

[2] Пак там, стр. 118; В. Миков, цит. съч., стр. 33.

[3] З. Измирев, в. Изток, Сливен, бр. 7 от 12. XI. 1930.

[4] Н. Я. Мерперт, Первый год работ советско-болгарской экспедиции, КСИА, 93, 1963; А. Радунчева, Праисторически селищни могили в Преславско, Музеи и паметници на културата, 1967, кн. 4, стр. 6—13.

[5] Определението на керамиката е направено въз основа на работата на Г. И. Георгиев, Kulturgruppen der Jungstein — und der Kupferzeit in der Ebene von Thrazien (Sudbulgarien). L' Europe à la fin de l' âge de la pierre, Praha, 1961, стр. 45—100.

[6] А. Чилингиров, Стъпални костни идоли, ИАД, I, 1910, стр. 105—110.

[7] Г. Коняров, Принос към историята на рударството и металургията в България, София, 1953, стр. 16.

[8] В Миков, цит. съч., стр. 107.

[9] В. Миков, Медни брадви-копачи от България. В сб.: К. Шкорпил, София, 1961, стр. 369.

Tells préhistoriques des environs de Sliven

E. BACOVA-KOSTOVA

(Résumé)

L'auteur s'est proposé de mettre en évidence, de décrire et de systématiser par époques tous les tells préhistoriques de la région de Sliven. Il relève qu'à ces endroits n'ont été pratiquées des fouilles archéologiques et que le matériel a été recueilli à la surface.

Dans cette aire on a enregistré 14 tells et une grotte dénommée „Zmeevi dupki" qui avait été habitée par l' homme préhistorique. Les tells sont dispersés sur toute la surface plane de la région — à l'Est, au Sud et à l'Ouest de la ville. La plupart de ces tells ont d'assez grandes dimensions: diamètre de la base de 150 à 180 m et hauteur 7 à 8 m. Les couches archéologiques appartiennent à plusieurs époques. L'examen du matériel montre que les habitants les plus anciens de la région remontent au Néolithique moyen — culture Karanovo II et III. La région était le plus peuplée pendant l'Enéolithique — Karanovo V et VI et à l'âge du bronze ancien.

L'auteur mentionne ensuite certaines trouvailles, à savoir: 3 petites haches en bronze en forme de coin découvertes près de Sliven et 2 moules en pierre de haches creuses découvertes dans les environs du village Želju Vojvoda.

Преглед

Втори международен конгрес по славянска археология в гр. Берлин, ГДР

От 24 до 28. VIII. 1970 г. се състоя Вторият международен конгрес по славянска археология в гр. Берлин — ГДР. В неговата работа взеха участие 250 делегати от 16 страни. Най-многобройна беше делегацията на ГДР като домакин на конгреса и делегациите на славянските страни.

От България в работата на конгреса взеха участие 11 делегата. Във връзка с разглеждане на основната тема „Славяните и другите племена и народи през късната античност и ранното средновековие“ на пленарните заседания бяха изнесени 16 доклада, а на секционните заседания — около 70 съобщения.

При откриването на конгреса на първото пленарно заседание бе изтъкнато от председателя проф. К. Х. Отто, че значимостта на тази основна тема проличава от факта, че през тази епоха са се формирали почти всички съществуващи и днес европейски народи и държави, които са се намирали в процес на преход от първобитнообщинния към феодалния обществено-икономически строй.

На пленарните заседания след откриването на конгреса от проф. К. Х. Отто бяха изнесени следните доклади:

1. Д-р и. н. В. В. Седов (СССР) изнесе доклад „Славяните и племената в югоизточния район на Балтийско море“. В този доклад Седов проследи въз основа на археологическите материали най-ранните контакти на славяните с балтите в североизточната част на балтийското крайбрежие и със западнофинските племена, разположени северно от тях. Известно време славяни и балти са живеели на една и съща територия и след това балтите се славянизирали. Същият процес се наблюдава и в Новгородска област при славянизирането на местните фински племена. Накрая докладчикът изтъкна, че с образуването на древноруската държава формирането на единната славянска народност и на древноруската култура племенните особености между славянските племена постепенно започват да се заличават. Така в началото на второто хилядолетие процесът на славянизация на балтийското и прибалтийското население продължава, като отделни племенни групи се вливат в източнославянската народност.

2. Проф. Ян Жак (Полша) в доклада си „Западнославянски импорт в Скандинавия през IX—XI в.“ изтъква, че този импорт през разглежданата от него епоха е бил важен структурен компонент на контактите между западните славяни и скандинавците по Балтийско море и че заедно с това той е бил един от многото фактори в историята на Балтика през ранното средновековие.

По-нататък докладчикът разглежда писмените извори и археологическите данни във връзка с импорта, установявайки няколко „фази на проникване“. Накрая бе направен изводът, че западнославянският импорт в Скандинавия в сравнение с този от други страни (напр. Англия, Киевска Рус, Германия и др.) дори и в крайбрежната област не е бил много голям, обаче е изиграл положителна роля при формиране на обществените отношения.

3. Д-р Агнес Шош (Унгария) в доклада си „Към проблематиката за аварската епоха в най-новите унгарски археологически изследвания“ разгледа подробно взаимните отношения между славяни и авари на територията на днешна Унгария през ранното средновековие. Докладчицата привлече много нови археологически данни особено от разкопаните и проучени некрополи, като проследи процеса на асимилиране на част от аварите от славяните. Друга част от аварското население се запазва дълго време и се явява като един от компонентите при формирането на унгарската народност.

4. Ст. н. сътр д-р и. н. Ж. Въжарова (България) в доклада си „Славяни и прабългари според археологическите изводи“ постави на разглеждане археологическите открития през последните години на територията на България, свързани с материалната култура на славяни и прабългари. Докладчицата разгледа най-напред раннославянските селища и некрополи в българските земи, отнасящи се към VI—VIII в., и изтъкна голямото сходство особено в керамиката с културата на останалите славянски народи по това време. Разгледани бяха и откритите у нас паметници, свързани с материалната култура на прабългарите през IX—XI в. В заключение беше изтъкнато, че всички археологически данни от България говорят, че в Първата българска държава славяните са били най-многобройното и основно население. Присъствието на прабългарите се проследява само в Североизточна България. Накрая Въжарова изтъкна, че Първото българско царство е създадено от славяни и прабългари, които са двата негови основни компонента при формиране на българската народност.

5. Проф. д-р и. н. Е. Симонович (СССР) в доклада си „Културите през римската епоха и славяните на територията на Източна Европа“ говори по въпроса за племенните групи, предшестващи славянските племена в лесостепните и степните области в басейните на реките Днепър и Днестър. Според него тези племенни групи са оставили паметници, които се свързват с културата на „Полята с погребални урни“, със зарубинецката и черняховската, а на юг с късноскитските и сарматски племена. Засегнат бе и въпросът за приемствеността и развитието на раннославянските култури през следващата епоха.

Раннославянското население на територията на СССР през тази епоха е представено с три групи паметници: а) тип Корчак в гористите области; б) тип Пенковка в гористо-степните области и главно в басейна на р. Днестър и в) паметници от типа на Пастирското градище. Накрая се изтъква, че са налице общи черти между раннославянското население и носителите на черняховската култура в гористо-степните области. И едните, и другите са били в културни връзки с южните райони и в частност с Византийската империя.

6. Проф. К. Янкун (ГФР) в доклада си „Германци и славяни“ проследи връзките между германци и славяни в Средна Европа, използувайки за тази цел историческите и археологическите сведения, а също така езикови и топонимични данни. Първите безспорни връзки той отнася към VI в. Въз основа на езикови данни докладчикът локализира славянската прародина на юг от р. Припет до Карпатите и степната област, а на изток до Днепър. Германците той локализира в северната част на Средна Европа и южната част на Северна Европа. Въз основа на сведенията ва Тацит докладчикът смята, че венетите са изиграли важна роля в етногенезиса на славяните, но той не приема. че те са били обособена славянска група, а смята, че в тях може да се проследят само отделни славянски елементи. В доклада си проф. Янкун се противопоставя на полските археолози, които застъпват становището, че венетската култура може да се проследи на запад от Висла до р. Одер. Той счита, че венетите са живеели само на изток от р. Висла. Пшеворската култура той свързва отчасти с германските племена, отчасти със славяните. Той установява въз основа на археологически данни, че през епохата на Меровингите и на преселението на народите между германци и славяни са съществували контакти. Проф. Янкун приема, че нашествието на аварите в Централна и Западна Европа е подтикнало славяните да се приближат на запад. Според него те достигнали р. Висла и през VI в. се наричали склавини, за което говори през 550 г. Йорданес в своята История на готите. Докладчикът приема, че част от славяните се заселват в Средна Европа, обаче отрича наличието на славянски поселения между Елба и Одер. От сведенията на Теофилакт Симоката се вижда, че през VI в. славяните са живеели по бреговете на Балтийско море. В доклада се разглеждат също заемките на германците от славянските езици, а това говори недвусмислено за близки контакти между двете етнически групи. Взаимните влияния между германци и славяни в производството и развитието на различни метални и керамични изделия, в начина на построяване на жилища, както и свързаните с тях проблеми не са получили още точен и задоволителен отговор, понеже засега няма проведени археологически разкопки на цялостни късногермански и раннославянски поселения. Накрая докладчикът заключава, че „засега при съвременното състояние на методическите си възможности археологията не може да реши нищо по въпроса за етногенезиса на германци и славяни, че засега от тази наука не може да се очаква нищо по въпроса за ранните германо-славянски връзки“. Засега поне археологическите материали не могат да изяснят отношенията между тези две племенни групи през първите векове на нашата ера. Едва около средата на VI в. може да се проследят връзките между двете племенни групи, и то въз основа на археологическите материали. От този момент нататък езиковите и културни връзки между тях са се развивали, каго са продължили дълго време след VIII в.

В началото на VI в. между германци и славяни се създава нова граница по реките Елба и Саале и това довежда до по-тесни отношения между двете етнически групи, което се вижда нагледно по сходното устройство на славянските градища и немските бургварди.

7. Проф. д-р Й. Поулик (Чехословакия) в доклада си „Връзките на централните области на Великоморавия с Каролингската държава“ изложи най-новите резултати с археологическите разкопки и проучвания, проведени в централните области на Великоморавия, като се спря на по-важните селища, градища и некрополи, отнасящи се към ранното средновековие. Беше подчертано, че независимо от връзките и силното културно, икономическо и политическо влияние над централните територии на Великоморавия от страна на Каролингската държава славяните запазват своя облик и култура. Това бе демонстрирано великолепно и твърде нагледно с новооткритите материали, главно жилища, керамика и накити. Културното и икономическото влияние на Каролингската държава върху славянските селски поселения е било слабо. Докладчикът разгледа и аварското културно влияние върху централните области на Великоморавия, като подчерта, че след окончателното разгромяване на аварите от Карл Велики през 805 г. тяхното влияние отслабва и те скоро били асимилирани от славяните.

8. Д-р Лех Лециевич (Полша) подчерта в началото на доклада си „Социално-икономическите предпоставки на културните контакти на западните славяни с немците през ранното средновековие“, че стабилизирането на новата система от поселищни и културни отношения в Европа, позната под името преселение на народите, довежда до създаването на една сфера на контакти между германците и славянските племена от Балтика до Алпите. Сега славяните проникват по горното течение на р. Майн и р. Рааб. Именно сега между славяни и германци се създават стопански, политически, а накрая и културни контакти.

Саксонските племена от гледище на културната си структура имат много общи белези със своите славянски съседи до VII—VIII в. и едва походите на Карл Велики в тази област довеждат до значителни изменения в тази насока. При придвижването си на запад славянските племена проникват западно от р. Саале по Горен Майн и по Рааб и бързо се включват в поземлените имения на германските феодали. Те запазват наистина своите славянски черти, но все пак съставляват част от стопанския и културен комплекс, който в основата си има немски характер. Затова именно славянските племена постепенно били асимилирани. Наистина славяните оказват съпротива на немското проникване. Срещу германците те въстават в 983 г., а по-късно продължават борбата през следващия период. Това довежда до отхвърляне на чуждото господство в значителна част от германската територия по р. Елба, и то за дълго време. Западните славяни не били асимилирани от немците и франките, но влизат в досег с тях. Настъпват редица политически събития, които са в ущърб на славяните и довеждат до трайни промени в обществено-икономическата и културната структура на западногерманските племена. Имаме вече достатъчно археологически данни за интензивен икономически и културен контакт между немците и западните славяни през X и XI в. Въз основа на социално-икономическите предпоставки докладчикът се опита да изследва развитието на тези контакти между двете племенни групи през споменатата епоха — X и началото на XII в,

9. Проф. д-р П. Грим (ГДР) в доклада си „Връзки между славянските племена и германците-немци в областта на Елба и Саале през VIII—XIII в.“ постави да разглеждане въпроса само въз основа на материали, открити при археологичес-

ките разкопки в ГДР. Въз основа главно на накитите докладчикът разгледа взаимоотношенията между германци и славяни. Той смята напр., че есовидните обици, които намираме у западните германци, са били възприети от граничещите с тях славяни. Същото се отнася и до други славянски накити у германците от XI—XII в. До XII в., когато в областта Елба — Саале настъпва същинската немска колонизация, населението е било предимно със славянска материална култура.

През втората немска експанзия и колонизация на изток тяхното владичество се простира вече и над останалите славянски племена. Въпреки това владичество до XIII в. тук намираме следи от къснославянска керамика. Накрая докладчикът заключава, че изследванията на писмените извори, както и проучванията на поселищната география и на народонауката доказват, че в езика и околната среда на разглежданите области през XIII в. може да се установи продължаване на живота на славяните,

10. **Проф. д-р Фр. Загиба** (Австрия) говори на тема „Западните славяни и тяхната материална и духовна култура през ранното средновековие". Той посочи, че развитието на материалната и духовната култура у различните славянски групи е било различно. Той счита, че в началото през ранното средновековие духовната култура на славяните е била в зависимост, първо, от тяхното отношение към империята и от създаването на славянски държавни образувания и, второ, от тяхната християнизация.

Докладчикът разгледа въпроса за създаването през IX в. на славянска държава с център Панония и държавата на поляците през втората половина на X в. Той се спря на християнизирането на западните славяни и развитието у тях на образованието. Повратна точка в духовната история на тези славяни е идването на славянските учители Кирил и Методий в областта на митрополията Салцбург в 863 г. Те идват по покана на великоморавския княз Ростислав в Моравия и Панония, за да започнат тук да водят проповедническа дейност на славянски език. Те въвеждат богослужението да се извършва по преведените от тях църковни книги от гръцки език на изнамерената от тях глаголическа азбука. По такъв начин западните славяни са единственият народ в западната християнска църква, който е притежавал литургически текстове на собствения си език — религиозния черковнославянски.

Черковнославянската преводна литература след смъртта на Методий в 885 г. заглъхва в Моравия, обаче се разпространява в Бохемия и Полша и просъществува тук до XI в. В Хърватско тя е известна и днес като глаголическа литература.

Западните славянски народи се запазват благодарение на развитието у тях на народностните им езици. В заключение докладчикът изтъкна, че славяните започват да организират своя политически и църковен живот, към който те пригаждат и културния си живот.

11. **Проф. д-р И. Ковачевич** (Югославия) в доклада си „Славяните и народите в Илирикум" разгледа въпроса за племената и народите, които се установяват в римската провинция Илирикум, и тяхното културно влияние върху славяните, които се заселват тук през ранновизантийската епоха. Въпреки че местните илирийски племена се романизират през епохата на римското владичество, те оказват своето културно влияние върху заселилите се в техните земи славяни. Племената и народите, които през късната античност и ранновизантийската епоха преминават през Илирикум (едни от тях се установяват за кратък период, а други за по-продължително време), не оказват обаче значително културно влияние върху настанилите се тук на постоянно местожителство славянски племена през ранното средновековие. В заключение докладчикът изтъкна,че въпреки политическите, икономическите и културните връзки на славяните с племената и народите от Илирикум те не са се претопили, а, напротив, запазили своя бит, култура и език.

12. **Проф. Ат. Милчев** (България) в началото на доклада си „Славяните и народите на римските провинции в източната част на Балканския полуостров" изтъкна, че образуването на двете римски провинции Тракия и Мизия е предизвикало коренни промени в икономическия, обществения, политическия и културен живот на местното тракийско население.

Проблемът за славяните и народите на римските провинции на Балканския полуостров бе разгледан само за провинциите Тракия и Мизия, обхващащи приблизително границите на днешните български земи. Изясни се най-напред значението на античното културно наследство и на местната тракийска провинциална римска и ранновизантийска култура в Тракия и Мизия, както и нейната роля като основа, върху която се развива културата на двата етнически елемента — славяни и прабългари, от които се формира по-късно българският народ и старобългарската култура. Отдели се също внимание на отделните племена и народи, които са оставили известни следи в тези провинции преди и след идването на славяните, като готи, хуни, авари, прабългари, заселилите се тук като войници арменци, сирийци и др.

В заключение докладчикът изтъкна, че благодарение на високата материална култура и изкуство на славяните те са имали възможност при идването си на Балканския полуостров да усвоят заварената тук тракийска и гръкоримска култура, като обаче при това запазили своята самобитна славянска култура и своя език,

13. **Д-р М. Любинкович** (Югославия) в доклада си „Славяните в централните балкански области и византийската култура" подчертава влиянието на Византия върху славяните. Тук тя се спря главно на накитите у славяните и на други произведения на изкуството през ранното средновековие, като проследи и отделни елементи на византийското влияние. Освен това подчертано бе, че византийското влияние се засилва особено много при християнизацията на славяните в западната част на Балканския полуостров.

14. **Проф. Ст. Ваклинов** (България) в доклада си „Славянската култура в България през VII—XI в. и Византия" се спря само върху онези въпроси от обширните допирни точки между славянската култура в България и византийската култура, които могат да се илюстрират по археологически път. В първата част на доклада си той изтъкна, че при заселването на славяните през VI—VII в. в провинциите Долна Мизия и Малка Скития древните поселения и тяхното население са били почти унищожени.

В Тракия и Черноморието през този период животът не е прекъсвал и само тук византийците са могли да окажат културно влияние на заселилите се славяни. При разглеждане на въпроса за появата и развитието на каменната архитектура у българските славяни във втората част на доклада си той изтъкна, че те са се намирали под влиянието на местното културно наследство, изразено във византийско-балканска форма. В третата част на доклада бе разглеждан масовият археологически материал и по-специално керамиката на балканските славяни. Каната, чашата в редица варианти, техниката на грънчарското колело, глазурата и др. са дошли от византийски работилници. В заключение докладчикът изтъкна, че Византия е била законодател на модата на варварските народи особено във формата и техниката на накитите. През IX—X в., през епохата на разцвета на славянобългарската култура се забелязва влияние на византийското златарство особено при обиците, гривните и пръстените. Същото важи и за торевтиката,

15. Проф. д-р Й. Херман (ГДР) в доклада си „Главни задачи, проблеми и резултати на археологическите изследвания от ранната история на ГДР през 1965—1970 г.“ разгледа, макар и в твърде сбита форма, основните задачи, проблематиката и успехите на немските археолози в проучването на ранното средновековие през последните 5 години, т. е. след Първия конгрес по славянска археология, състоял се през 1965 г. във Варшава.

След този конгрес в ГДР се създава специална работна научна група от 50 души, която да разработва тематиката „История и култура на славяните в Германия от VI до XIII в.“ и да напише обобщаващо изследване по този въпрос. От тези проучвания вече е установено местонахождището на редица славянки селища и териториалният обхват на отделните племена в ГДР през периода VI—XIII в.

Установено е заселването на славяните през V—VII в. в областите между Елба, Саале и Одер—Ниса. От проучването на специалисти по естествените науки се установява, че основният поминък на славяните на територията на ГДР е бил земеделието. Те са отглеждали главно ръжта и просото. Установява се също, че скотовъдството е било твърде много развито. Развити са били и различните занаяти, а особено металообработването. Произвеждани са били различни оръдия на труда, оръжия, накити и др. Немските археолози постигнаха големи успехи и в проучването на славянското племе ободрити, играещо важна роля в ранносредновековната история.

Особено важно място за археологически проучвания е била територията между Средна Елба и Одер, главно по реките Шпрее и Хавел. Докладчикът направи заключение, че през последните 5 години благодарение на изследванията на немските археолози се осветлиха редица въпроси: културни, стопански и социално-икономически от историята на славяните на територията на ГДР за периода VI—XIII в. Установено е било, че почти всички средновековни градове в Германия са възникнали на мястото на славянски поселения.

Докладите, изнесени на пленарните заседания на конгреса, бяха обсъдени в 7 секции. При тези обсъждания се изнесоха редица съобщения, които допълват и изясняват някои спорни и проблематични въпроси по основните доклади.

Така в секция „Славяните и прибалтийските народи“ бяха изнесени 5 съобщения в секция „Славяни, авари, унгарци и прабългари“ — 7 съобщения. Секция „Германци, славяни и авари“ събуди с тематиката си особен интерес сред участниците на конгреса. Това личи и от броя на изнесените съобщения — 19. В секция „Славяните и степните народи“ бяха предвидени да се прочетат три съобщения, обаче техните автори не бяха дошли на конгреса и секцията не проведе заседанията си. В секция „Славяните и романските народи“ бяха изслушани 6 съобщения, а в секция „Византийската култура и славяните“ — 7. В последната секция „Проучвания и резултати от археологическите разкопки, свързани с праславянската родина“ — 27 съобщения. Големият брой съобщения в тази секция говори за сложността на проблематиката, за нейното голямо значение и за важността ѝ за решаване на въпросите на славянската археология.

След завършване на деловата научна част на пленарните заседания и секциите бе уредено посещение в Градския музей в Берлин. Тук в няколко музейни зали бяха експонирани ценни находки от археологическите разкопки на славянски селища, градища и некрополи на територията на ГДР. Тази музейна експозиция от находки, снимки, чертежи и др. показа нагледно колко много са направили само за няколко години немските археолози при изучаване на славянските древности на територията на Германия. Техните изследвания са намерили израз и в ценния колективен научен труд „Славяните в Германия“, Берлин, 1970, 530 стр.

За делегатите на конгреса бе уредена научна екскурзия до Бранденбург, където се провеждат твърде методични археологически разкопки и проучвания на ранносредновековно славянско градище.

На заключителното заседание на конгреса се отчете, че всички изнесени доклади на пленарните заседания и всички съобщения в седемте секции са били на високо научно ниво и с много богата документация. Проведеният Втори международен конгрес по славянска археология в Берлин показа колко големи успехи е постигнала славянската археология през последните 5 години.

АТ. МИЛЧЕВ

II конгрес на монголистите в Улан Батор

От 2 до 9 септември 1970 г. в Улан Батор (Монголия) се състоя II международен конгрес на монголистите. От българска страна в конгреса взеха участие проф. Стамен Михайлов, зам. директор на Археологическия институт и музей при БАН, д-р Петър Миятев, ст. н. сътр в Института за балканистика, Цветана Тафраджийска, преподавател в СУ, и Моско Москов, доцент в СУ.

Общо в работата на конгреса участвуваха около 300 делегати и гости, от които 150 чуждестранни делегати, явяващи се представители на 22 страни. На тържественото заседание при откриването присъствуваха официални лица, между които и председателят на Президиума на Великия народен хурал на Монголската народна република Ж. Самбу. Конгресът бе открит от Председателя на Монголската академия на науките и председател на националния организационен комитет акад. Б. Ширендев. Конгресът бе поздравен с телеграма от Ю. Цеденбал, председател на Министерския съвет на Монголската народна република и почетен член на Монголската академия на науките.

Пленарните заседания бяха открити с основен доклад от акад. Ширендев на тема „Народната революция от 1921 г. и нейното място и значение в историята на Монголия“. В доклада се подчерта, че последното половинвековно развитие на Монголия по своите темпове и по дълбоките си икономически и социални преобразования не може да се сравни с нито един от предишните периоди от монголската история. Като изтъкна значението на Великата октомврийска социалистическа революция, акад. Ширендеб отбеляза, че революцията в Монголия е част от общия революционен процес в света.

Деловата работа на конгреса протече в две секции — една филологическа (А) и една за история и икономика (Б). Заседанията на секция А се председателствуваха през всичкото време от акад. Ширендев и акад. Нацагдорж, директор на Института за история при МАН. Деловото ръководство се осъществяваше от чуждестранни делегати. Сутрешните заседания на 5. IX се председателствуваха от проф. Стамен Михайлов (България). В секция А бяха изнесени общо 54 доклада. Основен доклад върху развоя на историческата наука в Монголия прочете акад. Нацагдорж. Той изтъкна, че след народната революция в 1921 г. първата задача на младите монголски учени е била да съберат материали, чрез които да се осветли по-пълно историята на монголския народ. Така се оформя първата генерация от монголски учени, които в сравнително кратки срокове успяват да направят сериозни приноси в такива непознати дотогава области като археологията и етнографията, езикознанието и др.

На археологическите изследвания в Монголия бе посветен докладът на к. и. н. Сер Оджав, който направи преглед на проучванията както от чужди, така и от монголски учени. Между страните, спомогнали за тези проучвания, той спомена и България, очевидно имайки пред вид моето участие в една монголска археологическа експедиция през 1964 г. Беше посочено, че под ръководството на акад. Окладников в Монголия е открит многоброен археологически материал, свидетелствуващ за заселването на Монголия от т. нар. homo sapiens. Материалите от неолита и енеолита показват, че още по това време на територията на днешна Монголия е живяло оседнало население, което е познавало земеделието. През бронзовата епоха се създава също богата култура, която възниква и се развива на местна почва. Тогава тук се появяват и първите племенни обединения. Особено място в проучванията заемат градовете и крепостите от тюркския период и от по-ново време. Посочвайки наличието на едно строителство, докладчикът опроверга теорията, че Монголия е класическа страна на номадски народ. В същност тази страна познава едно непрекъснато развитие, което може да се проследи от палеолита до образуването на монголската държава.

Този въпрос бе разгледан по-специално в доклада на чл. кор. Х. Перле, според който предубеждението, че Монголия е образец на номадска страна, се дължи на недостатъчната изученост на страната в археологическо отношение. Но и това, което е открито досега, ясно свидетелствува, че на територията на МНР се намират останки от разни епохи: крепостни стени, жилища, строителен материал, керамика и др. Много крепости са съществували по времето на уйгурското ханство. Те са били разрушени от киргизите между IX и XI в. Наред с китайските градове през средновековието са съществували и монголски градове. Такъв град е бил Кара Корум — монголска столица през XIII в. С въвеждането на будизма през XVI в. в Монголия започват да се строят манастири, представляващи истински крепости с многобройни кули по ъглите и стените. Най-типичен в това отношение е манастирът Ердени Дзу в Кара Корум. Крепости са оставили и манджурските завоеватели. В заключение докладчикът изтъкна, че все пак основният поминък на населението през средновековието е било номадското скотовъдство, но успоредно с него се е развивало и строителството, което именно се явява характерният белег за едно оседнало население. Известно развитие получават също занаятите и търговията. Градовете, разбира се, са играли известна роля, но тази роля в никой случай не трябва да се преувеличава. По тези доклади се изказа проф. Стамен Михайлов, който използува случая да поздрави конгреса от името на българската делегация.

Подобни въпроси бяха засегнати и в доклада на к. и. н. В. Волков (Москва), който, като посочи, че земеделието в Монголия в същност запада през XIX в., подчерта че не може да се говори за извечно скотовъдство в Монголия. Според него през неолита, енеолита и бронзовата епоха културните придобивки са идвали от юг и са прониквали на север, а не обратно. На културата от бронзовата епоха бе посветен докладът на З. А. Новгородова (Москва), която говори за разпространението и значението на т. нар. еленови камъни, срещащи се от Байкал до северната граница на пустинята Гоби и главно в Западна и Северна Монголия. Върху еленовите камъни са изобразени символично воини с кинжал на пояса. Тези изображения се датират от бронзовата и ранножелязната епоха и се свързват с по-ранната, т. нар. красовска култура. Докладчицата направи опит да свърже тези паметници и с изображенията на зверинния стил от хунската и тюркската епоха, а също така и с изваянията, известни под името „Каменни баби“.

От българска страна в секция А бяха прочетени два доклада — от проф. Ст. Михайлов и д-р П. Миятев, а в секция В един доклад от Цв. Тафраджийска. Проф. Ст. Михайлов говори за каменните баби и погребалния обред у прабългарите. Беше посочена връзката, която съществува между каменните баби и някои късни надгробни паметници, които се срещат във Врачански, Шуменски и Русенски окръг. За сравнение бяха привлечени и по-ранни паметници от скито-сарматската епоха. Посочи се обаче, че трудно може да се установи генеалогична връзка между тези разнородни по време и място изваяния. Накрай беше направен опит да се свържат изваянията на по-късните надгробни паметници от нашата страна с реминисценции за прастари традиции на култовата та пластика, свързана може би с народното изкуство на богомилите. По този доклад се изказа монголският учен Г. Сухбаатор, който изрази съгласие с основните положения в доклада.

С одобрение бе посрещнат и докладът на д-р П. Миятев, който говори за татарските нашествия в България през XIII в. Макар за нас тези събития да са общоизвестни, сред монголските учени те предизвикаха най-жив интерес. Цв. Тафраджийска в своя доклад подкрепи монголската теория за произхода на името българин. Независимо от подчертано дискусионния характер на засегнатите въпроси докладът бе изслушан с голямо внимание, тъй като бе наситен с обилен фактически материал.

Повечето от останалите доклади бяха посветени на новата и най-нова история на МНР, на нейната икономика и съвременния бит на населението, на монголската култура, на съвременното монголско семейство, на ролята на аратите в историята в монголското народнореволюционно движение и пр. Но на тези въпроси тук няма да се спирам.

На заключителното заседание бе взето единодушно решение да се създаде постоянен комитет на монголистите със седалище в Улан Батор с цел да се поддържа по-тясна връзка с учените монголисти от цял свят и с тенденция този комитет да се превърне в бъдеще в Международен център на монголистите. Беше приет уставът на този комитет и бе определен неговият състав : председател акад. Б. Ширендев и подпредседатели : акад. Л. Лигети (Унгария), акад. А. П. Окладников (СССР), проф. Д. Диликов (СССР), проф. Ш. Хатори (Япония), проф. О. Латимор (САЩ), проф. К. Хубер (ГДР), проф. Ф. Бурхард (САЩ) и генерален секретар д-р С. Лувсанвандан (МНР).

След конгреса бяха организирани три тридневни научни екскурзии : една по долината на р. Орхон за запознаване със столицата Кара Корум, както и с останките на някои крепости от тюркския период, втората до промишления център Дархин в Северна Монголия и третата до Южен Гоби. Делегатите навсякъде бяха посрещнати с изключителна сърдечност. В аймачния център Даландзагадад председателят на изпълкома даде прием. На неговия тост отговориха няколко делегати, между които и проф. Ст. Михайлов. В Улан Батор делегатите разгледаха Музея за изобразителни изкуства, Централния държавен музей, манастира Гандан и др. При посещението на обувно-текстилния комбинат приветствие към директора на завода и неговото ръководство от името на всички делегати поднесе проф. Ст. Михайлов. Делегатите посетиха също някои кина и художествени спектакли. Изключително високо майсторство пред делегатите показа държавният ансамбъл за песни и танци. Беше организирана и специална изложба на трудове по монголистика. Запознахме се и с библиотеката към Монголската академия на науките. Тя е нещо наистина уникално. Само в централната зала се съхраняват около 500 000 тома, представляващи в болшинството си ценни ръкописи из разни области на човешкото знание, а също и такива с култово съдържание. Ръкописите са писани на уйгурски, китайски, монголски, санскритски и др. езици. Тази библиотека е истински златен фонд за монголския народ, неоценимо народно богатство. Делегатите посетиха и Държавния университет в Улан Батор, където ректорът ги запозна с историята на университета. Пред бъдещата сграда на новия университет всяка делегация посади по една фиданка осеново дърво.

В заключение може да се каже, че II конгрес на монголистите в Улан Батор беше отлично организиран и протече на високо научно ниво при голяма активност на участниците. Особено впечатление направиха задълбочените доклади на младите монголски учени, на които се падат 43 от всичко 106-те доклада, изнесени на конгреса. Повечето от изводите почиваха върху дългогодишни проучвания, направени от самите докладчици.Обща бе констатацията, че интересът към монголистиката за времето между първия и втория конгрес е пораснал значително. За отличната организация на конгреса трябва да се благодари преди всичко на неуморния председател на МАН акад. В. Ширендев и на неговите сътрудници, а също така и на правителството на МНР и лично на неговия председател Ю. Цеденбал, който прояви интерес към конгреса, следеше работата му и се запозна лично с водача на делегациите.

Желателно е да се установят по-тесни контакти с монголските археолози, особено в областта на средновековието. Това ще помогне за изясняването на проблемите, свързани с произхода и най-ранната култура на прабългарите.

СТАМЕН МИХАЙЛОВ

Международен симпозиум върху проблемите на късния халщат в Средна Европа

От 25 до 29 септември 1970 г. в Смоленице, недалеч от Братислава, Чехословакия, се състоя Международен симпозиум върху проблемите на късния халщат в Средна Европа, който бе организиран от Археологическия институт при Словашката академия на науките в Нитра. На симпозиума присъствуваха около 30 делегати от Австрия, Англия, България, Германска демократична република, Германска федерална република, Полша, Румъния, Съветски съюз, Унгария, Чехословакия и Югославия. Изнесени бяха 20 доклада, в част от които се разгледаха най-новите резултати от проучванията на халщатски селища и некрополи в Средна и Източна Европа. Друга част от докладите представяха обобщаващи изследвания върху характера на културата и особеностите на укрепителното дело в отделни области на Европа през този период.

Първото заседание беше посветено на резултатите от разкопките на къснохалщатското поселение, разположено на планинското възвишение Молпир в съседство със замъка Смоленице. Тук от 1963 г. насам се извършват системни разкопки под ръководството на д-р. М. Душек от Археологическия институт в Нитра. Открити са били три пръстена от крепостни стени, изградени от ломени камъни, свързани с конструкция от дървени греди. Разчистени са и значителен брой жилищни помещения, издигнати върху изкуствени тераси. При разкопките е бил намерен обилен и разнообразен археологически материал. При керамиката, наред със съдовете от фина глина с гладка рисувана или графитна повърхност, се срещат и груби съдове с двойноконусовидна форма. Между металните дребни находки заслужават внимание бронзовите фибули и гривни, които датират селището от Ha C_2—D_1. Находките свързват Молпир — Смоленице и една голяма част от Югозападна Словакия с южнобаварския и североизточноалпийския халщатски културен кръг. Има обаче и много данни, които говорят за връзки с Югоизтока. Това е главно близостта с керамичните форми от къснохалщатските некрополи в Среднодунавската област. Разкопките са позволили да се установи, че тук не се касае до едно обикновено халщатско поселение, а до укрепено селище от градски тип, което вероятно е било седалище на местен княз. След доклада бе организирано посещение на обекта, където участниците в симпозиума имаха възможност да се запознаят подробно с направените открития.

Значителни по обхват разкопки на укрепени къснохалщатски поселения се извършват в областта на Саар, Мозел и горния Дунав, за които докладваха Е. Герсбах (Тюбинген) и Р. Шиндлер (Трир).

Много важни наблюдения върху укрепителното дело през желязната епоха в Средна Европа съдържаше докладът на В. Ден (Марбург). Селищата от този период обикновено са укрепени с валове, под които често се срещат стени с различни размери, които са изградени от необработени камъни, дърво и земя. Кули и бастиони не са познати с изключение на стената при Хьонебург IV, издигната от кирпичи върху каменен цокъл — градеж, който без съмнение се явява под гръцко влияние. В халщатските крепости Ден установява два основни строителни принципа. Единият се характеризира с конструкция от хоризонтални греди, наредени като скара или като каси, чиято вътрешност е изпълнена с пръст. Този градеж се явява в резултат на една стара традиция, позната още от Urnenfelderzeit. При втория начин се среща конструкция от камъни и отвесни дървени стълбове на лицето на стената, които може би са продължавали нагоре и са образували бруствера. Този начин на изграждане на крепостните стени е характерен за развитата халщатска култура и за ранния латен.

Х. Цюрн (Щутгарт) в доклада си „Към хронологията на халщата в Югозападна Германия и датирането на княжеските погребения“ разграничава в късния халщат две фази — по-стара и по-късна. Последната фаза може да се определи като Ha D_3, която е едновременна с La A по Райнеке. Характерното за този пласт е, че съдържа къснохалщатски, латеноидни и даже истински латенски елементи, които могат да се видят в няколко княжески гроба, посочени от Цюрн.

В. Кобленц (Дрезден) изнесе обобщаващ доклад върху устройството, характера и предназначението на укрепените с вал селища от късния халщат на западнолужичката култуbа. З. Раевски и З. Буковски (Варшава) поставиха интересни проблеми за организацията, функциите, стопанското и обществено-политическото развитие на къснохалщатските поселения в Полша и ролята, която играят редица фактори, като географската среда, измененията на климата, характера на стопанството и социално-политическите отношения при това развитие.

П. Чаплович (Оравски подзамок), Н. Неквисил (Бърно) и В. Шалдова (Прага) запознаха симпозиума с проучванията на халщатската култура в долината на Орава, в Моравия и Бохемия. Новите разкопки дават възможност да се коригира хронологията на по-старите находки и да се изяснят редица въпроси във връзка с развитието на халщатската култура в Чехословакия и нейните особености в различните райони на страната.

И. Кришан (Клуж) в своя доклад направи анализ на погребалния ритуал и погребалния инвентар в некрополи от VI—IV в. пр. н. е. в Трансилвания. Той отделя една група погребения, които се отличават от местните некрополи, и ги обяснява с наличието през късния халщат в Трансилвания на чужди етнически елементи, които е склонен да свърже със скитите.

През последните години в Словения са разкопани няколко големи могилни некрополи. Ст. Габровец (Любляна) и Т. Кнез (Ново место) докладваха резултатите от проучванията на два къснохалщатски могилни некропола при Стична и Ново место, в които е намерен богат инвентар от рисувани глинени съдове, златни накити, бронзови ситули с релефна украса и др. Народният музей в Любляна е започнал разкопки и на укрепеното селище при Стична под ръководството на Ото-Херман Фрай (Хамбург). Крепостта, която заема пространство от 800/400 м, е оградена от три вала. Външният вал покрива останките от три стени — първата от ранната фаза на Ha C, втората от Ha D, най-късната от края на Ha D. В горните пластове на селището е открита и латенска керамика. Съществуването на поселението и през латена е много важно за разрешаването на въпроса за континюитета на населението в югоизточноалпийските райони.

Характерът на предскитската култура в Източна Унгария през периода Ha B—Ha C бе разгледан в обстойния доклад на Е. Патек (Будапеща) „Предскитски некрополи в Източна Унгария“. Напоследък в Унгария са открити много некрополи от т. нар. предскитска култура. Намерените в тях находки показват близост на стила с находки от Източна Словакия и Трансилвания, Украйна, Молдавия, областта на Долния Дунав, България и Южна Русия и дават възможност на Е. Патек да постави отново въпроса за произхода на предскитската култура в Унгария и връзките ѝ със съседните земи. Характерен ритуал за предскитските погребения е трупозаравянето и ориентировката запад—изток, докато през халщата в Унгария главен погребален обичай е трупоизгарянето, който почива на стари и силни традиции. Втората характерна черта на предскитските погребения, свързана също с ритуала, е намирането в гробовете на голямо количество животински останки. В керамиката, открита в предскитските некрополи, се срещат много елементи от грънчарството на културата Киатице и Гава. Един важен тип е урната с двойноконусовидно тяло, с разнообразна врязана украса на раменете и снабдена с големи букели, която се среща от Ha A до предскитско време и е добре датирана с паралели от Източните Алпи и Италия от периода Este II. През средния халщат тази форма е позната в Източна Словакия, България (с. Остров), Бабадаг и Западното Подолие. Друга керамична форма на предскитската култура намира паралели в Царевброд (Ендже) и Шолданещи, които се датират от втората половина на VIII—VII в. пр. н. е. Много варианти на малките съдове с две дръжки също се срещат в Трансилвания, Добруджа и България. Керамичните съдове от предскитските некрополи показват ясно, че най-характерните им форми се различават от съдовете, познати ни от Средна Европа и Трансдунавската област от късния период на културата на полетата с урни и от Ha C. Въпреки че предскитските форми намират паралели южно и източно от Карпатите и особено в тракийските земи на днешна България, Е. Патек смята, че теорията за тракийския произход на предскитската култура в Източна Унгария все още не е достатъчно убедително аргументирана.

Е. Йерем (Будапеща) засегна въпроса за търговските връзки на Балканския полуостров и Карпатските области в V—IV в. пр. н. е. Тя се спря на инвентара на два плоски гроба с трупозаравяне, състоящ се от глинени съдове, сребърни дъговидни фибули с четириъгълна ножна плочка, колани от бронзови спирали, ажурена тока от типа „Държаница“, бронзов жезъл, мъниста от сребро с филигранна украса и от кехлибар. Някои от находките сочат връзки със Северна Италия, докато керамичните форми и накитите са от гръцки произход. Според авторката посредник между гръцкия свят и карпатските области се явява илирийската култура.

В доклада си „Раннотракийски поселения в България“ българският делегат М. Чичикова направи преглед на известните досега тракийски селища от I хил. пр. н. е., които систематизира по вид, време и предназначение, отбелязвайки голямото разнообразие, което съществува в Тракия в поселищно отношение.

С голям интерес бе посрещнат докладът на Б. А. Шрамко (Харков) „Към въпроса за техниката и центровете за обработка на цветните метали в ранножелезния период“. В лесостепните и степни райони на Южна Русия са намерени останки от работилници, калъпи и находки, свързани с бронзолеярството още от края на бронзовата и началото на желязната епоха. В началото на скитския период жителите на лесостепието развиват силно и обработката на желязото. В последно време много нов и важен материал е намерен при разкопките, извършвани от Харковския университет в Любитинското и Белското градище. В Белското градище разкопки се провеждат от 1958 г. насам. То се датира от VII—III в. пр. н. е. и е най-голямото поселение в Източна Европа от това време. Състои се от три отделни укрепления, заемащи площ от 4000 хектара, обхванати от един общ вал. Много фрагменти от тигели, шлака, калъпи за изливане на метални предмети и една матрица за изчукване на златни пластинки, намерени при разкопките, свидетелствуват за високото развитие на бронзолеярството в градището. Шрамко е склонен да идентифицира Белското градище с града Хелонос, споменат у Херодот.

В програмата на симпозиума бе включена и двудневна научна екскурзия по долината на р. Орава. Това е най-северната област на Словакия, ограничена от запад от Западните Карпати. Посетени бяха разкопките в Храдок в Истебне. Тук се извършват проучвания на селище от късноhалщатския период, укрепено със земен вал. В направените разрези ясно личи конструкцията на вала — в основата вътрешността му представя каменно ядро, а горе — опожарена глинена мазилка и чакъл. Вторият обект, който бе посетен, е укрепеното селище на възвишението Тупа скала — едно от най-добре запазените късноhалщатски селища в Словакия. То е разположено на 815 м надморска височина и обхваща площ от около 5 хка. На юг е защитено от отвесни скали, а от север с изкуствен земен вал с два входа. Валът от външната страна е бил защитен с висока дървена палисада, която е опожарена. Във вътрешността са открити останки от жилища, съставени от едно или две помещения, с глинени подове и огнища от каменни плочи. Подът на една от откритите сгради е от масивни греди. Накрая бе посетено и халщатското поселение на хълма Забор в Нитра, открито при разкопките на намиращото се на същото място славянско градище.

Симпозиумът в Смоленице даде възможност на участниците да се запознаят с най-новите резултати от разкопките на халщатски поселения и некрополи в Средна и Източна Европа и въз основа на тях да се обсъдят важните въпроси за характера на халщатската култура, за етапите на нейното развитие и за връзките и влиянията между отделните области на Средна и Източна Европа през този период.

М. ЧИЧИКОВА

Международен симпозиум по проблемите на археологическите култури и подразделянето на ранния вюрм в Централна Европа

От 12 до 16 октомври 1970 г. в народния парк Ойцов, недалеч от гр. Краков, се състоя третият по ред след Москва (1963) и Будапеща (1966) международен симпозиум, организиран от отдела за палеолит при катедрата по археология при Варшавския университет. В работата на симпозиума взеха участие над 30 изтъкнати в областта на палеолита специалисти, предимно от социалистическите страни. По-голямата част от полските праисторици, които участвуваха в симпозиума, са учени, взели непосредствено участие в проучване на пещерите и находищата на открито, като са дали нови и оригинални материали — мустерски и къснопалеолитни находки.

Симпозиумът бе открит от директора на парка Марцелин Метгес, който, като приветствува гостите и пожела плодотворна работа, обеща да положи всички сили за запазването на естествения научно-археологически характер на Ойцовския парк, посещаван от хиляди любители на природата — туристи и специалисти от страната и чужбина.

След това проф. В. Хмилевски (Варшава) направи кратък преглед на изследването на микокско-прондницката култура и ранния вюрм в Южна Полша. Той изтъкна, че в продължение на последните 16 години системните разкопки и проучвания както в пещерите, така и извън тях по терасите на по-големите реки и техните притоци са позволили да се открият нови палеолитни находища и да се направят допълнително разкопки на някои пещери и върху терасите, да се събере голямо количество материали и да се направят ценни стратиграфски наблюдения, като са приложени новите методи за изследване и интерпретиране на находките.

В околностите на Ойцов, разположен в долината на р. Прадник, се намира пещерата Чемна, а скалният навес Вилотне — в долината на нейния приток Сасповка. Две други находища, разположени в близко съседство с Ойцов, са пещерата Козярня и пещерата Нетопержова.

Най-забележително находище е скалният навес Вилотне, където на сравнително малко пространство е открит богат и оригинален кремъчен материал: двустраннообработени върхове и остриета с права и изпъкнала в горния край страна, т. е. един поспециален тип, наречен в Полша „прондник“, които характеризира тая култура.

През следващите два полудни бяха уредени екскурзии и участвуващите в симпозиума имаха възможност отблизо да се запознаят с наслагите в разчистените сектори на посочените пещери, а също така с палеолитните находища на брега на р. Висла—Пекари I—V и в Краков—Звержинец. По време на посещението на обектите полските другари направиха кратки информации за тяхната работа и историческа интерпретация на профилите на пластовете.

В работата на симпозиума бяха предвидени около 15 доклада, изнесени в салона на горското стопанство, където бе направена изложба с най-новите палеолитни материали, достъпни за разглеждане от участвуващите. Всички доклади предизвикаха оживени разисквания върху геологическата възраст, типологията на находките и върху фауната и флората, които ги придружават.

За съжаление отсъствува Г. Босински, който трябваше да говори за прондницкия хоризонт Булен III b_2 в Западна Германия, и К. Валох (Чехословакия) — за временните и културни разчленения на ранния вюрм в Средна Европа. При това обстоятелство стана разместване на предвидените по програмата доклади.

Особен интерес предизвика докладът на Д. Маня (Хале), който заедно със своя учител Ф. Топфер е правил системни разкопки и проучвания на едно богато раннопалеолитно находище Кьонигсауе, разположено на брега на Ашерслебенското езеро. При разработката на въглищната кариера, на дълбочина около 15 м, са открити около 6000 предмета и е станало възможно да бъдат установени 11 последователни хумусни хоризонта с характерните особености на седиментацията, които позволяват да се уяснят стратиграфията и палеоекологическите условия от рис-вюрмския интерглациал до холоцена в долината на р. Елба.

Голяма заслуга за изясняване на стратиграфската последователност на наслагите в пещерите в Южна Полша има Т. Мадейска. В своя доклад тя се спря на периодичните интензивни колебания на климата през късния пластоцен, като определи долната граница на седиментацията в пещерите Вилотне, Чемна, Козярня Нетопержова и др. Първите находки с арктична бозайна фауна тя датира към хладния, влажен климат на интерглациала на рис-вюрма.

Въз основа на разрезите и направените наблюдения в други пещери в последно време се установи, че схемата на изменение на климата в Полша може да бъде илюстрирана най-добре в седиментацията в пещерите в околностите на Краков.

Б. Клима (Чехословакия) направи опит да установи хронологическа схема за развитието на палеолитните култури, разкрити по тяхното стратиграфско положение в Моравия. Най-старите останки, намерени сред еритичните блокове върху високата тераса, Клима датира към Рис 2. Рис-вюрмският интерглациал той свързва с първия черноземен хоризонт, а културния пласт с находки от мустерската епоха (края на Вюрм 1). Селетската култура принадлежи към интерстадиала В 1—В 2. Ориняшкият слой съответствува на втория вюрмски стадиал (В 2). Късният ориняк или граветската култура се отнася към втората половина на В 2, когато става затопляне на климата и образуване на почвен, хумусен хоризонт, т. нар. паудорф.

Клима счита, че за разлика от другите находища, където последното вюрмско заледяване (В 3) съвпада с епипалеолита, както това констатирахме в най-горните хоризонти на българските пещери и тераси, в Моравия епипалеолитът представлява една по-късна фаза, датираща към началото на съвременната геологическа епоха (холоцена).

Полските колеги ни запознаха с микокско-прондницките материали, добити от най-новите разкопки и проучвания на редица други пещери и палеолитни находища под открито небе в Южна Полша.

Я. К. Козловски говори за резултатите от изследването на пещерата Рай под Килками, между Краков и Варшава. В профила на пластовете на това находище долните хоризонти от повече пясък и малко блокаж препокриват кафявата и черната глина. Първите мустерски артефакти, съдържащи левалуазки елементи, са разкрити под льоса в глината. При разкопките са намерени около 200 рога от елен (Rangifer).

В. Моравски направи кратка характеристика на палеолитното находище на брега на р. Висла. Тук на сравнително малко пространство, срещу Тиенцкия манастир, разположен на десния бряг на Висла, има пет палеолитни находища. От тях три са в пещерите (Пекари) и две на терасата с троен комплекс наслаги: най-долу лежи чакъл, препокрит с пясък. Нагоре следва льос, разделен с хумусен хоризонт. Профилът завършва с късен льос (вюрмски) с ориняшки находки.

За останалите обекти бяха изнесени доклади от С. Ковалски, С. Козловски, Р. Шилд, Б. Гинтер и други полски специалисти, които взеха активно участие в работата на симпозиума.

Преди напускането на Ойцов посетихме замъка „Пиескова скала“, сега превърнат в картинна галерия с богати експонати от известни западноевропейски художници.

Г. П. Григориев (Ленинград) направи информация за класификацията и по-точната хронология на мустерските паметници на Европейската част на Съветския съюз. Палеолитът в Европейска Русия ни е познат не само от симпозиума през 1963 г., но и от големия брой студии, посветени на отделните обекти.

Особено интересни са резултатите от изследването на оръдията на труда от мустерски тип в долината на р. Днестър, където измененията на климатическите условия са добре отразени в седиментацията на многослойните находища (Стинка, Молодова и др.).

Въз основа на техниката на изработката и по формата на оръдията той установява своеобразни локални групи, които използува като база за определяне на следните култури: 1) Ранномустерска или зъбчата култура, засвидетелствувана в пещерата Шайтан-коба, 2) Молодовска култура, отнасяща се към втората половина на вюрма и началото на късния палеолит, с левалуазки типове кремъчни остриета, 3) културата Староселе и 4) Стинковска култура, представена с тънки и удължени листовидни остриета. За някои находища, като напр. Рожок I и II, Суха мечатка и др., той счита, че са обособени в понтийски път на развитие. В известни пещери обаче са запазени само отделни елементи от понтийския път.

По наше мнение, което съвпада с гледището на А. А. Формозов, изследовател-автор на изследваната пещера Староселе, находките от Суха мечатка са твърде близки с мустерските с ашелска традиция. В Староселе мустерските типове съдържат белези на къснопалеолитните форми кремъчни оръдия така, както в муселиевското палеолитно находище.

Очевидно, разликата в начина на устройството и дейността на отделните групи поселения може да се обясни с различните традиции в края на развитието на мустерската култура, която непосредствено предшествува късния палеолит.

Н. Джамбазов (София) изтъкна в своя доклад, че материали от стария вюрм са намерени в долните пластове в пещерата Бачо Киро, Деветашката пещера (лява галерия), Самуилица II, в палеолитното находище при Белослав и при Муселиево. В изследването на всяко от тези български находища, особено на муселиевското, са постигнати успехи за изясняване на стратиграфията и определянето на възрастта на находките, свързани с началото на вюрма. От гледна точка на еволюцията тези находки представляват забележително откритие на уникални двойни остриета в земите на Долен Дунав. Особено ценни са остриетата с удължени или скъсени пропорции и изпъкнало напречно сечение. Някои имат стеснена основа, пригодена за прикрепване към дръжка, единствени засега находки в Югоизточна Европа.

По доклада на Н. Джамбазов, също и по останалите доклади станаха разисквания и бе дадена висока оценка на материалите от муселиевското палеолитно находище. Изобщо резултатите от този симпозиум несъмнено допринесоха огромна полза за разрешаване на общите проблеми между археолози, геолози, палеогеографи, палеоботаници и други специалисти по кватернера, за реконструкцията на природната обстановка през палеолита и по-специално през стария вюрм, на който бе отделено основно място.

Накрая бе изтъкнато с особено задоволство и дадена преценка за високото равнище на работата на симпозиума.

Д. Маня направи предложение следващият симпозиум да се състои в Хале (ГДР).

Н. ДЖАМБАЗОВ

Трета общополска сесия по нумизматика

На 11 и 12 ноември 1970 г. в малкото полско градче Нова Сол бе проведена Третата общополска сесия по нумизматика, посветена на въпросите, свързани с монетите и монетарниците на Познанската област.

Общополските нумизматични сесии се провеждат всеки три години в гр. Нова Сол и всяка от тях се занимава с монетосеченето в различни области на Полша, тъй като то в повечето случаи има подчертано изразени специфични особености.

В проведената трета сесия по нумизматика взеха участие всички изтъкнати полски нумизмати начело с проф. д-р Р. Киерстновски, доц. Ст. Суходолски, познатата в България д-р Александра Крижановска — специалист по античните и ранновизантийските монети, и др.

Участие в работата на сесията взеха и гости от социалистическите страни, чиито доклади предизвикаха особен интерес между полските нумизмати.

През първия ден бяха изнесени 7 доклада, посветени на най-важните въпроси, свързани с монетосеченето и монетната циркулация на Познанска област през X—XVI в.

Съдържанието на повечето от тези доклади стои твърде далече от въпросите, които вълнуват българските нумизмати, затова и няма да се спирам върху тях. Иска ми се само да подчертая активното участие, което взимаха почти всички участници в сесията при обсъждането на докладите. Задавани бяха много въпроси. Направени бяха редица съществени допълнения по докладите.

Между прочетените доклади ще отбележа, макар и с няколко думи само, доклада на доктор Ф. Кмиетович от Краков „Някои аспекти на циркулацията на „Чуждестранните“ монети в Полша през средните векове“. В този доклад, който след прочитането бе подложен на особено оживени разисквания, бяха засегнати и някои интересни въпроси, имащи известно отношение към циркулацията на монетите в България през същия исторически период. Авторът подчерта, че през средновековието в Полша са циркулирали в доста голямо количество арабски дихреми и византийски сребърни монети, а малко по-късно и монети на скандинавските страни и особено на Швеция. Тезата на автора е, че почти всички тези монети са проникнали в Полша по търговски път— главно чрез износа на прочутото в средновековието полско жито.

Но ако тази констатация е валидна за монетите на скандинавските страни, където несъмнено износът на полското жито е бил особено интензивен, тя е пресилена и даже неточна по отношение на циркулацията на арабските дихреми и на византийските монети. Тези монети са проникнали в Полша главно по търговски път (при това авторът доказва тяхното присъствие в монетните находки) и едва ли като еквивалент на полското жито. Необходимо е авторът да обърне по-особено внимание върху основните аспекти на полската икономика през разглеждания период, за да може да прецени срещу износа на какъв род продукти са проникнали тези чуждестранни монети в Полша. При това по-правилно е да се приеме, че тези продукти са били от такъв вид, какъвто е липсвал в самата Византия, както и в страните, разположени в най-голяма близост до нея.

Присъствието на византийски монети в монетните находки, открити в Полша, е естествено доказателство за тяхното голямо значение на международна търговска монета. Тук обаче авторът допуска сериозна грешка. В доклада си той говори изрично за ролята на сребърните византийски монети в парично-стоковата циркулация в Полша. Преди всичко на специалистите, работещи в областта на средновековната нумизматика, е добре известен фактът, че една от основните особености на византийската нумизматика се състои в извънредно рядкото сечене на сребърни монети, които на практика не са играели почти никаква роля във вътрешния и външния пазар. Ролята на международна търговска монета са изпълнявали успешно византийските златни монети и върху тях именно и авторът трябваше да спре по-подробно вниманието си.

Вторият ден на сесията бе посветен на докладите, изнесени от гостите от чужбина. Между тях особено интересен бе докладът на видния румънски нумизмат проф. д-р Б. Митря, посветен на някои основни въпроси, свързани с циркулацията на римските републикански монети в Дакия. Самата тема на доклада е тясно свързана с въпроси, които вълнуват нашите нумизмати, археолози и историци и затова си позволяваме да спрем нашето внимание върху някои от основните положения в този доклад.

Преди всичко проф. Митря изтъкна голямото разпространение на римските републикански монети в Румъния, засвидетелствувано в откритите досега 260 находки, съдържащи над 21 000 екземпляра. Като прави сравнение с откритите находки, съдържащи римски републикански монети в Галия (около 60 находки) и в Испания (около 60 находки), проф. Митря стига до основния извод на своя доклад: извънредно голямото разпространение на римските републикански монети в Дакия може да бъде обяснено с факта, че по-голямата част от тях са били сечени в местни гето-дакски монетарници. Анализът на метала, от който са направени тези монети и който по състав е съвсем близък до този на тетрадрахмите, сечени на о-в Тасос, му позволява да приеме, че среброто за направата на тези гето-дакски денари е било внасяно от Тракия или Македония.

Засега ние можем само да очакваме с нетърпение пълното и окончателно публикуване на проучванията на проф. Митря.

С интерес бе посрещнат и докладът на госта от България н. сътр. при Археологическия институт и музей Й. Юрукова на тема „Поглед върху развитието на средновековната българска нумизматика“.

В доклада бе подчертано, че въпреки двустранното влияние, на което е било подложено средновековното българско монетосечене — византийското и венецианското, върху българските средновековни монети започват постепенно да се появяват и нови оригинални изображения, които не могат да се свържат с чужди влияния. Вниманието на докладчика бе спряно по-обстойно именно върху тези нови „оригинални“ моментни в средновековната българска нумизматика.

След доклада бяха зададени редица въпроси, засягащи циркулацията на българските монети на Балканския полуостров, разпространението на венецианските матапани в границите на средновековна България и др. По-особено внимание бе обърнато върху т. нар. „първи“ български монети на стратилат Сермон, които за съжаление чрез публикациите на любители колекционери са навлезли в литературата.

Докладите на гостите от Унгария и Чехословакия бяха свързани изключително с въпросите на късната унгарска и чехска нумизматика и затова няма да се спирам върху тях.

При закриването на сесията бе решено следващата четвърта общополска сесия да бъде проведена пак в гр. Нова Сол през есента на 1973 г. Нейна основна тема ще бъде монетосеченето и монетната циркулация на монетите на Мазовската област (областта около Варшава).

На всеки участник в сесията бе връчен нарочно направен за целта медал.

Бих искала да споделя тук и някои въпроси, които постави провеждането на III общополска сесия по нумизматика. Преди всичко впечатление ми прави големият брой музейни работници— археолози и историци, които работят в областта на нумизматиката. На сесията присъствуваха около 30 изтъкнати полски нумизмати — от Варшава и от всички по-големи градове в страната, както и много начинающи музейни работници и студенти. Така пред гостите от чужбина се очерта действително една полска нумизматична школа със здрави традиции и добра техническа подготовка. За това до голяма степен допринася добрата подготовка, получена в университета, както и специалното нумизматично списание, в което бързо и периодично се отпечатват всички статии и научни съобщения в областта на нумизматиката.

На второ място впечатление прави и това, че основният обект на проучванията на полските нумизмати е „домашната“ полска нумизматика. За това несъмнено спомагат и редовно провежданите общополски нумизматични сесии, на които се докладват и дискутират най-важните открития през изтеклите години.

Й. ЮРУКОВА

СЪДЪРЖАНИЕ • SOMMAIRE

СТАТИИ

Ж. Н. Въжарова — Славяни и прабългари (тюркобългари) в светлината на археологическите данни . . . 1
Теофил Иванов — Проучвания върху хипокауста от римската и равнновизантийската епоха в България . . . 23

МАТЕРИАЛИ И СЪОБЩЕНИЯ

Д. Николов, Хр. Буюклиев — Нови посветителни надписи на Долихен от Стара Загора . . . 45
Спас Машов — Римска военна диплома от с. Сохаче, Врачански окръг . . . 48
Е. Н. Черних — Спектрален анализ на металните находки от праисторическото селище до с. Езеро (предварителни данни) . . . 55
Ел. Бацова-Костова — Праисторически селищни могили около Сливен . . . 61

ПРЕГЛЕД

Атанас Милчев — Втори международен конгрес по славянска археология в гр. Берлин, ГДР 68
Стамен Михайлов — II конгрес на монголистите в Улан Батор . . . 71
Мария Чичикова — Международен симпозиум върху проблемите на късния халщат в Средна Европа . . . 73
Николай Джамбазов — Международен симпозиум по проблемите на археологическите култури и подразделянето на ранния Вюрм в Централна Европа . . . 75
Йорданка Юрукова — Трета общополска сесия по нумизматика . . . 77

ARTICLES

Ž. N. Vážarova — Slaves et Protobulgares à la lumière des données archéologiques . . . 22
Teofil Ivanov — Étude sur l'hypocauste de l'époque romaine et de la haute époque byzantine en Bulgarie . . . 44

MATERIAUX ET COMMUNICATIONS

D. Nikolov, Hr. Bujukliev — Nouvelles inscriptions dédiées à Dolichen de Stara Zagora . . 48
Spas Mašov — Diplôme militaire romain du village Sohače, dép. de Vraca . . . 55
E. N. Černih — Analyse spectrale des trouvailles métalliques du site préhistorique près du village Ezero (données préliminaires) . . . 60
E. Bacova-Kostova — Tells préhistoriques des environs de Sliven . . . 66

REVUE

Atanas Milčev — Second congrès international d'archéologie slave à Berlin — République Démocratique Allemande . . . 68
Stamen Mihajlov — IIe congrès des Mongolistes à Oulan-Bator . . . 71
Marija Čičikova — Symposium international sur les problèmes du Hallstatt tardif en Europe Centrale . . . 73
Nikolaj Džambazov — Symposium international sur les problèmes des cultures archéologiques et la subdivision du bas Würm en Europe Centrale . . . 75
Jordanka Jurucova — Troisième session polonaise sur la numismatique . . . 77

АРХЕОЛОГИЯ, КН. 4, 1970

Печатни грешки

Стр.	Кол.	Ред	Напечатано	Да се чете
16	1	2 отд.	village de Krupnik, dép.	village Krupnik, dép. de
21	2	13 отд.	unique	unique,
23	2	25 отд.	Montanorum	Mattiacorum
50	1	3	са ни	са и
81	2	11	4	3 64

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ

ДИМИТЪР П. ДИМИТРОВ (гл. редактор), НИКОЛАЙ ДЖАМБАЗОВ,
ТЕОФИЛ ИВАНОВ (научен секретар), АТАНАС МИЛЧЕВ, СТАМЕН МИХАЙЛОВ,
СТАНЧО ВАКЛИНОВ (зам.-гл. редактор), ЛЮБА СТЕФАНОВА лит. сътрудник

Адрес на редакцията
Археологически институт и музей при БАН, бул. Стамболийски 2, София Ц. Тел. 88-24-05 и 88-24-06

Адрес на администрацията
Издателство на БАН, София 13, кв. Гео Милев, ул. 36, бл. VI. Тел. 72-44-21

Технически редактор Ив. Атанасова Коректор Анета Христова

Дадена за набор на 25. II. 1971 г. Подписана за печат на 24 IV. 1971 г. Печатни коли 10 Издателски коли 8,30
Формат на хартията 59×84/8 Изд. индекс 4313 Тираж 1400 Поръчка 179 Отделна книжка 1,50 лв. Годишен абонамент 5 лв.
Набрана и отпечатана в печатницата на Издателството на Българската академия на науките